

Doktori (Ph.D) értekezés

**A cigány/roma identitás és a cigány reprezentációk
néprajzi vonatkozásai**

Berek Sándor

DEBRECENI EGYETEM

BTK

2010.

A CIGÁNY/ROMA IDENTITÁS ÉS A CIGÁNY REPREZENTÁCIÓK NÉPRAJZI VONATKOZÁSAI

Értekezés a doktori (Ph. D.) fokozat megszerzése érdekében
a Néprajzi és kulturális antropológia tudományágban

Írta: Berek Sándor okleveles: magyar nyelv és irodalom – történelem;
szociológia – romológia.

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi doktori iskolája
(Néprajzi programja) keretében

Témavezető: Dr. Ujváry Zoltán
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 2010. június 16.... .

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 2010.... .

NYILATKOZAT

"Én Berek Sándor teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el."

Aláírás:

Név: Berek Sándor

Kelt: Debrecen, 2010. augusztus 20.

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS.....	7
1.1. Köszönetnyilvánítás	7
1.2. Az értekezés néprajzi vagy multidiszciplináris jellege	8
1.3. Az értekezés elméleti vagy empirikus jellege	8
1.4. A kutatás nézőpontja	10
1.5. Az etnikus megnevezések rendszere	11
2. DISKURZUSOK: A CIGÁNYOK/ROMÁK REPRESENTÁCIÓS RENDSZEREI	13
2.1. Az értekezés tárgya és felépítése	13
2.2. A kutatás módszerei.....	16
2.2.1. A kutatás forrásai és a kutatás céljai.....	16
2.2.2. A kutatás közvetlen és közvetett tárgyai	19
2.3. Kutatástörténet: a diszkurzív kapcsolatok és a diszkurzív előzmények.....	32
2.3.1. A diszkurzív tér	32
2.3.2. A diszkurzív kapcsolatok	32
2.3.3. A diszkurzív előzmények	34
3. A CIGÁNY/ROMA NÉPISMERET ÉS IDENTITÁSKONSTRUKCIÓK.....	39
3.1. A cigány/roma népismeret.....	39
3.1.1. A kutatás tárgya és hipotézisei	39
3.1.2. Az értelmezési keretek	40
3.1.3. A cigány/roma népismeret, a romológia és a tudományos diszciplínák kapcsolata	45
3.1.4. Következtetések.....	48
3.2. Cigány/roma identitáskonstrukciók.....	52
3.2.1. A kutatás tárgya és hipotézisei	52
3.2.2. Az általános iskolai cigány/roma népismereti tankönyvek	53
3.2.3. Következtetések.....	64
4. A CIGÁNY/ROMA IDENTITÁSTERVEZETEK ÉS REPRESENTÁCIÓK A TÁRSADALOMBAN	66
4.1. Cigány/roma identitástervezet delegitimációja a társadalmi, a politikai és a tudományos diskurzusban	66
4.1.1. A kutatás tárgya és az értelmezési keret.....	66
4.1.2. Az identitásvita a társadalmi és a politikai diskurzusban.....	67
4.1.3. A naiv és a laikus szerepek.....	69
4.1.4. Az identitásvita a tudományos diskurzusban	73
4.2. A cigány/roma reprezentációk töredezettsége és a társadalmi kontextus.....	79
4.2.1. A kutatás tárgya és az értelmezési keret.....	79
4.2.2. A reprezentációs konfliktusok:..... a <i>Romnet Fórum</i> és a cigány/roma reprezentációk/ önreprezentációk	80
4.2.3. Következtetések: a diskurzus állapota.....	82
4.2.4. Magyarázat: a kontextus szerkezete	83
4.3. A cigány/roma reprezentációk a médiában és a társadalmi diskurzusban.....	85
4.3.1. A kutatás tárgya és az értelmezési keret.....	85
4.3.2. A médiareprezentációk	88
4.3.3. A társadalmi diskurzus	96
4.3.4. Következtetések.....	103

5. A CIGÁNY/ROMA NÉPISMERET NÉPRAJZI VONATKOZÁSAI.....	105
5.1. A cigány/roma népismereti tankönyvek rendszere.....	105
5.2. A cigány/roma népismereti tankönyvek és a néprajz kapcsolatai	107
6. A CIGÁNY/ROMA REPRESENTÁCIÓK NÉPRAJZI KONTEXTUSA.....	120
6.1. A kutatás tárgya	120
6.2. A debreceni Déri Múzeum forrásainak néprajzi kontextusa	121
7. CIGÁNY/ROMA REPRESENTÁCIÓK A XIX. SZÁZAD VÉGÉN.....	130
7.1. A cigány etnikai csoport mint néprajzi és statisztikai konstrukció	130
7.1.1. A kutatás tárgya	130
7.1.2. A Herrmann-féle cigányösszeírás.....	131
7.1.3. A cigányok nyelvismerete és nemzetiségi viszonyai	135
7.1.4. Következtetések.....	143
7.2. A cigány etnikai csoport mint néprajzi cigány reprezentáció.....	143
7.2.1. A kutatás tárgya	143
7.2.2. A néprajzi cigány reprezentációk	144
7.2.3. Következtetések.....	147
8. NÉPRAJZI CIGÁNY REPRESENTÁCIÓK	
A DEBRECENI DÉRI MÚZEUMBAN.	148
8.1. A cigány reprezentációk néprajzi gyűjteménye.....	148
8.1.1. A kutatás céljai és folyamata	148
8.1.2. A források rendszere és az adatbázisok létrehozása.....	148
8.2. A cigány reprezentációk szöveges forrásai	154
8.2.1. Az amatőr gyűjtők munkái	154
8.2.2. A professzionális gyűjtők munkái	163
8.2.3. A narratívák rendszere: a narratív struktúra, a diskurzustípusok és a textualizációs stratégiák összefüggése	165
8.3. A cigány reprezentációk képi forrásai	167
8.3.1. Az Archív Fotótár néprajzi cigány anyaga.....	167
8.3.2. A Fotótár néprajzi cigány anyaga.....	172
8.3.3. A Fotótár nem néprajzi cigány anyagai.....	184
8.3.4. A cigány reprezentációk gyűjteményes rendszere	191
8.3.5. A néprajzi cigány reprezentációk térbeli rendszere.....	192
8.3.6. A néprajzi cigány reprezentációk tematikus rendszere	193
8.3.7. A cigányokról készült néprajzi fotográfiák értelmezési rendszere.....	204
9. ÖSSZEGZÉS	211
9.1. A kutatás tárgyai és a kutatás eredményei.....	211
9.2. A néprajzi megközelítés a magyarországi cigánykutatásokban	215
10. ÖSSZEFOGLALÁS	217
11. SUMMARY	219
12. IRODALOMJEGYZÉK	222
13. FORRÁSOK JEGYZÉKE.....	247
14. TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	248
15. KÉPEK JEGYZÉKE	249
16. RÖVIDÍTÉSEK.....	250

17. MELLÉKLETEK	251
17.1. Szöveges források: a témák és a hivatkozott hozzászólások. Romnet Fórum.	251
17.2. Szöveges források: néprajzi szöveges gyűjtések. Néprajzi Adattár, Déri Múzeum.	257
17.3. Képi források: néprajzi fényképek. Archív Fotótár, Déri Múzeum.	258
17.4. Képi források: néprajzi fényképek. Fotótár, Déri Múzeum.	259
17.5. Képi források: cigány dokumentációk. Fotótár, Déri Múzeum.	271

1. BEVEZETÉS

1.1. Köszönetnyilvánítás

Köszönetet szeretnék mondani mindazoknak, akik észrevételeikkel és tanácsaikkal hozzájárultak ahhoz, hogy *A cigány/roma identitás és a cigány reprezentációk néprajzi vonatkozásai* című értekezés elkészülhessen, továbbá mindazoknak, akik lehetővé tették számomra a kutatások forrásaihoz való hozzáférést, és nem utolsósorban azoknak, akik segítettek abban, hogy mindehhez még elegendő idő is rendelkezésemre álljon.

Külön köszönöm témavezetőmnek, *Ujváry Zoltánnak*, a *Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke professor emeritusának* a támogatását.

Akiknek a tanácsai nélkül az értekezésben a tévedések vagy a hiányosságok száma bizonyosan nagyobb lenne: *Kmeczkó Szilárd*, *Kotics József*, *Lovas Kiss Antal*, *Rékai Miklós* és *Szuhay Péter*.

Köszönöm a debreceni *Déri Múzeum* munkatársainak a türelmét és megértő segítségét, így *Lakner Lajosnak*, *Koticsné dr. Magyarai Mártának*, *Szőkéné dr. Vajda Máriának*, *Petrovszki Ildikónak*, *Dr. Tóth Ferencnének* és *Lukács Tihamérnak*, továbbá a *Debreceni Református Kollégium* *Nagykönyvtárának*, külön is *Móré Sándor Józsefnek*, a *Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola Könyvtárának* és a *DE BTK Néprajzi Tanszéke*nek *Könyvtárából Dombi Máriának*. Köszönöm az ügyvitelben, a fozozatszerzési eljárásban a közreműködését a *DE BTK Néprajzi Tanszéke* munkatársainak, *Kovács László Eriknek* és *Telenkó Bazilnak*, és természetesen még *Nagy Viktornak*. Köszönöm a türelmét és a támogatását a *Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi Tanszékéről* minden kollégámnak. Végül pedig mindazoknak, akiket nem említettem meg és a segítségéről megfeledeztem.

1.2. Az értekezés néprajzi vagy multidiszciplináris jellege

Az értekezés a cigány/roma identitás és a cigány reprezentációk néprajzi vonatkozásait mutatja be különböző források alapján. A kutatás központi hipotézise szerint az etnikai alcsoportok közös identitásának formálódásában a néprajzi diszciplína programszerűen és a kulturális gyakorlatában is döntő szerepet játszik mint alkalmazott tudomány. A központi hipotézis következménye annak vizsgálata, hogy a néprajzi diszciplínára milyen cigány reprezentációk voltak jellemzőek, és hogyan konstruálódott a néprajzban a cigány etnicitás.

A cigány/roma identitás változatok és reprezentációk forrásainak egy része nem vagy csak részben közölt néprajzi tényeket, továbbá bizonyos esetekben elkerülhetetlen volt a multidiszciplináris jelleg kialakulása a diszkurzív kapcsolatok következtében is. A források döntő többsége azonban néprajzi forrás. Az értekezés cigány reprezentációkra vonatkozó forrásait a Néprajzi Múzeum cigány gyűjteményében és a debreceni Déry Múzeum különböző néprajzi adattáraiban találjuk. A néprajztudománynak kialakulásától kezdve alapvető kutatási módszere a terepkutatás, a néprajzi gyűjtés, a terepre lépés pedig a diszciplína önmeghatározásának a centrumában foglal helyet. A terepkutatás a néprajzossá válásban, a néprajzos identitás kialakulásában is szerepet játszik, így meghatározó a „mi” és az „ők” határainak kijelölésében. A tudományos gyakorlatban, a néprajzi kutatások során az elfogadott módszerek azonban nem korlátozódnak a terepkutatásra. Az értekezésben a kutatás jellege, forrásai, az identitás változatok és a reprezentációk bemutatása nem kívánták meg a terepre lépést. Az értekezés tárgya ugyanakkor olyan kutatási tárgyak sorozatából épül fel, amelyek szorosan kapcsolódnak a néprajzi diszciplínához, mivel a cigány/roma etnikai alcsoportok közös identitásának a formálódását, a kanonizálódó identitáselemeket, az identitás konstrukciókat, továbbá a különböző reprezentációk néprajzi vonatkozásait vizsgálja. A diszkurzív kapcsolatok és a diszkurzív előzmények is arra utalnak, hogy az értekezés kutatási tárgyai elfogadottak, továbbá az érdeklődés, a kutatás irányai is integráltak a néprajztudományba.

1.3. Az értekezés elméleti vagy empirikus jellege

Az elmélet és az empiria között különböző viszonyok lehetnek, a szoros kapcsolattól egészen addig, hogy elkülönülnek egymástól, azonban mindez nem befolyásolja a megállapítások érvényességét. Az elméleti vagy empirikus jelleg a megértés és a magyarázat folyamatainak eredménye, és nem valamilyen előzetes szándék vagy beállítódás, így az elméletellenesség vagy az empiria elutasítása hozza létre. A tudományos gondolkodás folyamatos és kölcsönös

mozgás a „tényszerű” empirikus környezet és a „nem tényyszerű” elméleti környezet között. Az „elméletek” a metafizikai környezetben, a „tények” pedig az empirikus környezetben egzisztálnak. Az „elméletek” és a „tények” különböző összetevőkből állnak, így többek között különböző megfigyelésekből, módszertani feltevésekből, osztályozásokból, definíciókból, előfeltevésekből, az összetevők különböző rendszerei pedig a különböző paradigmákat és a diszciplínákat konstituálják.

Az értekezésben az elméleti és az empirikus összetevők kapcsolata változó, megszerkesztett, több lehetséges szerkezet változat közül egy alternatíva elfogadásának eredménye, amely nem csak a gondolati struktúrák kialakulásának folyamatát mutatja be, hanem az általános másokra is vonatkoztatott. Az általános másik hipotetikus konstrukció, így előzetesen nem lehet pontosan meghatározni a befogadók horizontját, akik bizonyos esetekben úgy érezhetik, hogy „kódfejtésre” kényszerültek, annak ellenére, hogy a megállapítások integráltak az ismereteinkhez. Az összefüggések ugyanis szerteágazóak, a körülhatárolás mindig bizonytalan, és minden kutatási tárgy részben eltér a korábban megismerttől. Nehéz eldönteni azt is, hogy mi számít magától értetődőnek vagy közérthetőnek. Az új megközelítések esetén, vagy a még nem vagy a kevésbé feldolgozott témáknál ilyen helyzetbe kerülünk, ez pedig nem a szerzők és nem a befogadók hozzáértésének és szándékainak a függvénye. A társadalmi nyelvhasználat során is csak a többé-kevésbé értett kódok világában élünk. A közérthetőségre törekvés a rutinjaink közé tartozik, amelyről néha elfeledkezünk, a tudományban azonban ez a mérce nem kizárólagos, és előfordulhat, hogy egyszerűen nem lehet közérthetőbb nyelvi formát használni.

A különböző kutatásoknál közös elvárás, hogy a diszciplínában már általánosan használt fogalmi kerettel integráljuk gondolatmeneteinket a korábbi tudásunkba. Az elvárásnak nem mindig lehet eleget tenni, ugyanis előfordulhat, hogy a kutatási előzményeknek viszonylag csekély a száma, a diszciplínában a kutatási problémára nincs megfelelő értelmezési keret, vagy az értelmezési kereteket módosítani kell. Az értekezésben a cigány/roma népismeret és az identitáskonstrukciók, illetve a cigányokról készült néprajzi fotográfiák értelmezésénél találkozhatunk ezzel a problémával.

Az elvárások közé tartozhat még az is, hogy egy kutatásnak a feltárt valóság leírásának legpontosabb torzításmentes képét kellene adnia. A feltárt valóság leírásának legpontosabb torzításmentes képét azonban nem tudjuk meghatározni. A valóságok, a tudományos valóságok is

konstruáltak. Nem fogjuk tudni megmondani, hogy milyen a torzításmentes kép, tehát a torzítás nagyságát sem. Az „objektív valóság” nézőpontjából így mindig torzítani fogunk.

1.4. A kutatás nézőpontja

Az értekezésben a cigány/roma és a nem cigány/roma vagy gádzsó perspektíva nem értelmezhető, mivel nem ilyen perspektívák vagy nézőpontok mentén szerveződött, és csak a kutatás forrásainak összetétele következtében beszélhetnénk arról, hogy míg az identitáskonstrukciók többsége a cigány/roma, és ezen belül a romungro, roma vagy beás, addig a cigány/roma reprezentációk többsége a gádzsó perspektívával hozható összefüggésbe. A kulturális antropológiai cigánykutatások eredményei alapján a társadalmi gyakorlatban a perspektívák elkülönülése csak a romák vagy oláh cigányok etnikai alcsoportjában figyelhető meg. A perspektívák vagy nézőpontok elkülönülése, különösen a kutató nézőpontjának megkülönböztetése a kulturális antropológiai kutatások egyik módszertani alapgondolata. Az értekezés nem zárja ki ezt az olvasatot, mivel forrásainak elemzése során megkülönbözteti és felhasználja az „adatközlők” önértelmezéseit is.

A perspektívák vagy nézőpontok problémája nem azonos a kutató identitásának, a kutatási tárgyakkal és a diszciplínáknak a viszonyával. A diszciplínák nem identitásokra töredezett rendszerek. Az identitások mentén szerveződő tudás képzete nem egyeztethető össze azzal, hogy a tudományok olyan mesterségek, amelyeket elvileg bárki elsajátíthat és művelhet. A perspektívák vagy nézőpontok a tudományon belül maguk is konstrukciók. A magyarországi cigánykutatások megközelítésmódjai közül a nézőpontok problematizálása a leíró strukturalista, az emancipatorikus esszencialista (naiv tudomány) és az emancipatorikus strukturalista (kritikai elmélet) megközelítésében elfogadott. A megközelítésmódok is konstruáltak azonban, és nem azonosak a különböző diszciplínákkal. A kutató perspektívája vagy nézőpontja is konstrukció a kutatási tárgyakkal összefüggésben, amelyet a diszkurzív kapcsolatok és a diszkurzív előzmények határoznak meg. Kutatás közben nem változik meg vagy nem alakítja át az identitását, ellenben különböző nézőpontokat átvehet, de a kutatási tárgyokról tett megállapítások érvényességét nem az identitás, hanem a tudományos szocializáció és eljárásrend biztosítja. A magyarországi cigánykutatások során erről a problémát tematizálta többek között az 1995-ös naiv tudományosság vita. Ha a kutató identitása és a megállapítások érvényessége között szoros kapcsolat lenne, akkor az identitásprobléma a tudományban kutatások sokaságát érvénytelenítené vagy lehetetlenítené el. A csoportokra vonatkoztatott perspektíva előzetesen homogenizál és feltételez valami olyat, ami egyébként bizonyításra szorulna. A csoport

ugyanis egyének és individuumok összessége valamilyen közös attribútum alapján, a közös attribútum azonban önmagában még nem vezet közös perspektívához vagy nézőponthoz, az értekezés tárgyánál pedig ehhez még etnicizált tapasztalatok is kellenek. A nézőpontok kölcsönössége és átvétele, a megértés lehetősége és képessége azonban arra utal, hogy nem radikálisan különböző, egymástól tökéletesen elzárt valóságokban élünk.

1.5. Az etnikus megnevezések rendszere

Az értekezésben a *cigány/roma* [*cigány és roma; cigány vagy roma*], a *cigány*, a *roma* elnevezéseket összefoglaló megnevezésként és egymás szinonimáiként használom, és nem tulajdonítok pejoratív értelmet egyik megnevezésnek sem. A magyar köznyelvben és a tudományos nyelvben a *roma*, *romák* nyelvi formák honosodtak meg a külső és belső megnevezésekben az egyes és többes számú nyelvi alak jelölésére. A különböző diszciplínákban ettől eltérő megnevezések is előfordulnak, így általában a *rom*, *rom(ok)* nyelvi formák. Rostás Farkas György és Karsai Ervin¹ szótárában és nyelvtanában a hímnemű élő főneveknél egyes számú alanyesetben *rom* = *cigány (ember)*; *férj*, hímnemű élő főneveknél többes számú alanyesetben *rom* = *cigányok (emberek)*; *férjek*, a nőnemű élő főneveknél egyes számú alanyesetben *romnyi* = *cigányasszony*; *feleség*, nőnemű élő főneveknél többes számú alanyesetben *romnya* = *cigányasszonyok*; *feleségek*, a megszólító esetben pedig *roma!* = *cigány!*, *romale!* = *cigányok!*, míg Choli Daróczi József és Feyér Levente² nyelvtanában és szótárában a hímnemű élő főneveknél egyes számú alanyesetben *rom* = *cigány (ember)*; *férj*, hímnemű élő főneveknél többes számú alanyesetben *roma (rom)* = *cigányok (emberek)* *cigány* – magyar nyelvi megfelelések találhatók.

A nem *cigányok/romák* összefoglaló megnevezése a Rostás Farkas- és Karsai-féle³ szótárban hímnemű élő főneveknél egyes és többes számú alanyesetben a *gāzho*, *gāzhe* = *nem cigány*, *nem cigányok*, míg a Choli Daróczi- és a Feyér-féle⁴ szótárban a *gazho*, *gazhe* = *fehér férfi (nem cigány)*, *fehér férfi (nem cigány)*.

Az értekezésben a *cigány* etnikai alcsoportok megnevezéseinél [*romungro*, *magyar cigány; vlax*, *oláh cigány*, *roma; beás*] az alcsoport megnevezése után az etnikai alcsoport kifejezés

¹ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin 2001: 100; 305; 308.

² Choli Daróczi József – Feyér Levente 1988: 145; 148; 169; 170.

³ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin 2001: 44.

⁴ Choli Daróczi József – Feyér Levente 1988: 164.

szerepel. A cigány etnikai alcsoporton belül használt megkülönböztetések egy része a törzsi tagozódásra utal [„sátorosok” = *cerhāri*; „halászok” = *māšāri*; „lókereskedők”, „lókupecsek” = *lovāri*; ...], a törzsek nevei pedig foglalkozásnevekre a *vlast*, *oláh* cigány etnikai alcsoporton belül.

A megnevezések további elemei nem függenek össze az etnikus alcsoportozáshoz tartozással, így a „téglahegyi magyar cigány” = a téglavető területén, a településrészen, telepen élő vagy onnan származott magyar cigány, a *romungro* etnikai alcsoport tagja.

A cigányokra/romákra vonatkozó megnevezések lehetnek egyszerre külső és belső meghatározások, de a külső megnevezés és a belső megnevezés el is térhet egymástól, illetve a tudományosan elfogadott nyelvi és néprajzi rendszerezések, az önmeghatározások és az etnikai alcsoportok egymásra vonatkozó megnevezései is különbözhetnek. A külső megnevezések, az egymásra vonatkozó megnevezések és az önmegnevezések területileg, vidékenként is változó rendszere és története egyébként nem önálló kutatási tárgya az értekezésnek.

Tiszteletben tartok és elfogadok minden önmegnevezést. Tiszteletben tartottam továbbá az etnikus megnevezéseket forrásaimban is, így azokon nem változtattam. A forrásokhoz kapcsolódó értelmezésekben, ha átvettem a megnevezés változatot, a köznyelvben pejoratívvá vált formát idézőjelek közé helyeztem, így „tót” = *szlovák*; „oláh” = *román*.

2. DISKURZUSOK: A CIGÁNYOK/ROMÁK REPRESENTÁCIÓS RENDSZEREI

2.1. Az értekezés tárgya és felépítése

Az értekezés, amely 2005 és 2009 között végzett kutatásaimon alapul, és a cigány/roma identitás, a cigány reprezentációk és a néprajz kapcsolatait vizsgálja, a cigányokra/romákra vonatkozó ismereteinket diszkurzív rendszereknek tekinti. A diszkurzív rendszerek olyan tárgykonstrukciók, amelyek a kijelentéseinket egymáshoz kapcsolják, és egyben elkülönítik egymástól különböző összefüggésekben. A cigányokra/romákra vonatkozó tárgykonstrukcióink változatosak, és időről időre módosulnak, ugyanakkor váltoásaikkal fenntartják, és egyben átalakítják a diskurzus folyamatát. A diszkurzív rendszer egésze pontosan nem határolható körül, a tárgykonstrukciók összességének meghatározásait és a diszkurzív struktúra leírásait, a mindig ideiglenes tartalmi rendszert a tárgyra vonatkozó bibliográfiáink és a kézikönyveink foglalják össze. A cigányokra/romákra vonatkozó tárgykonstrukciók azonban különféle módon mutatják be a cigányokat/romákat. A bemutatásnak ezeket a különféle módjait nevezem reprezentációs rendszereknek.

Az értekezés a cigányok/romák identitásáról kialakult diskurzuscsoportokhoz kapcsolódik, ezen belül pedig elsősorban a cigány/roma népismeretnek nevezett diskurzustípust vizsgálja. Nem közvetlen tárgya ugyanakkor a cigány/roma identitás meghatározása. A cigány/roma identitásnak csak a cigány/roma népismeretnek nevezett diskurzustípusban előforduló konstrukcióival foglalkozik, és azoknak egy részét írja le. A cigány/roma népismeret azonban nem egyszerűen diskurzustípus, hanem a romológia és a tudományos diszciplínák mellett a cigányokra/romákra vonatkozó ismereteink interpretációs típusa is. A 3. fejezet mutatja be ennek az interpretációs típusnak a különböző koncepcióit, illetve az értelmezési rendszert, annak kritikájával együtt, amelynek része a cigány/roma népismeret is, továbbá ebben az értelmezési keretben azokat a cigány/roma identitáskonstrukciókat, amelyek az általános iskolai cigány/roma népismereti tankönyvekben intézményesültek.

A 4. fejezet az egyik identitás tervezet delegitimációjának folyamatával és delegitimációs struktúráival foglalkozik. A delegitimáció a társadalmi, a politikai és a tudományos diskurzusban következett be, és részben átalakította a cigány/roma népismeretet mint interpretációs típust, mivel az identitásvita résztvevői az ismeretek meghatározásához további, szociális és morális funkciókat is hozzárendeltek. Ebben a fejezetben vizsgálom még az identitásvita időszakára korlátozva az identitás tervezetek, a cigány/roma reprezentációk és a társadalmi kontextus kapcsolatát, továbbá egy cigány/roma reprezentációs konfliktus sorozat média konst-

rukcióinak, és a reprezentációs konfliktushoz, illetve annak média konstrukcióihoz kapcsolódó társadalmi diskurzusnak egy-egy szegmensét is. A társadalmi kontextus bemutatása, a média konstrukciók és a társadalmi diskurzus leírása sokféleségük és kiterjedésük miatt nem lehet teljes és kimerítő, de mégis szükségesnek tartottam vizsgálatukat legalább annyiban, hogy érzékeltethessem az identitás tervezetek társadalmi beágyazódását és a cigányokra/romákra vonatkozó diskurzusok és tárgyakonstrukciók változatosságát. Már az eddigiek során is feltehattük volna azt a kérdést, hogy milyen szerepe van a néprajznak a cigány/roma népismeret és a cigány/roma identitás konstrukcióiban. A néprajz a legfontosabb konstitúciós diszciplína a cigány/roma népismeret 3. fejezetben bemutatott különböző koncepcióiban, továbbá az értelmezési rendszerben a cigány/roma népismeretnek mint interpretációs típusnak a tudományos ellenőrző diszciplínái, illetve az identitás tervezetek ismeret forrásai között, mivel ezekhez a konstrukciókhoz felhasznált ismeretek legfontosabb összetevője a néprajzi ismeretanyag.

Az 5. fejezet részben eltérve a 3. fejezet kutatási céljaitól és módszereitől, amely a cigány/roma népismeretre és identitásra vonatkozó elképzeléseket, az empirikus identitáskonstrukciókat és a konstruálódás folyamatait írta le, és részletesen ugyan, de csak ennek alárendelten foglalkozott a néprajz és a néprajzi ismeretek szerepével, a cigány/roma népismereti tankönyvek második korszakában keletkezett különböző fontosabb identitás tervezetek és néprajz konstitúciós kapcsolatait és a tervezetek néprajzi vonatkozásait taglalja.

A 6. fejezet a cigány/roma identitás tervezetek, a reprezentációk és a néprajz kapcsolatait már a néprajzi diszciplínán belüli történeti folyamatként értelmezte, és egyben szorosan összefügg a 7. és a 8. fejezet kutatási tárgyaival, mivel kutatástörténeti áttekintése a cigány reprezentációk néprajzi kontextusát mutatja be.

A 7. fejezet néprajzi cigány/roma reprezentációs rendszereket vizsgálatával foglalkozik. A 8. fejezet kutatási tárgya, a debreceni Déri Múzeum néprajzi cigány reprezentációinak bemutatása indokolta azt, hogy olyan néprajzi cigány reprezentációs rendszereket írjak le a néprajzi diszciplínán belüli reprezentációs folyamat és egyben a múzeum néprajzi cigány reprezentációinak az értelmezéséhez, amelyek érvényesnek bizonyultak, illetve széles körben ismertek lehettek, és ezen túl még keletkezésük időszaka és térbeli vonatkozásaik is egybeestek a múzeumban őrzött cigányokra vonatkozó néprajzi anyagok kronológiai kezdeteivel, és egyben párhuzamokat vagy összehasonlítási lehetőségeket adhattak. A következő fejezetben tárgyalt néprajzi cigány reprezentációs rendszer létrejöttének kezdetei még a XIX. század végére tehe-

tőek, azonban a szöveges források az 1960-as és az 1970-es években, a képi források többsége pedig az 1950-es és az 1960-as években keletkezett. Az 7. és a 8. fejezetben bemutatott cigány reprezentációs rendszerek így nem vonatkoztathatóak határozottan egymásra, ugyanakkor mindenképpen tekinthetők olyan néprajzi, cigányokra vonatkozó konstrukcióknak, amelyek egymást ellenpontosítják.

Több fontos konstrukciós eltérés is van a különböző reprezentációs rendszerek között, amelyek miatt az adott konstrukciókon túl elsősorban magának a konstruálódásnak a folyamatai és a konstrukciók felépítése miatt tarthatnak számot figyelemre. Ilyen eltérés az, hogy míg a Déri Múzeum reprezentációi sok szerzőhöz köthetők, és csak diszciplináris olvasatban beszélhetünk reprezentációs rendszerről, addig a 7. fejezetben bemutatott cigány reprezentációk egyben egy-egy szerzőhöz kapcsolódó intencionális néprajzi konstrukciók is. A további észrevételek a konstrukciók néprajzi jellegére vonatkoznak. A Herrmann Antal szerkesztésében 1895-ben megjelent 1893-as cigány összeírás néprajzi és statisztikai dokumentum, mivel keletkezésének körülményei és adat típusainak rendszere alapján a statisztika körébe is sorolható, továbbá nem kapcsolódott hozzá közvetlenül, előzetesen megfogalmazott néprajzi koncepció. Az összeírás statisztikáinak adatai ugyanakkor utólagosan mégis részévé váltak a néprajzi és más diszciplináris értelmezéseknek, mivel általános statisztikai adatfelvételt hajtottak végre és ezekből az adatokból alapstatisztikákat hoztak létre. Néprajzi konstrukciók részévé mégsem csak utólagosan, és egyszerűen statisztikai adatainak a felhasználása következtében vált, hanem a Herrmann Antal által a statisztikákhoz, így többek között az általános viszonyokhoz, a cigányok nyelvismeretéhez és nemzetiségi viszonyaihoz fűzött kommentárok és értelmezések miatt, amelyekben néprajzi megállapításokat tett, és ezek a diszciplináris észrevételek is hozzájárultak, részei lettek a cigány etnicitásról alkotott konstrukciójának. A Borovszky Samu által szerkesztett, Magyarország vármegyéit és városait enciklopédikusan bemutató sorozatban Móricz Zsigmond és Vende Aladár a vármegyék nemzetiségi és etnikai néprajzi rendszerét mutatják be, ezzel egyben lokális néprajzi cigány reprezentációkat is közreadnak. Móricz és Vende leírásai tematikai szerkezetük, különböző írásos forrásaik, továbbá közvetlen megfigyeléseik, és az általuk gyűjtött adatok jellege alapján is néprajzi konstrukciók. A bihari és a szatmári lokális néprajzi konstrukcióknak kutatási tervemben még kettős szerepet szántam, mivel azt feltételeztem, hogy a Déri Múzeum néprajzi cigány reprezentációinak topológiai rendszerében döntően bihari, hajdúsági és szatmári települések fordulhatnak elő, így arra számítottam, hogy a lokális átfedés összekapcsolja egymással a cigány reprezentációkat. Móricz és Vende leírásaiban ugyanakkor alig-alig találtam cigány reprezentációkat. Ugyanez mondható el azonban a Déri Múzeum néprajzi cigány reprezentációiról is az 1940-es évek

végéig tartó időszakban, mivel csak kevés és szórványos, és egyben pontosan nem mindig datált néprajzi cigány anyag fordul elő a gyűjteményekben. A bihari és a szatmári lokális néprajzi konstrukciók további szerepe is volt az értelmezésben, mivel Herrmann Antal konstrukciójával összefüggésben lehetőséget adhatott volna az általános cigány etnikus konstrukció és a lokális konstrukciók kapcsolatának, azonosságainak és különbözőségeiknek a bemutatására. Móricz és Vende azonban olyan lokális nemzetiségi és etnikai néprajzi rendszereket konstruált meg, amelyekben a cigányok marginalizált csoportot alkottak, és nem voltak részei az etnikus rendszerre vonatkozó elképzelésüknek, így leírásuk néhány cigány reprezentációra szorítkozott. Az általános cigány etnikus konstrukció és a lokális konstrukciók összekapcsolása ezen túl még a konstrukciók különböző jellege miatt is csak korlátozottan lehetséges. Az előbbi eltérések következtében a vizsgált cigány reprezentációs rendszerek nem alkottak folytonos néprajzi diskurzust.

A 8. fejezetben a cigány/roma reprezentációk és a néprajz kapcsolatainak bemutatásához a debreceni Déri Múzeum különböző gyűjteményeit tekintetem át, majd létrehoztam a cigány reprezentációk adatbázisait, ezután pedig elemeztem a néprajzi cigány reprezentációk szöveges és képi forrásait, és megállapításaimat hozzákapcsoltam a tárgyra vonatkozó eddigi kutatási eredményekhez. A Déri Múzeum gyűjteményeiben található különböző cigányokra vonatkozó reprezentációknak néhány kivételtől eltekintve pontosan meghatározható a diszciplináris hovatartozása és típusa, így csoportosításuk után egyértelműen néprajzi cigány reprezentációs rendszerekhez juthatunk el. A fejezet a múzeum néprajzi cigány reprezentációit térbeli és tematikus rendszerként értelmezte, illetve a szöveges és a képi forrásoknál egyaránt kitért a „kódfejtés” forrástípusonként eltérő nehézségeire.

Az értekezés 9. fejezetében összegeztem a kutatás fontosabb eredményeit, továbbá az értekezés megközelítését hozzákapcsoltam magyarországi cigánykutatások ábrázolásmódjaihoz.

2.2. A kutatás módszerei

2.2.1. A kutatás forrásai és a kutatás céljai

Az értekezés tárgyakonstrukciójának következménye, hogy heterogén néprajzi forrásanyagot dolgozott fel, illetve a tárgy felépítésének és a forrásfeldolgozásnak a folyamata is elméleti és módszertani reflexiókkal kapcsolódott össze. A kutatás módszereinek általános leírása ugyanakkor összhangban van az elfogadott néprajzi módszertannal, így viszonylag pontosan meg-

közelíthető Szilágyi Miklós⁵ és Wolfgang Kaschuba⁶ módszertani áttekintéseinek segítségével.

A 3. fejezetben a néprajzi források között cigány/roma népismeretre vonatkozó elképzelések, továbbá általános iskolai cigány/roma népismereti tankönyvek szerepelnek. A kutatás közvetlen tárgyai a cigányokra/romákra vonatkozó diskurzusok és narratívumok. A kutatás célja a kutatás tárgyára vonatkozó érvényes néprajzi értelmezési keretek meghatározása, továbbá ennek az interpretációs térnek az újradefiniálása és leírása, illetve a cigány/roma népismereti tankönyvekben intézményesült identitáskonstrukciók leírása és értelmezése. A következő fejezet néprajzi forrásai az előző fejezetben bemutatott cigány/roma népismereti tankönyvekkel és identitáskonstrukciókkal kapcsolatos újságcikkek és különböző szakértőknek a népismereti tankönyvekről és identitáskonstrukciókról írt véleményezéseinek és bírálatainak kéziratai, majd egy romák által szerkesztett és az interneten megjelenő elektronikus újságnak a cigány/roma népismereti tankönyvekkel és az oktatással foglalkozó írásai és olvasóinak a hozzászólásai, végül egy elektronikus formában, az interneten is hozzáférhető napilapnak egy médiaeseményt követő cigány/roma reprezentációs konfliktust bemutató és alakító cikksorozata és az olvasói hozzászólások egy része. A kutatás közvetlen tárgyai hasonlóan az előző fejezethez cigányokra/romákra vonatkozó diskurzusok és narratívumok, amelyek részben kapcsolódnak a cigány népismereti diskurzushoz és narratívumokhoz, részben pedig olyan narratívumok, amelyek átvezetnek a cigányokról/romákról létrejött társadalmi reprezentációs rendszerhez. A kutatás célja a népismereti tankönyvekről és identitáskonstrukciókról folytatott identitásvita leírása, a kialakult diszkurzív rendszer feltárása, az intézményesült identitás diskurzus szerkezetének, majd társadalmi határainak bemutatása, végül az előbbi identitás diskurzustól független cigány/roma reprezentációs konfliktus nyomán a reprezentációról és a cigányokról/romákról kialakult politikai és társadalmi diskurzus bemutatása, továbbá a társadalmi képzetek és elbeszélésfoszlányok alapján az identitásvita időszakában érvényes tapasztalati és diszkurzív mező általánosabb rekonstrukciója. Az 5. fejezet néprajzi forrásai ismét cigány/roma népismereti tankönyvek. A kutatás közvetlen tárgyai ebben az esetben is különböző narratívumok. A kutatás célja azonban nem az identitáskonstrukciók leírása, hanem a néprajzi összetevők bemutatása és a néprajzi diszciplína szerepének érzékeltetése a cigány/roma népismeretben. A 7. fejezet néprajzi forrásai a 19. század végén és a 20. század elején keletkezett néprajzi, statisztikai, illetve néprajzi reprezentációs rendszerek, amelyek az etnikai rendszer részeként írják le és egyben konstruálják meg a cigányokat mint etnikus cso-

⁵ Szilágyi 2001: 5-167.

⁶ Kaschuba 2004: 5-236.

portot. A kutatás közvetlen tárgya egy statisztikai adatfelvételre épült és két leíró jellegű néprajzi narratívum. A kutatás célja a néprajztudomány kialakulását követően született néprajzi cigány reprezentációs típusok bemutatása és létrehozásuk módjainak, összefüggéseinek feltárása, továbbá a reprezentációs típusok összehasonlítása a debreceni Déri Múzeum néprajzi forrásainak cigányokra vonatkozó reprezentációival. A 8. fejezet néprajzi forrásai a debreceni Déri Múzeum cigányokra vonatkozó anyaga. Ebben a forrásanyagban szöveges, elbeszélő és képi, festett és rajzolt, illetve fotográfált források egyaránt előfordulnak, és bár a múzeum szervezeti felépítésének és a változó gyűjtési céloknak a következtében a diszciplináris hovatartozásuk is sokféle, döntő többségükben mégis néprajzi jellegűek. A kutatás közvetlen tárgyai ebben az esetben a cigányokra/romákra vonatkozó néprajzi, képzőművészeti diskurzus, továbbá a szöveges, illetve a képi narratívumok. A kutatás célja a múzeum néprajzi cigány reprezentációinak bemutatása és elemzése, ezzel pedig a cigány/roma népismeret és identitáskonstrukciók kulturális, elsősorban néprajzi építőanyagainak leírása és értelmezése.

Néprajzi forrásnak tekintettem minden olyan adatrendszert, amely közvetlenül ilyen ismeretet tartalmazott vagy közvetetten hozzájárult a tárgykonstrukció felépítéséhez, utóbbi alapján a források néprajzi jellegét a tárgy diszciplináris koncepciója, míg a felhasznált néprajzi kutatási módszereket a néprajzi források típusa, a kutatási célok és a kutatás közvetlen tárgyai együttesen határozták meg.

A néprajzi források különböző típusaihoz a néprajzi forráskritika megfelelő változatai rendelhetők hozzá. Forráskritika társulhat a cigány/roma népismereti tankönyvekhez mint elbeszélő forrástípushoz, a cigány/roma identitásvitát és a reprezentációs konfliktust bemutató különböző újságcikkekhez, a századfordulón keletkezett statisztikai és néprajzi leírásokhoz és elképzelésekhez, a Déri Múzeum szöveges, elbeszélő forrásaihoz, a képzőművészet körébe tartozó képi, festett és rajzolt alkotásokhoz, illetve a múzeum különböző gyűjteményeiben található fotográfált forrásokhoz.

A források egy része azonban összetett. A cigány/roma népismereti tankönyvek elbeszélései a heterogén összetételű írásos forrásanyag mellett, azoknak alárendelten helyenként képeket, ábrákat, rajzokat, festményeket és fényképfelvételeket is tartalmaznak, amelyeknek funkciója a szövegek illusztrálása, illetve még hangzó, elsősorban zenei anyag is kapcsolódik az elbeszélői rendszerhez, vagy kibővített és egyben elektronikus változatuk is van. A Déri Múzeum egyik elbeszélő forrásához szintén ábrák, rajzok és fényképfelvételek tartoznak, amelyek azonban nem alárendeltek a szövegnek, hanem a szöveg, az ábrák, rajzok és a fényképek ki-

egészítik egymást. A néprajzi fotók egy része filmkockák alapján készült, utóbbiaknak azonban ismeretlen a lelőhelye. A fotográfiáknak egy további, a történeti anyaghoz tartozó része olyan rajz fényképes másolata, amely ma elsősorban képzőművészeti alkotásnak minősülne, de ugyanakkor néprajzi forrásnak is tekinthetőek, mivel közvetlenül a 19. század közepe után keletkeztek és eredetileg egy újságban adták közre őket a hazai népelet bemutatásának céljával, egy sorozat darabjaiként, szöveges értelmezéseikkel együtt. A cigány reprezentációk közé sorolható fotográfiák egy még további hányada pedig olyan nem néprajzi felvétel, amely egyszerűen a múzeumi dokumentációs követelmények miatt keletkezett, és eredeti státuszuk alapján elbeszélő források, numizmatikai tárgyak vagy képzőművészeti alkotások.

A néprajzi diszciplína forráskritikai gyakorlatán túl azonban legalább ennyire fontosak a kutatás közvetlen tárgyai és a források felhasználását meghatározó részleges kutatási célok. A részleges kutatási célok összekapcsolódása hozza létre ugyanis a tárgykonstrukciót, amelyet a kutatási tárgyak sorozatát követve egy induktív rendszernek tarthatunk, illetve a tárgykonstrukció kutatási tervéből kiindulva az egyik lehetséges deduktív változatát láthatjuk benne.

A kutatás közvetlen tárgyai ugyanakkor elvonatkoztatások eredményei, mivel meghatározások során már eltekintettünk a források empirikus sokféleségétől a részleges kutatási célokkal összefüggésben, így ennek következtében a különböző források a forráskritikai észrevételek által teremtett korlátozások, megszorítások, használati lehetőségek mellett már a tárgykonstrukció szempontjából is értelmezhetőek lesznek. A tárgykonstrukciónk szempontjából a kutatás közvetlen tárgyai olyan különböző diskurzusok és narratívumok, amelyek a cigány/roma identitás és reprezentációk néprajzi vonatkozásait taglalják.

2.2.2. A kutatás közvetlen és közvetett tárgyai

A kutatás közvetlen tárgyai: diskurzusok, reprezentációk, narratívumok, identitáskonstrukciók

A tárgykonstrukció szempontjából a kutatás közvetlen tárgyai különböző diskurzusok és narratívumok, illetve az általuk létrehozott különféle identitáskonstrukciók és reprezentációk. Ebben a részben ezeket a közvetlen tárgyakat értelmezem cigány/roma vonatkozásaik nélkül. Utóbbiakat pedig a tárgykonstrukció kifejtése során mutatom be a kutatási céloknak megfelelően.

A diskurzusok

A diskurzus fogalma alapvetően a nyilvános gondolkodás és érvelés, továbbá a megindokolható cselekvés mint társadalmi alapelvek formáit és szabályait jelöli, olyan egyezkedést, amely meghatározott tudáselrendeződések keretei között zajlik.⁷ A diskurzusok szabályozzák és irányítják a társadalmi tudásrendszereket és a tudás megszerzéséhez vezető utakat, az újraértelmezés lehetőségeit, továbbá egy átfogó „tudásrendből” kiindulva megszabják a különböző tudásrendszerek közötti hierarchiákat, illetve ezen kívül még viselkedésünk alapját és igazolását is adják. Wolfgang Kaschuba a diskurzus fogalmának még négy további meghatározását különíti el. A diskurzus először is szilárd érvelési rendszert jelent. A diskurzus másodszor olyan szabályrendszerekre utal, amelyek megszabják viszonyulásainkat egymáshoz a nyilvános diskurzus során. A diskurzus harmadszor gondolkodási rendszereket jelent, amelyek „konstituálják „valóságészlelésünket”, mert a világról alkotott észlelésünket a gondolkodási rendszer segítségével öntjük szavakba.”⁸ A diskurzus negyedszer megalkotja a társadalmi gyakorlat rendszereit, mivel gondolkodási és cselekvési módokat kapcsol össze, társadalmi és kulturális magatartásmintákat hoz létre. A diskurzus révén határozza meg a társadalom és a kultúra önmagát, vagyis így kerülnek rögzítésre a társadalmi identitás alapfeltételei is.⁹ Egy diskurzuselemzés az érvelési rendszereket, a szabályrendszereket, a gondolkodási rendszereket, a társadalmi gyakorlat rendszereit alkotóelemeire, stratégiáira és motívumaira bontja: „[a]mit egyszer gondosan „meg-konstruáltak”, azt most „de-konstruálni” kell.”¹⁰ A diskurzuselemzés ezen túl azonban nem kínál kész eljárást a rekonstrukciós és dekonstrukciós munkához. A diskurzus elsősorban nyelvi és kommunikációs rendszerként jelenik meg, de az olyan képi „szövegek” is a diskurzus részei mint a festett képek, a szobrok és a domborművek, a fotók és a filmek,¹¹ de ugyanakkor „[még] korántsem rendelkezünk a képelemzés elméletileg és módszertanilag egyaránt kiforrott eszközkészletével, amellyel a maga esztétikai és szimbolikus hatásai tekintetében megfelelően tudnánk „olvasni” a képi ábrázolás jelentéstartalmát, illetve értelmét.”¹²

Az etnográfiai módszertanban a néprajzi és etnológiai kutatás korábban megszokott lépései, illetve a néprajzi és etnológiai tudás leírásának magától értetődő gyakorlata több módszertani

⁷ Kaschuba 2004: 202.

⁸ Kaschuba 2004: 202.

⁹ Kaschuba 2004: 205.

¹⁰ Kaschuba 2004: 207.

¹¹ Kaschuba 2004: 208.

¹² Kaschuba 2004: 209.

és ismeretelméleti problémát is tartalmazott. Az etnográfiai önreflexió eredményeként azonban „[a] szöveg immár kutatási nyelvet jelent”,¹³ a nyelv pedig kulturális jelentésrendszerre vált, míg a néprajzi és etnológiai írás „nemcsak a kultúráról és a történelemről szól: a szövegek által a kultúra és a történelem szó szerint „íródik”, fogalmaik, képeik, jelentéseik egyáltalán létrehozzák a másikat.”¹⁴ Az etnográfia ismeretelméleti és nyelvi fordulata a valóság megkettőződéséhez vezetett, továbbá előállt a másik kulturális valóság bemutatásának a problémája. A másikat már megkonstruáljuk, így „kulturális reprezentációformákat kölcsönzünk nekik, természetesen saját kulturális kódjaink terminusaival”,¹⁵ a szöveg pedig mint kulturális hatalmi technika is definiálódik.

A „szöveg” az írásbeli, szóbeli, képi és egyéb tárgyasult reprezentációs formák csoportja, amelyekből jelentéseket olvasunk ki és amelyekhez jelentéseket fűzünk, illetve történetek, jelentések elbeszélését fedezzük fel bennük, így tulajdonképpen a kulturális gyakorlat mindazon megjelenési formáját jelenti, amelyekben üzeneteket és jeleket közvetítenek, illetve amelyekből a tudomány vélt vagy maga által létrehozott üzeneteket és jeleket olvas ki.¹⁶ A szövegek a valóság reprezentációi, mivel csak azt lehet értelmezni, amit nyelvi és vizuálisan felfogunk és ezáltal megértünk.

A reprezentációk krízise és a kutatás módszertanának nyelvi fordulata után az észlelés, az értelmezés és fordítás nyelvi folyamatai azért váltak különösen fontossá, mivel az írás már új „valóságot” hoz létre, illetve eljuttathat bennünket a kultúra írás által történő konstruálásának tételéhez is. A megfigyelések igazsága az ábrázolás különböző, Kaschubánál elsősorban irodalmi módjai által részleges igazság lesz, „azaz a fikcionális, interpretálható és önstilizáló kiegészítésekkel erősen töredékes igazságokká válik.”¹⁷ James Clifford álláspontját idézve az írás nemcsak reprezentálja a kultúrát, hanem konstruálja is, így a kutatótól önreflexív hozzáállást követel meg, míg Clifford Geertz szerint a sűrű leírásnak három szabályt kell figyelembe vennie, így a leírás értelmező, a társadalmi beszéd folyamatot értelmezi, az értelmezés során pedig a jelentést kiszabadítja a körülményeiből és rögzíti. A szövegben különböző kulturális jelentések és szempontok találkoznak össze, a kutató pedig már nem igényel abszolút értelmezési hatalmat.

¹³ Kaschuba 2004: 211.

¹⁴ Kaschuba 2004: 211.

¹⁵ Kaschuba 2004: 211.

¹⁶ Kaschuba 2004: 212.

¹⁷ Kaschuba 2004: 214.

A reprezentációk

Az értekezésben a reprezentáció fogalmának fenomenológiai értelmezést adtam. Ennek megfelelően az objektív valóságot ideiglenesen zárójelbe helyeztem, amelyet így csak különböző megnyilvánulásaiban ismerhetünk meg, vagy másként a valóság a „mélyszerkezet”, amelynek sok-sok „felszíni szerkezete”, vagyis reprezentációja van. A reprezentáció fogalmát leggyakrabban a képi ábrázolásokkal, a fotográfiákkal összefüggésben használtam. A tárgy-konstrukció szempontjából az empirikus fotográfiák ennél fogva a források szintjén, a reprezentációk pedig a közvetlen tárgyak, a diskurzusok és a narratívumok szintjén találhatók. A cigány/roma reprezentációk a cigányokról formált képek, a cigányábrázolások, a cigányok megjelenítései. A cigányábrázolások kérdése a bemutatás, hogyan etnicizálják és milyen különféle jellemzőket használnak fel az etnikus leírások során. Az etnikai identitás a múltba és a csoport kulturális örökségébe ágyazódott, a kulturális reprezentációkon belül pedig a tradíciók segítségével közelíthető meg. A kulturális reprezentáció olyan aktus, amelynek során a tradíciók újra meghatározzák a múltat és egyben az aktussal integrálják a csoportot.¹⁸ A források egy részét azonban nem cigányok hozták létre, így ezekben az esetekben a kulturális reprezentációk nem önmeghatározások eredményei, hanem különböző diszciplináris, elsősorban néprajzi konstrukciók. A reprezentációk egy részénél pedig problematikus, így különösen a képzőművészeti reprezentációknál, hogy mit ábrázoltak valójában a „cigányképekben”.

A narratívumok

A narratívumokat úgy definiáltam a diskurzus fogalmának meghatározásaival összefüggésben mint elbeszéléseket, amelyek egyben „szövegek”. A diskurzus narratívumokból épül fel, így narratívumok rendszere.¹⁹ A narratívumoknak különböző típusai, műfajai vannak. Az értekezésben általában ez a főnévi értelmezés fordul elő. A diskurzusokba beágyazódott narratívák főnévi értelmezésben, de különböző jelzős szerkezetekben szerepelnek, így beszélhetünk néprajzi vagy politikai narratívákról. A diskurzusok megkülönböztetett változatai a különböző tudományos diskurzusok, a diszciplínák. A cigány/roma identitás diskurzus bemutatása során ugyanakkor a narratívának jelzőként való használatára is van példa a *narratív közösség*, illetve a *narratív történeti közösség* kifejezésekben. A kifejezések olyan jelentés egységekre utalnak, amelyek a cigány/roma identitás nagyobb építőelemeinek a típusai. A jelentés egységek kü-

¹⁸ Bindorffer 1996: 22.

¹⁹ A narratív elemzéshez Thomka 1998a: 7-182.; Thomka 1998b: 7-171.; Thomka – N. Kovács 1999: 5-212.; Thomka 2000: 5-214. és László – Thomka 2001: 5-205.

lőnböző tematikai együttesek, amelyek narratívumokból állnak. A *narratív közösség*, illetve a *narratív történeti közösség* kifejezésekben a narratívumok különböző folklorisztikai műfajokba tartozó szövegek, így a narratív jelző a különböző folklorisztikai szövegekre mint szöveg együttesekre utal. A narratív identitás az elbeszélt élettörténet.²⁰ A narratívum lehet egy szöveg-szekvenciatípus élettörténeti interjúszövegekben.²¹ Elbeszélt élettörténetek nincsenek a forrásaim között, ugyanakkor a források egy része tartalmazott ilyen élettörténeti mozzanatok és utalásokat, de kutatási céljaim között nem szerepelt a narratív identitások részleges rekonstrukciója.

Az identitáskonstrukciók

A cigány/roma népismeret és az identitástervezetek vizsgálata az identitásról, az etnikus identitásról, az etnicitásról, a nemzeti identitásról szóló diskurzuscsoportozhoz tartozik, ezen belül ahhoz a változathoz, amely nélkülözi egy előzetesen megadott definitív struktúra bemutatását, mivel a cigány/roma népismeret a diszkurzív rendszeren belüli elhatárolás, egy szövegtípus elkülönítése és leírása, az identitástervezetek pedig identitáskonstrukciók. Az identitáskonstrukciók értelmezéséhez azonban szükséges az identitás fogalmának általános meghatározása és az identitás felépítés mechanizmusainak bemutatása. Utóbbiak kapcsolatának megértéséhez és a konstrukciók empirikus kutatásához Manuel Castells megközelítéséből²² indultam ki. Castells szerint az identitás az életcélok felépítésének folyamata valamely kulturális attribútum vagy a kulturális attribútumok valamely összefüggő halmaza alapján, amely a célok más forrásaival szemben elsőbbséget élvez. Egy adott egyénnek vagy kollektív szereplőnek ugyanakkor sokféle identitása is lehet. Bizonyos önmeghatározások egybeeshetnek a társadalmi szerepekkel, de az identitások az önfelépítési és egyénítési folyamatok miatt erősebb forrásai a céloknak mint a szerepek, illetve az identitások a célokat, míg a szerepek elsősorban a funkciókat szervezik. Az önmeghatározások származhatnak még különféle intézményektől is, amelyek azonban csak akkor válnak valódi identitássá, ha internalizálják őket, és a célokat az internalizálódott mag körül alakítják ki. Minden identitás konstruált identitás, így az marad csupán kérdéses, hogy hogyan, miből, ki által konstruálva és milyen célból jöttek létre. „Az identitások kialakításának építőanyagai a történelemből, a földrajzból, a biológiá-

²⁰ Kovács – Melegh 2000: 93-153.

²¹ Kovács –Vajda: 2002: 7-311.

A fő szöveg-szekvencia típusok: elbeszélés, leírás, magyarázat, kiszólás, egyéb. Az elbeszélés altípusai: tudósítás, történet, epikus elbeszélés, drámai elbeszélés, külsőleg átélt történet, mellékelbeszélés, evaluáció, beszúrás. A leírás altípusa: tömörített helyzet. A magyarázat altípusa: rejtett magyarázat.

²² Castells 2006: 27-102.

ból, a produktív és reprodukív intézményekből, a kollektív memóriából és a személyes képzeletvilágokból, továbbá hatalmi berendezkedésekből és vallási kinyilatkoztatásokból tevődnek össze.”²³ A továbbiakban ezeket az anyagokat újra és újra feldolgozzák, vállalják vagy elhatárolják magukat tőle, ezzel egyben átrendezve értelmüket és jelentésüket is.

Castells az identitásteremtés három különböző formáját, illetve eredetét különböztette meg. Az első a legitimáló identitás, amelyet a társadalom intézményei alakítanak ki hatalmuk kiterjesztése és racionalizálása érdekében. A második a rezisztens identitás, amit azok hoznak létre, akik leértékelt vagy megbélyegzett helyzetben, hátrányos körülmények között vannak. A harmadik a projektidentitás, „ami akkor jön létre, amikor a társadalmi szereplők – mindazoknak a kulturális építőanyagoknak a felhasználásával, amelyek hozzáférhetőek számukra – új identitást építenek ki, újólag meghatározva helyzetüket a társadalomban”.²⁴ Az identitások adott formái az identitás típusoknak megfelelően kölcsönösen átalakulhatnak egymásba, így egy rezisztens identitás legitimáló identitássá válhat vagy egy projektidentitásból rezisztens identitás lehet. Az identitásépítési folyamatok különböző eredményekhez vezetnek. A legitimáló identitás civil társadalmat teremt, a rezisztens identitás kommunák vagy közösségek kialakulásával jár, míg a projektidentitás alanyokat hoz létre, utóbbinál azonban az alanyok nem egyének, még akkor sem, ha egyének hozták létre vagy egyéneken manifesztálódott. A hálózati társadalom feltételei között a késő modernitáshoz képest ugyanakkor lényegesen megváltoztak az identitásépítés folyamatai: a civil társadalmak összezsugorodnak és részekre szakadnak, a célok keresése inkább a közösségi elvek köré épülő defenzív identitások újraépítésében fejeződik ki, illetve a projektidentitások esetében az alanyok más módon jönnek létre, mivel már nem a felbomlás állapotában levő civil társadalmakra, hanem a közösségi ellenállás folytatódásaként vagy továbbéléseként épülnek ki.²⁵ Az identitás, az etnikai identitás és a nemzeti identitás különböző meghatározásai²⁶ ebből a nézőpontból egyaránt társadalmi konstrukciók,²⁷ amelyek egyben legitimizálják is tárgyukat, továbbá hozzájárulnak a kialakuláshoz.²⁸

²³ Castells 2006: 29.

²⁴ Castells 2006: 30.

²⁵ Castells szerint a nemzetek nem a hatalmi apparátusok szolgálatában létrejött „képzeletbeli közösségek”, hanem olyan kulturális közösségek, amelyek az emberek gondolatvilágában és kollektív emlékezetében a közös történelem és a közös politikai törekvések révén alakulnak ki. Castells 2006: 83-85.

²⁶ Az identitás, az etnikai identitás, illetve a cigány, a roma, a Gypsy és a Travellers fogalmának értelmezési lehetőségeihez hasznos áttekintés: Tóth 2008: 15-34.

²⁷ A valóság társadalmi felépítéséhez: Berger – Luckmann 1998: 5-256. és Schütz 1984: 178-228.

²⁸ Bourdieu 1985: 7-22.

Az értekezésben az identitás meghatározásában, az identitás dimenzióinak, így az etnikai dimenzió és a nemzeti dimenzió elkülönítésében Bindorffer Györgyi²⁹ megkülönböztetéseit és fogalmi apparátusát tekintetem meghatározónak. Bindorffer számára az identitás szándékos alkotás eredménye, jelentés és egyben jelentéskonstrukció létrehozása. Az identitás felépítése társadalmilag és kulturálisan meghatározott, olyan önmeghatározás, amely egyszerre azonosulás és elkülönülés, vagyis a különbségek bemutatása.³⁰ Az identitás alakzatok pedig kulturális mintaként működnek.³¹ Az identitás tudásszociológiai, szociálpszichológiai és történeti aspektusokkal egyaránt rendelkezik. Az etnikai csoport mint kulturális csoport a közös származásra vonatkoztatott preindusztriális és primordiális képződmény sajátos etnikus tudáskészlettel, mint társadalmi csoport olyan interakciós mező, amelynek alapja a származás konstrukciója, a megkülönböztető, azonosító jegyek, az etnikai határjelek funkcióját pedig a kulturális reprezentációk biztosítják, mint történeti csoport olyan preindusztriális képződmény, amelyben a közösségi karakterisztikumot átmetszik a gazdasági és a politikai érdekek.³² Az etnikai identitás és az etnikai csoportot a határ teremti meg, és nem a kulturális sajátosságok rendszere, a kulturális repertoár, amely a határfenntartás következménye. A határok átalakíthatóak, a határjelek változhatnak, így az etnikai identitás szituatív konstrukció is.³³ A határok és a határon belüli kulturális repertoár, amely szintén átalakulhat, egyaránt lehetnek az identifikáció forrásai.³⁴ Az etnikai identitás a kulturális különbségek állandóan újra és újra konstituálódó szerveződése. Az identitáskonstrukción belül funkciót betöltő elemek szokássá, majd a tradíció részévé válnak, vagyis a csoport kulturális örökségébe ágyazódnak. Az etnikai identitás határainak konstituálódása azonban befejezetlen folyamat, mivel a múltba ágyazottság mellett az identitásépítés a jelenre is orientált.³⁵

A kutatás közvetett tárgyai: cigány/roma identitás, népi kultúra

Az értekezésnek nem közvetlen tárgya a cigány/roma identitás vizsgálata. A cigány/roma identitás, illetve a néprajzi diszciplínán belüli változatai a kutatás közvetlen tárgyainak a vonatkoztatási rendszerei, amelyek a forrásokban a cigány/roma kultúráról, illetve a források egy részében a népi kultúráról alkotott különböző elképzelésekkel állnak kapcsolatban..

²⁹ Bindorffer 2001: 18-33.

³⁰ Bindorffer 2001: 18

³¹ Bindorffer 2001: 20.

³² Bindorffer 2001: 21-22-23.

³³ Bindorffer 2001: 24.

³⁴ Bindorffer 2001: 27.

³⁵ Bindorffer 2001: 28-29.

A cigány/roma identitás bemutatásának és az identitás problematika érzékeltetésének egyik változata az identitás és az etnikai identitás diskurzusokon alapul. Tóth Kinga³⁶ konstruktivista [az identitás társadalmi konstrukció és egyben szituatív reprezentáció] és interpretatív [az identitás megértése az önértelmezéseken keresztül lehetséges] megközelítése³⁷ többségi és kisebbségi identitáselemekkel jellemezhető identitástípusokat különböztet meg, így az asszimiláns, a kettős, a marginális, az identitásválságot mutató és a disszociatív identitást, amelyeket a „rejtett” és az „újralfelfedezett” identitásra vonatkoztat.³⁸ A „rejtett” és az „újralfelfedezett” identitás többféle identitástípussal kerülhet kapcsolatba, és olyan identitás stratégiáknak tekinthetőek, amelyek egymással is összefüggésben lehetnek. Az értekezésem tárgykonstrukciójában, a kutatási tárgyakban és a forrásokban egyaránt jelen van a megközelítés problematikája, de csak alárendelten, az identitáskonstrukcióknak és a reprezentációknak a hátterében.

A cigány/roma identitás bemutatásának és az identitás problematika érzékeltetésének másik változata a cigány etnikai csoport rendszer és az etnikai csoportok belső szerkezetének osztályozásán, illetve az etnikai csoportok néprajzi leírásain alapul. Erdős Kamill³⁹ a magyarországi cigányságnak cigány és nem cigány anyanyelvű csoportjait különböztette meg, majd a cigány anyanyelvű csoporton belül a kárpáti cigány és az oláh (vlax) cigány, a nem cigány anyanyelvű csoporton belül pedig a magyar cigány, továbbá a román és teknős cigány etnikai csoportokat különítette el egymástól a leszármazás és a kibocsátó terület szempontjait is felhasználva. A kárpáti cigányok alcsoportjait a területi elhelyezkedés, a tipikus foglalkozások és a beszélt nyelv dialektusai, az oláh (vlax) cigányokat törzseik és nemzetségeik, a magyar cigányokat társadalmi és tipikus foglalkozásaik, a teknős cigányokat pedig a területi elhelyezkedés, a nyelvi állapot és néprajzi viselet alapján tagolta. Az értekezésem tárgykonstrukciója elsősorban ehhez a megközelítéshez kapcsolódható, mivel a népismeret koncepciók többsége, a közös identitásra vonatkozó konstrukciók és a reprezentációk az etnikai csoport rendszerhez és néprajzi jellemzőikhez, mint a közös kulturális dialektus feltételeihez, alkotóelemeihez, továbbá az azonosságok és különbségek forrásaihoz viszonyulnak.

³⁶ Tóth 2008: 15-34.

³⁷ Tóth 2008: 37.

³⁸ Tóth 2008: 29.

³⁹ Erdős 1989: 42-56.

A megközelítések különböző összetételekben több diszciplínában is megtalálhatóak. Ladányi és Szelényi⁴⁰ azonban inkább evolucionista/asszimilacionista és involucionista nézőpontokat különböztet meg, amelyeket a szociológusok, illetve az etnográfusok és az antropológusok kutatási gyakorlatához kapcsol. Az evolucionista/asszimilacionista terminusokban a többségi társadalom kultúrája, nyelve, életstílusa, értékei és életkörülményei a meghatározóak a cigányok történelmében, míg involucionista terminusokban a cigány közösségek hagyományai kerülnek előtérbe, az involúció pedig a társadalmi változásokra adott válasz „cigány módja”, a saját normák, értékek és viselkedésmódok megőrzése és/vagy hozzáalakítása a többségi társadalom kultúrájához. Ladányi és Szelényi szerint a különböző nézőpontok valójában az integráció és a kirekesztés állapotát és ciklikus változásait mutatják be.

A népi kultúra

A cigány etnikai csoportok kultúrája és a közös etnikus kultúra nem azonos a cigány népi kultúrával.⁴¹ A meghatározásban különböző diszciplináris nézőpontokból egyaránt problematikus lehet a nép és a népi kultúra fogalma, így viszont a népismeret koncepciók egy része is megkérdőjelezhető. A nép és a népi kultúra azonban társadalmi és különböző diszciplináris jelentés konstrukciók, és ennél fogva a különféle népismeretek is. A nép, a népi kultúra és a népismeret társadalomtörténeti vonatkoztatási keretben fragmentált, széttöredezett rendszer, vagyis csoportok, csoportkultúrák és különféle ismeretek halmazai alkotják, amelyek politikai kontextusban ideológiai konstrukciókként funkcionálnak. A nép fogalmának mindig is problematikus volt a társadalmi vagy etnikus, vagy egyéb csoportok szerinti összetétele, mivel különböző definíciók hozzák létre és társadalomtörténeti szempontból definíciótól függően különböző empirikus aggregátumoknak bizonyulnak. Az értekezés nem zárja ki sem a társadalomtörténeti, sem pedig a politikai, esztétikai vagy más megközelítéseket, azonban a tárgykonstrukció forrásaiban, az önértelmezésekben a kifejezések a különböző társadalmi, kulturális csoportok és politikai törekvések integrációjával vannak összefüggésben, a múlt, a jelenre és a jövőre vonatkoztatva egyaránt.⁴² Az értekezés tárgykonstrukciója szempontjából pedig közömbös, hogy milyen diszciplináris meghatározások érvényesek vagy van-e konszenzus a definíciókban, ugyanis elsősorban a népismeretre vonatkozó különböző koncepciók, illetve koncepciók és az identitáskonstrukciók kapcsolata, továbbá a tudományos ellenőrzés diszciplináris apparátusa a meghatározó és mindezeknek a néprajzi vonatkozásai. Nem nélkü-

⁴⁰ Ladányi – Szelényi 2004: 163.

⁴¹ Továbbá az értekezés 3.1. alfejezetének 4. pontja.

⁴² Hancock 2004: 5-180.

lőzhetjük azonban a diszciplináris támpontokat az interpretáció során, amelyek a kutatási tárgyakhoz kapcsolódnak,⁴³ továbbá szükséges a problematika külön tárgyalása is, mivel a nép és a népi kultúra a kutatás közvetett tárgyainak sorába tartozik.

Sir Angus Fraser szerint „[h]a a nép egy csoport férfit, asszonyt és gyermeket jelent önálló nyelvvel, kultúrával és közös etnikai jegyekkel, amelyek által azonnal megkülönböztethető a szomszédaitól, akkor azt kell mondanunk: sok idő eltelt már azóta, hogy a cigányság egykor népnek volt nevezhető. Az egykori cigány nép a századok folyamán sokféle lett...”⁴⁴ A nyelvi közösség felbomlott, mivel a romani nyelvet annyira átjárták a vele kapcsolatba kerülő nyelvek elemei, hogy „inkább egymással közeli rokonságban álló nyelvek családjának tekinthetjük, nem pedig egy számos dialektussal rendelkező nyelvnek.”⁴⁵ Fraser számára a kulturális örökség sem ad határozott támpontokat, mivel a feltételezett ősi cigányhagyományt, a cigány kulturális tradíciót és értékrendet a sok kulturális átvétel következtében még a jövevényszavak leválasztásánál alkalmazott nyelvészeti eljárásokat követve is szinte lehetetlen elkülöníteni.⁴⁶

A hagyományok között azonban van két olyan kulturális jelenség és szokás együttes, amely közös minden cigány csoportban és eredete még az Európába érkezés előtti időkre tehető.⁴⁷ Az egyik a halottaik visszajáró, kísértő szellemétől [*muló* = *szellem*, *halott ember*] való rettegés, amely megnyilvánul a temetési szertartásokban, míg a másik a bemocskolódástól [a különböző cigány dialektusokban: *marimé* = *tisztátalan*; *magerdó* = *beszennyezett*; *prastlo* = *megbecstelenített*; *palecido* = *elkülönített*] való rettegés és az ezzel összefüggésben álló tabuk, hiedelmek sokasága, illetve a tisztasági előírások rendszere, amelyek nemekre, személyekre, tárgyakra, testrészekre és beszédtemákra vonatkoznak.

A cigány néphez tartozást ennél fogva egy kettős szabályrendszer, kulturális jelenség és szokás együttes határozza meg, így nincsenek társadalomtörténeti vonatkozásai, mivel a népet a minden cigány csoportban előforduló, közös kulturális és szokáselemek definiálják.

Peter Burke az 1500-1800-as évek közötti kora újkori Európa népi kultúráját értelmezve a kultúrát úgy definiálta mint a közösen értelmezett jelentések, attitűdök, értékek, és az azokat

⁴³ Az értekezés 3.1. alfejezetének 4., a 3.2. alfejezet 3. és a 4.1. alfejezet 4. pontja.

⁴⁴ Fraser 1996: 9.

⁴⁵ Fraser 1996: 280.

⁴⁶ Fraser 1996: 214.

⁴⁷ Fraser 1996: 219-222.

hordozó, kifejező szimbolikus formák, előadások, tárgyak rendszerét,⁴⁸ a népi kultúra pedig negatív meghatározása alapján a nem hivatalos kultúra, az eliten kívüli csoportok, az alávetett osztályok kultúrája, amelyen belül a legjelentősebb csoportok a kézművesek és a parasztok, vagyis a „köznép”, illetve a nők, gyerekek, pásztorok, tengerészek és koldusok.⁴⁹ A nép átfo-
gó kifejezés, a népi kultúra a preindusztriális, szóbeli kultúra, szemben a herderi „tanultak kultúrájával”.⁵⁰ A népi kultúra felfedezése esztétikai, intellektuális és politikai érdeklődés⁵¹ eredménye, amely a kulturális primitivizmus mozgalmának volt a része Európa kulturális pe-
rifériáján, és ennek során azonosították egymással a régi, a távoli és a népi kultúrát.⁵²

A népi kultúra jellegzetessége, hogy ősi eredetű, közösségi alkotás, továbbá „purizmus”⁵³ alakult ki annak meghatározásában, hogy kinek a kultúrája, hogy kikből áll a nép, amely vo-
natkozhat az egy országban élők összességére, vagy az iskolázatlan emberekre, vagy a parasz-
tokra, viszont nem lehet a „csőcselék”⁵⁴ Burke szerint „[ha] egy adott társadalomban min-
denki ugyanazt a kultúrát mondhatja magáénak, semmi szükség nem volna a „népi kultúra”
fogalmára.”⁵⁵ A kora újkori Európában azonban két kulturális hagyomány élt, a
„nagyhagyomány” és a „kishagyomány”, amelyek azonban nem fedték pontosan a két fő
társadalmi csoportot, az elitet és a „köznépet”. Az elit részt vett a kishagyományban, de a
„köznép” nem volt része a nagyhagyománynak. A két hagyomány ugyanis eltérő továbbadási
lehetőségekkel rendelkezett. A nagyhagyományt intézményes keretek között, az iskolákban és
az egyetemeken örökítették, amely így zárt hagyomány lett, mivel a többség egyszerűen nem
vett részt az intézményesített kulturális folyamatban. A kishagyomány ellenben nyitott volt
mindenki számára, így az elit a második kultúrája lett, de két hagyomány funkciója eltérő
volt, mivel a nagyhagyományt komolyan vették, míg a kishagyományt szórakozásnak tekin-
tették. A népi kultúra sokféle változatban létezett, az elit pedig fokozatosan visszavonult eb-
ből a hagyományból.⁵⁶ Az eltávolodást mutatja, hogy a nép fogalma a 18. század végére már
nem „mindenkit” vagy a „becsületes embereket”, hanem csak a „köznépet” jelentette.⁵⁷ A

⁴⁸ Burke 1991: 11.

⁴⁹ Burke 1991: 11.

⁵⁰ Burke 1991: 23.

⁵¹ Burke 1991: 24.

⁵² Burke 1991: 25.

⁵³ Burke 1991: 37.

⁵⁴ Burke 1991: 38.

⁵⁵ Burke 1991: 39.

⁵⁶ Burke 1991: 44-45.

⁵⁷ Burke 1991: 315.

kivonulás befejeződése után viszont a népi kultúrát felfedezték, mint egzotikus, érdekes, lejegyzésre méltó hagyományt.⁵⁸

A cigány/roma népi kultúra Peter Burke terminusaiban fogalmazva a cigányok/romák egzotikus, érdekes, lejegyzésre méltó hagyománya, amely a néprajzi, antropológiai gyűjtések és más diszciplínák kutatásai nyomán körvonalazódik, illetve az önértelmezések során, a különféle népismeretekben különféle változatai kanonizálódnak.⁵⁹

Herrmann Bausinger szerint a népi kultúrát a 1800-as évek után, a technika korszakában, az iparosított világban általában mint a kultúra tradicionális részét határozták meg, mint amelyet még nem értek el a modernizációs impulzusok és kifejezésformák, a néprajzot pedig mint ennek az örökségnek a gondozóját. Bausinger ezzel az állásponttal szemben azt bizonyította, hogy a modern, technikai világ már behatolt a tradicionális népi kultúrába, illetve a népi kultúra nem definiálható technika előtti szerveződésként, továbbá a népi kultúrát többszörösen a modernitás antimodern ellenpólusaként alkották meg.⁶⁰ Bausinger elutasítja, hogy a népi kultúra teljesen szétesett, mivel a hozzá kapcsolódó társadalmi rétegek „elkülönültek” egymástól, a népi kultúrának a technikával kapcsolatba került elemei pedig a tömegkultúra részei lettek, vagy a civilizációs folyamatban kulturális maradvánnyá váltak volna.⁶¹ A probléma nem a népi kultúra megszűnése, hanem az, hogy hogyan változtatta meg a technika.⁶² A 19-20. században a népi kultúra térbeli, időbeli és társadalmi keretei átalakultak és új horizontjai jöttek létre, megváltozott a hagyományok érvényessége a horizontokon belül, a kánonok módosultak, a hozzáférhetőség következtében pedig felerősödött az „egzotikus” hatása. A népi kultúra nem lezárt hagyomány, hanem átszerveződő kulturális rendszer, amely újjáteremti önmagát. A tradíció, mint olyan nem a teljesen töretlen, folyamatos hagyományozás eredménye, hanem megújítás és ápolás,⁶³ a kezdeményezések befogadása, így kulturális transzformációk sorozata. A népi kultúrát nem lehet a paraszti életmód érintetlen, folyamatos formájaként elkülöníteni, így a tradicionális népi és egyben paraszti kultúra konstrukciója nem tartható fenn. A népi kultúra olyan történetileg változó rendszer,⁶⁴ amelyet különböző sérülések, változások és ha-

⁵⁸ Burke 1991: 326.

⁵⁹ Az értekezésben 3.1. alfejezet 2. pontja és a 3.1. alfejezet 4. pontja.

⁶⁰ Bausinger 1995: 7.

⁶¹ Bausinger 1995: 39.

⁶² Bausinger 1995: 40.

⁶³ Bausinger 1995: 101.

⁶⁴ Bausinger 1995: 166.

tások értek, a technikai világban pedig a megújított tradicionális javak készletének és a modern tömegjelenségeknek kapcsolatai alakítják át.⁶⁵

A preindusztriális kultúrát egymástól függő rendi kultúrák, tradíciók szövődéke alkotta. A preindusztriális kultúra felbomlása azt is jelentette, hogy a magas kultúrát már nem egy szociológiailag meghatározható művelt réteg hordozta, hanem flexibilis csoportokba tartozó egyének.⁶⁶ A preindusztriális világban a társadalmi rendek határozták meg a kulturális rendszert, ennél fogva kultúratörténeti szempontból nem lehet a magas kultúrát és a népi kultúrát megkülönböztetni, így inkább az olyan szociológiai megjelölések pontosak, mint amilyen az udvari kultúra, a szellemi kultúra vagy a paraszti kultúra.⁶⁷ „Csak akkor merül fel a szétválasztás igénye, ha a társadalmi expanzió következtében lehetetlenné vált a szociológiai megkülönböztetés.”⁶⁸ A rendi kultúrák között egyértelmű volt a rangsor, ennek megfelelően történt a kulturális javak lesüllyedése és árformálása, hozzáalakítása a rendi horizontokhoz, a befogadás nem volt utánzás, mivel a javak más funkciókat kaptak, és az átvételek ellenére fennmaradt a kultúra saját karakterisztikuma.⁶⁹ Az industrializáció hatására azonban a korábban meghatározó, kötelező érvényű rendi orientációk felbomlottak, és mindez általánosan hozzáférhetővé tett teljesen eltérő kulturális készleteket.⁷⁰ A rendi horizontok szétesése ugyanakkor nem számolta fel a fent és a lent értékmércéjét, azonban eltűnt a különbségek respektálása és lebecsülése, amely elindította a népi kultúra hanyatlását. Már nincsenek kötelező érvényű horizontok, így nincs átformálás, a „népi kultúra” pedig imitációs rendszerré vált,⁷¹ vagy bezárult a fent és a lent oppozíciójában, historizálódott és esztétizálódott,⁷² illetve ezekkel a tendenciákkal, a giccsel és az érzelgősséggel szemben teret nyert benne az ironizálás.⁷³

A bausingeri koncepcióban a népi kultúra csak a rendi tradíciók felbomlásával alakult ki, a fent és a lent, illetve a megújított tradíciók és a tömegkultúra metszéspontjában, míg korábban a fent és a lent oppozíciójában beszélhetünk róla, mint a lent kultúrájáról, továbbá a műveltek kultúrájával szembeállítva.

⁶⁵ Bausinger 1995: 165.

⁶⁶ Bausinger 1995: 132.

⁶⁷ Bausinger 1995: 132-133.

⁶⁸ Bausinger 1995: 133.

⁶⁹ Bausinger 1995: 133.

⁷⁰ Bausinger 1995: 8.

⁷¹ Bausinger 1995: 134.

⁷² Bausinger 1995: 134.

⁷³ Bausinger 1995: 148.

Bausinger szerint a néprajz népről és hagyományairól alkotott tan, és a nép saját magáról alkotott tudása.⁷⁴ A cigány/roma népismeretek megfelelnek ennek a meghatározásnak, ugyanakkor a cigány népnek, a cigány/roma népi kultúrának és a cigány/roma népismeretnek nincs az adott konstrukciótól független meghatározása, mivel nem alakult ki mindenki által elfogadott definíciója. A cigány/roma népi kultúra létezik, mert mint létezőre tekintenek rá, és most konstruálják meg a különböző helyi hagyományok rendszeréből.⁷⁵

2.3. Kutatástörténet: a diszkurzív kapcsolatok és a diszkurzív előzmények

2.3.1. A diszkurzív tér

Az értekezés tárgya a cigány/roma identitás, a cigány reprezentációk és a néprajz kapcsolatainak vizsgálata. A tárgykonstrukció egyik nem szándékolt következménye, hogy kutatástörténet helyett ebben az esetben inkább diszkurzív kapcsolatokról és diszkurzív előzményekről beszélhetünk, amelyek egy olyan diszkurzív teret írnak le, amelynek része ez a konstrukció is. A diszciplináris problematikák, így a néprajz problematikái a központi tradíciók különbözősége mellett egyre inkább interdiszciplinarizálódnak.⁷⁶ Az értekezés tárgykonstrukciója és kutatási tárgyai, így diszkurzív kapcsolatai és a diszkurzív előzményei a bausingeri tapasztalatokat igazolják.

A diszciplináris kapcsolatok között meghatározó a történeti, a szociológiai és a néprajzi és kulturális antropológiai diszciplína, amelyek az identitás diskurzuson keresztül válnak a tárgykonstrukció alkotóelemévé a cigány/roma népismerettel és az identitástervezetekkel foglalkozó fejezetekben. A diszciplináris kapcsolatokat és a diszkurzív előzményeket azonban elsősorban a cigány/roma népismeret és az identitástervezetek ismeretrendszere és belső diszciplináris összetétele, továbbá a cigány reprezentációk diszciplináris vonatkozásai teremtik meg.

2.3.2. A diszkurzív kapcsolatok

A történeti diskurzusban a cigányok magyarországi történelmét feldolgozó meghatározó munkák szinte kivétel nélkül az 1990-es években vagy azután jelentek meg. Nagy Pál⁷⁷ a ma-

⁷⁴ Bausinger 1995: 180.

⁷⁵ Az értekezés 3.1. alfejezetének 2. pontja, 3.2. alfejezetének 2. pontja és az 5. fejezet.

⁷⁶ Bausinger 1995: 161-167.

⁷⁷ Nagy 1998: 5-499.

magyarországi cigányok történetét a rendi társadalom korában, Pomogyi László⁷⁸ a cigánykérdést és cigányügyi igazgatást a polgári korszakban, Karsai László⁷⁹ az 1919-1945 közötti periódust, amelyet mint a cigány Holocausthoz vezető utat értelmezett, továbbá Bernáth Gábor⁸⁰ a roma Holocaustot a túlélők visszaemlékezéseivel, interjúk alapján, és Purcsi Barna Gyula⁸¹ szintén a cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldását” középpontba állító könyve együttesen az 1950-es évek végéig egy viszonylag folyamatos történelmi olvasatot adnak.

Az 1960-as évek utáni történelmi időszak már sokkal kevésbé ismert. Így Bernáth Gábor⁸² a cigánytelepeken folytatott kényszermosdatásokat, és ebben Bernáth Péter és Polyák Laura tanulmánya, amely az 1940 és 1985 közötti magyarországi kényszermosdatásokat mutatja be, és a közölt visszaemlékezések egyaránt az 1980-as évek közepéig jutnak el az elbeszélésben, csak egy metszetet dolgoznak fel a közeli múlt történetéből. Az 1990-es évektől alakította át a történelmi diskurzust többek között Sir Angus Fraser,⁸³ Jean-Pierre Liégeois,⁸⁴ Donald Kenrick⁸⁵ és Ian Hancock⁸⁶ munkássága, megváltoztatva a történelmi érdeklődés horizontjait.

A korábbi évtized fontosabb koncepciói közé tartozott a Szegő László⁸⁷ által szerkesztett és 1983-ban kiadott, politikai elvárásokkal és útmutatással „terhelt” tanulmánygyűjtemény, továbbá a Mezey Barna⁸⁸ szerkesztette, Mezey Barna, Pomogyi László és Tauber István bevezető tanulmányaival 1986-ban közreadott a magyarországi cigánykérdést 1422 és 1985 között dokumentumokban áttekintő, továbbá Bencsik István⁸⁹ 1988-ban megjelent, a magyarországi cigánylakosság társadalmi beilleszkedését az 1970-es évektől az 1980-as évtized végéig tárgyaló munkája.

A cigány/roma népismeretben és az identitás tervezetekben a történelmi diskurzus azonban nem önálló diszciplináris rendszer, hanem az identitások felépítésének egyik konstrukciós

⁷⁸ Pomogyi 1995: 5-297.

⁷⁹ Karsai 1992: 3-197.

⁸⁰ Bernáth 2001: 148.

⁸¹ Purcsi 2004: 5-284.

⁸² Bernáth 2002: 1-148.

⁸³ Fraser 1996: 5-336.

⁸⁴ Liégeois 2002b: 5-245

⁸⁵ Kenrick 2004: 7-135.

⁸⁶ Hancock 2004: 7-180.

⁸⁷ Szegő 1983: 5-390.

⁸⁸ Mezey 1986: 5-323.

⁸⁹ Bencsik 1988: 3-136.

forrása, amelyben a különböző történelmi elbeszélések is szerepet kapnak. A történeti elbeszéléseknek megfelelő a funkciója az 1960-as évektől formálódó szociológiai és a 19-20. században létrejött néprajzi cigány narratíváknak is.

A szociológiai diszciplínából a tárgykonstrukció identitás diskurzusához elsősorban a „másság”, a cigány/roma identitás konstruálódásával kapcsolatos narratívumok tartoznak, így a teljesség igénye nélkül Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária,⁹⁰ Gail Kligman,⁹¹ Ladányi János és Szelényi Iván⁹² és Tóth Kinga Dóra⁹³ összehasonlító elemzése. Kovács Mónika,⁹⁴ Terestyéni Tamás⁹⁵ és Ligeti György⁹⁶ az értekezéshez hasonló tárgykonstrukciókat hozott létre, azonban fogalmi apparátusuk és kutatási módszereik alapján nem identitás diskurzusok, ezen belül pedig nem identitás konstrukciókat vizsgáltak, hanem szociológiai tartalomelemzéseket végeztek.

2.3.3. A diszkurzív előzmények

A cigány/roma népismeret és az identitástervezetek az identitásról, az etnikus identitásról, az etnicitásról, a nemzeti identitásról szóló diskurzuscsoportokhoz tartoznak, amelyek a tárgykonstrukció diszkurzív előzményeit alkotják. Ez a diskurzuscsoport összetett rendszer, amelyben különféle definitív struktúrák jöttek létre. Ilyen definitív struktúrák vannak többek között, amelyek az empirikus elemzésekhez szükséges elméleti keretet vagy elméleti nyelvet biztosítják, az identitással kapcsolatban Lothar Krappman⁹⁷ az identitás szociológiai dimenzióival, az interakciós folyamatokban való részvétel szerkezeti feltételeivel, Pierre Bourdieu⁹⁸ az identitás és a reprezentáció kapcsolatával, Peter Stachel⁹⁹ az identitással mint a kortárs társadalom- és kultúratudományok egy központi fogalmának genezisével, inflálódásával és problémáival foglalkozó tanulmányaiban. Az értekezés tárgykonstrukciójának megalapozása szem-

⁹⁰ Csepeli – Örkény – Székelyi 1999: 30-31.

⁹¹ Kligman 2001: 66-84.

⁹² Ladányi – Szelényi 2001: 85-95.

⁹³ Tóth 2008: 7-174.

⁹⁴ Kovács 2000: 1-39.

⁹⁵ Terestyéni 2004: 80-95.

⁹⁶ Ligeti 2007: 27-40.

⁹⁷ Krappman 1980: 4-271.

⁹⁸ Bourdieu 1985: 7-22.

⁹⁹ Stachel 2007: 3-33.

pontjából nagyon fontos Manuel Castells¹⁰⁰ szintén az identitással, de különösen az identitás, az életcélok és a hálózati társadalom viszonyaival, az identitásépítés stratégiáival, továbbá az etnikus identitással, etnicitással, nemzeti identitással kapcsolatban Thomas Hylland Eriksen,¹⁰¹ Benedict Anderson,¹⁰² illetve Rogers Brubaker¹⁰³ könyve, továbbá Fredrik Barth¹⁰⁴ és Ernest Gellner¹⁰⁵ tanulmánya. Nagyon jó áttekintést ad a diskurzuscsoportról a Kántor Zoltán¹⁰⁶ szerkesztette nacionalizmuselméleteket bemutató kötet, ebből pedig különösen Craig Calhoun,¹⁰⁷ továbbá Koller Boglárka¹⁰⁸ a nemzet, az identitás és a politika kapcsolatait európai összefüggésekbe helyező könyve. A diskurzuscsoport multikulturalista változatai közül figyelmet érdemel Fleischmidt Margit¹⁰⁹ a multikulturalizmust mint a kultúra, az identitás és politika új diskurzusát tematizáló rendszerezése, Kovács Éva¹¹⁰ az identitás és etnicitás kapcsolatait kelet-közép-európai keretben értelmező tanulmánya, az antropológiai változatokból az A. Gergely András¹¹¹ szerkesztette, a nemzet antropológiáját áttekintő kötet, innen pedig elsősorban Fleischmidt Margit¹¹² szimbolikus konfliktusokat és párhuzamos nemzetépítést, Fejős Zoltán¹¹³ az etnicitás változatait és Fehér László¹¹⁴ a pilisi szlovákok identitásrétegeit elemző vizsgálata, továbbá Szarka László¹¹⁵ kisebbségkutatásai közül a kisebbségi léthelyzeteket, közösségi alternatívákat és az etnikai csoportok helyét a kelet-közép-európai nemzetállamokban elemző könyve, és szintén Szarka Lászlótól¹¹⁶ a kisebbségek és a magyar nemzetfogalom kapcsolatát értelmező tanulmánya, illetve a Bárdi Nándorral és Fedinec Csillával¹¹⁷ közösen szerkesztett, a kisebbségi magyar közösségeket bemutató kötete.

¹⁰⁰ Castells 2006: 7-546.

¹⁰¹ Eriksen 2008: 5-268.

¹⁰² Anderson 2006: 7-190.

¹⁰³ Brubaker 2006: 5-217.

¹⁰⁴ Barth 1996: 3-25.

¹⁰⁵ Gellner 2007: 3-24.

¹⁰⁶ Kántor 2004: 5-411.

¹⁰⁷ Calhoun 2004: 346-375.

¹⁰⁸ Koller 2006: 5-153.

¹⁰⁹ Fleischmidt 1997: 5-202.

¹¹⁰ Kovács 2002: 7-22.

¹¹¹ A. Gergely 2002: 5-454.

¹¹² Fleischmidt 2002: 112-125.

¹¹³ Fejős 2002: 145-159.

¹¹⁴ Fehér 2002: 194-214.

¹¹⁵ Szarka 2004: 5-342.

¹¹⁶ Szarka 2007: 130-152.

¹¹⁷ Bárdi – Fedinec – Szarka 2008: 5-508.

A néprajzi diszciplína identitás diskurzusának közelmúltjából nagyon fontos Bindorffer Györgyi munkássága, így a kettős identitást,¹¹⁸ a kettős identitást és az etnikai és nemzeti azonoságtudatot Dunabogdányban,¹¹⁹ az általa szerkesztett, szintén a kettős identitást, valamint a kisebbségi léthelyzeteket és identitásalakzatokat a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében¹²⁰ bemutató kötetei, illetve ebben az összefüggésben figyelmet érdemel Tóth G. Péter¹²¹ a „közösség” fogalmának megalkotásával, kiteljesedésével, széthullásával és felszámolásával foglalkozó elképzelése, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének kutatásai közül pedig többek között Ujváry Zoltánnak az identitás és etnikum kapcsolatát¹²² és a cigányság néprajzi kutatásának problémáit¹²³ áttekintő tanulmányai, illetve Keményfi Róbertnek a kisebbségi tér változásait¹²⁴ és a gömöri etnikai térmozaikot, a történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változásait¹²⁵ elemző kötete.

A néprajzi diszciplína cigánykutatásait legutóbb Bódi Zsuzsanna¹²⁶ foglalta össze a Roma Módszertani Kiadványok 3. köteteként megjelent bibliográfiájában. Kutatástörténeti vonatkozásban pedig nélkülözhetetlen Bíró Boglárka¹²⁷ néprajzi és kulturális antropológiai összefoglalása, és Dupcsik Csabának¹²⁸ az 1890 és 2008 közötti magyarországi cigánykutatásokat áttekintő és a megközelítéseket tipologizáló kötete.

Az 1990-es évek közepén jelent meg a szociológiában, a kulturális antropológiában, a szociálantropológiában és a néprajzban egyaránt számon tartott Michael Sinclair Stewart¹²⁹ oláhci-gány identitást és közösséget bemutató könyve, amely még az 1980-as években, Gyöngyösön [a kötetben Harangoson] folytatott terepkutatásainak tapasztalataira épült. Stewart kutatásainak jelentősége a tudományos eredményeken túl az volt, hogy több diszciplínában ismét problematizálta a cigány identitás diskurzust. A magyarországi cigányok etnikus és társadalmi

¹¹⁸ Bindorffer 1996: 3-82.

¹¹⁹ Bindorffer 2001: 5-235.

¹²⁰ Bindorffer 2007: 5-300.

¹²¹ Tóth G. 2002: 9-31.

¹²² Ujváry 1991: 13-16.

¹²³ Ujváry 1992: 32-38.

¹²⁴ Keményfi 2003: 5-166.

¹²⁵ Keményfi 2002: 5-238.

¹²⁶ Bódi 2002a: 5-236.

¹²⁷ Bíró 2006: 57-74.

¹²⁸ Dupcsik 2009: 5-362.

¹²⁹ Stewart 1994: 7-267.

csoportjainak rendszeréről néprajzi tudásunkat azonban továbbra is Erdős Kamillnak¹³⁰ először még 1958-ban publikált, majd Vekerdi József szerkesztésében 1989-ben újra kiadott tanulmányának megállapításai határozzák meg.

Az 1990-es évek elején és közepén jelentek meg Csongor Annának és Szuhay Péternek¹³¹ a cigány kultúra és a cigánykutatások, és Szuhay Péternek¹³² a cigány kultúra és a magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjának, a nemzeti kultúra megalkotásának kapcsolatait és összefüggéseit, majd később Fosztó László¹³³ cigány nemzettudatot, legutóbb pedig Binder Mátyás¹³⁴ a roma nemzetépítést történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben elemző tanulmányai, amelyek a magyarországi cigányok etnikus csoportjainak kulturális integrációját, a nemzeti kultúra, a nemzettudat kialakulását és a nemzetépítés folyamatát, illetve a közelmúlt történetét mutatták be. Az értekezés cigány/roma népismerettel, az identitástervezetekkel és néprajzi kapcsolataikkal foglalkozó fejezetei ehhez a diskurzushoz kapcsolódnak, ezen belül pedig elsősorban Csongor Anna és Szuhay Péter néprajzi értelmezéseihez..

A néprajzi diszciplínán belül mutatják be a cigány etnicitás konstruálódását és a különböző cigány reprezentációkat, de továbbra is megtartva az összefüggést a cigány/roma népismeretről alkotott elképzeléssel, a cigány/roma reprezentációs rendszerek vizsgálatai, amely részben elszakadnak az identitás diskurzustól. A néprajzi források sokfélesége és jellege következtében a diszciplináris kapcsolatok azonban továbbra is változatosak. A 7. fejezet néprajzi cigány konstrukcióinak elemzéséhez Bódi Zsuzsanna¹³⁵ és Voigt Vilmos¹³⁶ Herrmann Antal munkásságát és a hazai cigánykutatásokat, illetve Tóth Zoltán¹³⁷ a 19. század végének foglalkozásstatisztika ágazati rendszerét, amely rendi strukturális örökség, és Gyáni Gábor¹³⁸ a történetírás és a statisztika változó kapcsolatát bemutató tanulmányai bizonyultak fontosnak. A 8. fejezetben a debreceni Déri Múzeum Képzőművészeti és a Történeti Gyűjteményében a cigány reprezentációk értelmezéséhez az alapvető segítséget Szöllőssy Ágnes¹³⁹ a cigányábrá-

¹³⁰ Erdős 1989: 5-265.

¹³¹ Csongor – Szuhay 1992: 235-245.

¹³² Szuhay 1995: 329-341.

¹³³ Fosztó 2002: 207-224.

¹³⁴ Binder 2008: 130-160.

¹³⁵ Bódi 1999: 72-86.

¹³⁶ Voigt 1999: 55-71.

¹³⁷ Tóth 1987: 407-442.

¹³⁸ Gyáni 2001: 265-278.

¹³⁹ Szöllőssy 2002: 72-81.

zolásokat a XIX-XX. századi magyar képzőművészetben, és Kovács Éva¹⁴⁰ a „cigány” képeit az 1850-es évektől a XX. század első feléig terjedő időszakban áttekintő elemzései jelentették, utóbbi ezen túl még a magyarországi cigány reprezentációk történetéhez is fontos adalékkal szolgált. A Néprajzi Gyűjtemény fényképeinek fotográfiai kontextualizálásához Vilém Flusser,¹⁴¹ Roland Barthes,¹⁴² Peternák Miklós¹⁴³ könyvét, a fénykép és a jelentés kapcsolataihoz Gayer Zoltán¹⁴⁴ tanulmányát, az antropológiai diskurzus áttekintéséhez pedig Hans Belting,¹⁴⁵ és Jacques Maquet¹⁴⁶ köteteit, továbbá Gottfried Boehm¹⁴⁷ és Thomka Beáta¹⁴⁸ tanulmányát használtam fel. A néprajzi fotográfia mibenlétének megértéséhez a Fejős Zoltán¹⁴⁹ szerkesztette, a fotó és néprajzi muzeológia¹⁵⁰ viszonyát bemutató kötet, ebből pedig elsősorban Fejős Zoltán¹⁵¹ összefoglalása adott segítséget. Szintén fontos elemzés ebben az összefüggésben Szuhay Péternek¹⁵² a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményével foglalkozó tanulmánya. A Déri Múzeum néprajzi cigány fotográfiáinak értelmezéséhez a Fejős Zoltán¹⁵³ által szerkesztett néprajz és az egzotikum kapcsolatait vizsgáló kötet, ebből különösen Fejős Zoltán,¹⁵⁴ továbbá Szuhay Péternek¹⁵⁵ a magyarországi cigányokról készített fotók típusait bemutató történeti áttekintése, utóbbi megértéséhez pedig Szuhay Péter és Barati Antónia,¹⁵⁶ a magyarországi cigányság 20. századi történetét képekben bemutató antropológiai fotóalbuma járult hozzá.

¹⁴⁰ Kovács 2009: 74-90.

¹⁴¹ Flusser 1990: 5-70.

¹⁴² Barthes 1985: 7-140.

¹⁴³ Peternák 1993: 5-85.

¹⁴⁴ Gayer 1998: 87-102.

¹⁴⁵ Belting 2003: 5-277.

¹⁴⁶ Maquet 2003: 7-267.

¹⁴⁷ Boehm 1998: 19-36.

¹⁴⁸ Thomka 1998: 7-17.

¹⁴⁹ Fejős 2004: 5-250.

¹⁵⁰ Fejős 2004: 5-250.

¹⁵¹ Fejős 2004: 7-37.

¹⁵² Szuhay 2004: 39-61.

¹⁵³ Fejős 2008: 5-254.

¹⁵⁴ Fejős 2008: 7-22.

¹⁵⁵ Szuhay 2002: 97-106.

¹⁵⁶ Szuhay – Barati 1993: 1-365.

3. A CIGÁNY/ROMA NÉPISMERET ÉS IDENTITÁSKONSTRUKCIÓK

3.1. A cigány/roma népismeret

3.1.1. A kutatás tárgya és hipotézisei

A cigányokról/romákról írt szövegek egy csoportját a „népismeret” kategóriával különböztetik meg és különítik el a cigányokról/romákról írt egyéb szövegektől. Milyen szövegeket jelölnek ezzel a kifejezéssel? A válaszhoz néhány ilyen önmeghatározást használó művet vizsgáltam meg, így Bódi Zsuzsanna *Cigány népismeret*,¹⁵⁷ Szuhay Péter *Amit a cigányokról tudni kell*,¹⁵⁸ Menyhért Ildikó *Zöld az erdő*,¹⁵⁹ Hegyi Ildikó és Ignác József *Cigány népismereti tankönyv*¹⁶⁰ és Ligeti György *Cigány népismereti tankönyv*¹⁶¹ című munkáját, amelyeket pedagógusok és általános iskolások számára készítettek.

Menyhért Ildikó, Hegyi Ildikó és Ignác József, illetve Ligeti György munkái olyan cigány népismereti tankönyvek, amelyek a cigány/roma népismeretre vonatkozó különböző koncepciók mellett különböző cigány/roma identitáskonstrukciókat is bemutatnak. Először a népismeretre vonatkozó különböző megközelítéseket tekintem át, és elkülönítem a cigány/roma népismeretet mint interpretációs típust, majd a tankönyveket mint identitásvezeteket vizsgálom meg a cigány/roma népismeretre vonatkozó különböző koncepcióikkal együtt.

Szoros kapcsolatok vannak az értekezésben a 3.1. és a 3.2., továbbá a 4.1. alfejezetek között, amelyekre a lábjegyzetekben is utaltam, illetve néhány megállapítást is részlegesen megisméltetem különböző kontextusokban. A népismeretre vonatkozó megközelítések illeszkednek a cigánykutatások Dupcsik-féle tipológiájához,¹⁶² amelynek alapváltozatai a devianciaorientált esszencialista, a devianciaorientált strukturalista, a leíró esszencialista, a leíró strukturalista, az emancipatorikus esszencialista és az emancipatorikus strukturalista ábrázolásmód.

A kutatás hipotézise szerint az interpretációs rendszerben a romológiával és a különböző diszciplínákkal összefüggésben a cigány/roma népismeret önálló, elkülönülő interpretációs típus.

¹⁵⁷ Bódi 1997: 5-167.

¹⁵⁸ Szuhay 2000: 3-34.

¹⁵⁹ Menyhért (é.n.): 5-136.

¹⁶⁰ Hegyi – Ignác (é.n.) kézirat a: 1-113. és Hegyi – Ignác (é.n.) kézirat b: 1-76.

¹⁶¹ Ligeti 2004: 5-188.

¹⁶² Dupcsik 2009: 20-28.

3.1.2. Az értelmezési keretek

A népismeret leíró esszencialista megközelítése

Bódi Zsuzsanna cigány népismeret könyvének műfaja a jegyzet, amely főiskolai hallgatók, a leendő általános iskolai pedagógusok számára készült, tárgya pedig a cigányság kultúrája. Három nagyobb rész alkotja, *A cigányok Európában*, *A magyarországi cigányság* és a *Képek*. *A cigányok Európában* a származás és a nyelv bemutatása mellett a cigányság történetét foglalja össze. *A magyarországi cigányság* című rész két nagyobb — *Foglalkozási csoportok*, *Életmód* — és ezeken belül több kisebb, előbbi a *Fémművesek*, *Zenészek*, *Faárukészítők*, *A foglalkozásváltás lehetőségei*, míg az utóbbi a *Település-lakáskultúra*, *Táplálkozás*, *Viselet* című tematikus egységekből áll. A *Település-lakáskultúra* tematikai egységnek a kulcsszavai a településviszonyok, a családi munkaszervezet, a házasságkötés utáni lakóhelyválasztás, a háztartások létszáma, a vándorcigányok életkörülményei, a cigánytelepek, a telepek felszámolása és az országban élő cigányok aránya. A *Táplálkozás* esetében kidolgozottabb a leírás. A *Szükséges és presztízs javak* tematikai alcsoport kulcsszavai a sütés és főzés eszközei, a tárolóeszközök, az evőeszközök, ezt követi a háztartás eszközkészlete, az ételkészítési módok és a fogyasztott ételek köre, és a táplálkozás nyersanyagainak beszerzési lehetőségei és a fogyasztott ételek közötti összefüggés. A *hagyományok szerepe a táplálkozáskultúrában* tematikai alcsoport kulcsszavai a hétköznapi táplálkozás, az étkezések helye, a napi étkezések rendje, az ünnepek hagyományos ételei, az emberi élet fordulóinak ünnepei, az esztendő ünnepei és az új ünnepi alkalmak. A *Képek* című rész válogatása, ha a rendelkezésre álló források ezt megengedték, kapcsolódott a szöveg struktúrájához. A bemutatott tematikához szakirodalmi rendszerek csatlakoznak. *A cigányok Európában* című részhez az *Áttekintés az európai cigánysággal foglalkozó irodalomról* [Bibliográfiák, Összefoglaló művek egyes európai országok cigányságáról, Szótárak - nyelvtudomány, Magyarországi szótárak - nyelvtudomány, Magyar nyelven megjelent művek a külföldön élő cigányságról], a *Fémművesek* című tematikai egységhez *Ajánlott irodalom* [Általános összefoglaló munkák, Fémművesek], a *Zenészek* című egységhez *Ajánlott irodalom és Hangszerek*, a *Faárukészítők* című egységhez *Ajánlott irodalom*, *A foglalkozásváltás lehetőségeihez* szintén *Ajánlott irodalom* [Gyűjtögetés, vadászat, halászat, Piac, vásár], a *Település-lakáskultúra* egységhez ismét *Ajánlott irodalom* [Magyar helyismereti bibliográfiák, Szöveges források, Társtudományok, Monografikus jellegű feldolgozások, Építkezés - lakáskultúra], és a *Táplálkozás és a Viselet* című tematikai alcsoporthoz az előbbiekhöz hasonlóan *Ajánlott irodalom*. A különböző ajánlott irodalmak belső tagolása,

illetve az ajánlott irodalmak és a szövegrészek, szövegcsoporthoz kapcsolata azonban bizonytalan „a vegyes közlések nagy aránya miatt”.¹⁶³

Mivel magyarázhatjuk a néprajzi megközelítést és a cigány népismeret tematikai rendszerét, mivel Bódi Zsuzsanna értelmezésében a szakirodalomnak egyébként amorf a jellege, amely így más feldolgozásokat is megengedne. Több lehetséges magyarázatot, értelmezési alternatívát is megfogalmazhatunk. A magyar népi kultúráról alkotott elképzelések azért használhatók fel a cigány kultúra bemutatására, mivel cigány kultúra is népi kultúra. A néprajzi tematizáció érvényessége kiterjedt a cigány kultúra egészére, így a cigány kultúrában lehet, hogy nem mutathatóak ki olyan elemek, amelyek modernizálódásra utalnának és egy tagoltabb társadalomra vonatkoznak, vagyis egy archaikussá vált kulturális állapot rögzülhetett a cigányság körében. Lehetséges ugyanakkor az a magyarázat is, hogy a kutatók érdeklődésének irányait, nézőpontjait az általuk választott tudományos paradigmák határozzák meg, így a leírás ennek a következménye. A tudományos paradigmák magától értetődőségének elutasítása azonban a szerzői önértelmezés része. A cigány kultúra kutatását meghatározó alaphelyzet ugyanis az, hogy Magyarországon „sokáig vitatott volt a cigányság önálló kultúrájának léte”,¹⁶⁴ és ez a helyzet azt eredményezte, hogy a „hazai cigányság hagyományaira vonatkozó ismereteink igen hiányosak”,¹⁶⁵ így a cigány népismeret oktatásának alapfeltétele a helyi, történeti és néprajzi adatok összegyűjtése, egy-egy adott helyi csoport történetének és hagyományainak megismerése, mivel a cigány kultúrára, hagyományokra vonatkozó általánosításaink nagyon bizonytalanok. Az oktatás során az ismeretek szelekcióját meghatározza a pedagógiai folyamat felépítése. A pedagógiai folyamat két életkori szakaszra épül. Az első periódus a kisiskolás kor, amelyben a lakóhely, a család, a települési kisközösség, a településen élők múltja és hagyományai az átadandó tudás alkotórészei, vagyis a település helytörténete és a település néprajzi hagyományai. Ebben a helytörténeti és néprajzi keretben jelenhetnek meg a helyi etnikus csoportokra vonatkozó ismeretek, így a megtelepedés időpontja, a településen belül a lakhelyek változásai, a munkamegosztásban elfoglalt hely, a viselet, a nyelv, a tárgyi és a szokáskultúra. Az átadandó ismeretek kiegészülhetnek még a közösség idősebb tagjainak élményanyagával, emlékeivel, és elsősorban a hagyományos mesterségek bemutatására, a táncokra, a dalokra, a mesékre, az ünnepekre, az élet- és munkakörülményekre terjedhetnek ki.¹⁶⁶ A második periódusban ezekkel az alapismeretekkel már feldolgozhatóvá válnak a kü-

¹⁶³ Bódi 1997: 29.

¹⁶⁴ Bódi 1997: 6-7.

¹⁶⁵ Bódi 1997: 6-7.

¹⁶⁶ Bódi 1997: 6-7.

lőnböző kapcsolatok a hazai, nem cigány kultúrával, és kialakítható a helyi cigány közösségekben az autonóm kultúra fenntartásának képessége. A pedagógiai folyamatokhoz változatos pedagógiai formák és pedagógiai célok rendelkezhetők. A cigány népismeret oktatásának ajánlott pedagógiai formája azokban az iskolákban, amelyekben cigány gyerekek tanulnak, az integrált tananyag, az oktatási cél pedig a tanítás hatékonyságának javítása, míg a nevelési cél a más népcsoportok kulturális értékei iránti tisztelet kialakítása, majd a nevelés eredményein alapulva elérhetővé válhat a társadalmi cél is, az előítéletek csökkentése.

A néprajzi tematizáció lehetséges értelmezési alternatíváit, így a cigány kultúra népi kultúra, a cigány kultúra adott rendszere a kutatás során használt paradigmáknak az eredménye, a cigány kultúra rendszeréről való tudásunkat pedig az autonóm cigány kultúra hiányáról szóló tétel határozta meg, és ez a tétel megcáfолható és/vagy módosítható egy helytörténeti – néprajzi - pedagógiai programmal, a cigány népismerettel, még további magyarázatokkal egészíthetjük ki, és egyben megerősíthetjük vagy megcáfолhatjuk, ha a magyarázatba újabb cigány népismeretre vonatkozó koncepciót vonunk be.

A népismeret emancipatorikus strukturalista megközelítése

Szuhay Péternek a Veszprém Megyei Pedagógiai Füzetek sorozatában *Amit a cigányokról tudni kell*¹⁶⁷ címmel megjelent koncepciójának alapváltozata *A cigányok etnográfija* című előadás volt. Az előadás műfaja a jegyzethez viszonyítva individualizáltabb és önutalásosabb forma, és kevésbé határozza meg szerzőjét választásaiban, gondolatmenetei kialakításában egy előre adott közönség és az intézményes tudás átadásának módszertana. A cigány népismeret koncepció nagyobb tematikai egységei *A cigányok néprajzi kutatása*, *A cigány etnikai csoportok definíciói*, *Változó értékrendek*, *A cigányok etnográfija*, *A lakáskultúra*, *Táplálkozás*, *Öltözködés*, *A kulturális egységesülés*. A tematikai szerkezetben a kutatási tárgy konvencionalizálódott, hagyományozódott elemeiből csak néhány őrződött meg, így a lakáskultúra, a táplálkozás és az öltözködés, míg a többi elem és azok tematikai szerkezetben elfoglalt pozíciójából nem az eddig felhalmozódott ismeretek feldolgozására, hanem paradigmatis átrende-ződésre vagy az értelmezés keretének részleges megváltoztatására következtethetünk. Ha a paradigmatis átrende-ződésre vonatkozó megállapítás érvényes, akkor a cigány kultúrára vonatkozó kérdések, problémák és megállapítások is különbözőek lesznek mint Bódi Zsuzsanna rendszerezésében.

¹⁶⁷Szuhay 2000: 3-34.

Milyen a Szuhay-féle a cigány népismeret koncepció? Az elméleti állításai — „a népi kultúra” és „a nemzeti kultúra” tudományos konstrukciók, a tudományban kapcsolják össze a különböző kulturális megnyilvánulásokat rendszerré, az értelmiségi csoportok esszencialista beállítódása az identitásokat részlegesen átalakítja, „etnicizálja,” és ezzel új csoportthatárokat hoz létre — egyben meghatározzák és a folyamatokhoz kapcsolják az alkalmazható tudományos eljárásokat. A tudományos érvényesség biztosító és feltétele ennél fogva az esettanulmányok sorozata lesz. Az elméleti állítások és tudományos módszer kapcsolata egyben a hagyomány új olvasatához is vezet. Ebben az új olvasatban az értelmezés hagyományok — a mesterségek, technikák leírása társadalomtörténeti vonatkozások nélkül – az archaizáló és általánosító folklorisztika – a romantikus, politikai elvárásokat igazoló romológia — jelentős része a néprajzba illeszthető be. Az értelmezés hagyományok azonban nem felelnek meg egy újabb és újabb feltevések megfogalmazására képes, empirikus és önmagát megkérdőjelező társadalomtudomány eszméjének. Ennek a tudományos eszmének, a relationalizáló és terepmunkára épülő feltételnek a társadalomantropológiát és a kulturális antropológiát is értelmezési horizontjukba beépített kutatások tehetnek eleget, mert az ezekben használt, a tudományos kutatásra vonatkozó módszertani szabályok képesek korlátozni a tudomány esszencialista és konstrukcionista hatalmát, megengedve és elismerve az alanyok önmeghatározásait, továbbá így differenciáltabban bemutatható a politikának és a közigazgatásnak, a különböző társadalmi csoportoknak és a tudományoknak a kutatás tárgyairól való beszédet és magát az identitást alakító összjátéka.¹⁶⁸

Az elméleti megfontolások és a belőle következő kutatás módszertani szabályok következménye, hogy a cigányokról, mint csoportról alkotott és elterjedt elképzeléseket pluralizálja, és az egymáshoz képest elv használatával nem kizáró rendszert teremt. A *cigány etnikai csoportok definíciói* és a *Változó értékrendek* című tematizációkban a társadalomtörténeti értelmezés a cigányokról alkotott elképzeléseket megfosztja az „igazi” és az „örök” típusú kategorizálások lehetőségétől. A *cigányok etnográfija* című tematizációban pedig a relationalizáló eljárás biztosítja a magyarázatok etnikus változatának elhatárolását és jogosultságának megítélhetőségét. A *lakáskultúra* területén a módszer alkalmazása típusokat képes leírni és tendenciákat képes azonosítani a társadalmi térben, a szegénység kultúrája és az etnikus kultúra oppozíciójában, míg a *táplálkozás* területén ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a nagytáji és paraszti, történeti helyi szokások hatásai és a társadalmi helyzetek kényszerei a kulturális megnyilvánulások etnikus rendszerének kialakulását megakadályozták, a környezet és a különböző státuszokban élő cigányok a szegénység jeleit etnicizálják, vagy arra vonatkoztatva adnak

¹⁶⁸ Bourdieu 1985: 7-22.

etnikus jelentéseket bizonyos viselkedéseknek. Az öltözködésben a viseletek lokális vagy etnikai azonosságokat fejeztek ki, a cigányok egyes csoportjai alkalmazkodtak helyi környezeteikhez, más csoportjaik pedig a paraszti viseletek átvételével a viseletek etnikus átértelmezését alakították ki vagy fogadták el, de leggyakrabban itt is a szegénység kultúráját váltják át etnikus kultúrává. Ezek a folyamatok egyben a kulturális egységesülés alapvető mechanizmusai is voltak egészen az 1970-es évek elejéig. A cigány kultúra mint etnikus kultúra korábban nem létezett, csak rurális regionális kultúrák voltak etnikus jelekkel, „*az etnikus kultúrának sem „kézikönyvben”, sem „folklorisztikai szöveggyűjteményben”, sem a közös tudatban nem volt tetten érhető nyoma*”.¹⁶⁹

Az esszencialista és a strukturalista megközelítés különbsége

Mivel magyarázhatjuk, hogy a leíró esszencialista elképzelés pontosan meghatározza azt, hogy milyenek a cigányok? Miért teljesebb, kidolgozottabb a koncepcióban a tematika, az elkülönülés és a kölcsönös megkülönböztetés kritériumainak rendszere, miért egy ilyen leírás megalkotása a megközelítés célja, és miért nem lehetnek ebből a nézőpontból elegendőek a leíráshoz az ismereteink, illetve ezzel szemben az emancipatorikus strukturalista nézőpont népismeret koncepciója miért azt tekinti céljának, hogy magyarázatát adja egymással összefüggésben a társadalmi és az etnikus csoportok átalakulásának? „*Arról van szó, hogy a korábbi szaktudományban az etnikai vagy szociális csoportokat, így a kisebbségeket is, különféle ismérvek alapján próbálták meghatározni, ismertetőjegyek katalógusához mérve a megfigyelési tapasztalatokat. Ezek a jegyzékek (trait-lists) minél jobbak voltak, annál inkább azt sugallták, hogy az etnikai vagy szociális csoportok, a nemzetek is, a kisebbségek is, örök képződmények, s legfeljebb kiválni lehet belőlük, vagy csatlakozni lehet hozzájuk, legfeljebb „elsüllyedhetnek”, még a nemzetsírban is önmagukkal azonosan. Ezzel a szemlélettel szemben az etnikai és szociális csoportok vagy kisebbségek interakcionista meghatározása ezeket a kategóriákat társadalmi interakciók eredményének tekinti. Bizonyos státusokba az ember nem annyira beleszületik, hanem inkább belekényszerül, belenevelődik, belemenekül.*”¹⁷⁰ Ha egy etnikai, szociális vagy egy kisebbségi státusz társadalmi interakciók eredménye, akkor „*egy adott csoport identitása a többiekkel való interakciók során az egyik kategóriából átválthat a másikra, s változhat a csoport összetétele is*”.¹⁷¹ Az interakcionista nézőpontból így az

¹⁶⁹ Szuhay 2000: 32.

¹⁷⁰ Komoróczy 1989: 149-153.

¹⁷¹ Komoróczy 1989: 151.

alapvető elvárás a kutatások során az esszencialista és a konstrukcionista beállítódástól való távolságtartás, és elengedhetetlen kutatás módszertani eljárás a relationalizálás és az esettanulmányok preferálása.

3.1.3. A cigány/roma népismeret, a romológia és a tudományos diszciplínák kapcsolata

A probléma

A cigány/roma népismeret leíró esszencialista és az emancipatorikus strukturalista megközelítése mellett kialakult a megközelítéseknek az emancipatorikus esszencialista változata is, amelyet gyakran a romológiával azonosítanak. A romológiát Kovalcsik Katalin és Réger Zita¹⁷² az 1990-es évek közepén olyan interpretációs típusként mutatta be, amely párhuzamokat mutat a naiv művészet látásmódjával, illetve a romológiát a tudományos gyakorlatokkal szemben nem diszciplínaként határozták meg. Az interpretációs típusra használt elnevezés a romológia változataként, a naiv tudomány.¹⁷³ A cigányokról/romákról írt szövegek, és a cigány/roma népismeretre vonatkozó különböző koncepciók és identitáskonstrukciók vizsgálata során is eljuthattunk azonban ahhoz a megállapításhoz, hogy a különféle népismeretek létrehozásának folyamatában, illetve a cigány/roma népismeret kulturális konstitúciós folyamatában bizonyos esetekben problematikus a diskurzusrendben a tudományos kontroll.¹⁷⁴ A romológiára és tudományra felosztott interpretációs modelltől eltérően, amellyel érvelek, hogy az interpretációs rendszer alkotóelemei közé tartozik a romológia és a tudományos paradigma mellett a népismeret is. A népismeret nem romológia, és ugyanakkor nem tudományos paradigma, hanem egy elkülönülő és önálló interpretációs típus, amelyben azonban lehetséges határozottabb eltolódás a romológia vagy a tudományos paradigmák irányába. A romológia irányába történt eltolódás Menyhért Ildikó népismereti tankönyvében, amely az emancipatorikus esszencialista megközelítés nem diszciplináris változatává alakult. A cigány/roma népismeretnek létrejöttek azonban a leíró strukturalista változatai is, amely kezdetben mint a népismeret szociologizálásának igénye fogalmazódott meg a cigány/roma népismeret és emancipatorikus strukturalista megközelítés összefüggésében, és a emancipatorikus esszencialista megközelítés nem diszciplináris változatának, a romológiának az elutasítása során.¹⁷⁵ A népismeret szociologizálásának igénye egy részben kialakult megközelítést tekintett követendő

¹⁷² Kovalcsik – Réger 1995: 31-34.

¹⁷³ Dupcsik 2009: 247-253.

¹⁷⁴ Az értekezés 3.2. és 4.1. alfejezete.

¹⁷⁵ Az értekezés 4.1. alfejezete.

mintának, mivel már elkészült Ligeti György népismeret koncepciója és identitáskonstrukciója,¹⁷⁶ amelynek később bővített és átdolgozott változata is megszületett.¹⁷⁷ A romológia elutasításában a nem diszciplináris konstrukciói mellett, és egyben ezzel összefüggésben, annak is szerepe volt, hogy integrálta a devianciaorientált esszencialista és a devianciaorientált civilizatorikus megközelítések különböző megállapításait és látásmódját. Az elutasítás érvrendszerre diszciplináris és emancipatorikus érveket egyaránt használt.

A romológia mint naiv tudomány problémája rámutatott arra, hogy a különböző diskurzusokban a tudományos ellenőrzés felfüggeszthető, és akár hiányozhat is a konstitúciós folyamatból, továbbá ha érvényesül, akkor maga a tárgy, illetve a kulturális rendszer különböző elemei határozzák meg a tudományos diszciplináikat. A tudományos ellenőrzés során már az a probléma, hogy milyen diszciplinának lehet domináns a szerepe, továbbá milyen diszciplinának lehet ellenőrző szerepe? A kontrolláló és konstituáló diszciplinák összetételére, a népismeretre, és a cigány népismeretre vonatkozó koncepciók egymással részben megegyező, részben pedig különböző megoldást mutatnak be, így a népismeret konstruálódása során a diszciplináris ellenőrző funkció, továbbá a diszciplináris dominancia a néprajzot, a kulturális antropológiát, a szociológiát és a történettudományt egyaránt megillette.

A cigány/roma népismeret, a romológia és a tudományos diszciplinák

A cigány/roma népismeret meghatározásai alapján az etnográfia, a folklorisztika, a kulturális antropológia, a történettudomány, a szociológia és általában a társadalomtudományok a népismeret létrehozásának konstitutív tudásrendszerei, továbbá ebben a folyamatban a kulturális gyakorlatok rendszereinek több — naiv, laikus, és szakértő — változata különíthető el. A romológia, a népismeret és a tudományos diszciplinák és paradigmák ezeknek a kulturális gyakorlatoknak az interpretációi, így pedig szerepet játszanak a cigány népismeret konstruálódásában, és egyben a kulturális átörökítés, az oktatás és a nevelés társadalmilag elismert vagy el nem ismert tartalmainak a kiválasztásában.

A cigányokra/romákra vonatkozó értelmezésekben az 1990-es évek közepétől elfogadott a kulturális gyakorlatok rendszerei közül a naiv és a szakértő változat megkülönböztetése és a megkülönböztetéseknek az alkalmazása. A naiv és a szakértő változat elhatárolása tudományos szerepekhez kapcsolódott, és tudományos kritikák formájában jelent meg, mivel a tudom-

¹⁷⁶ Az értekezés 3.2. alfejezete.

¹⁷⁷ Az értekezés 5.2. alfejezete.

mányos mezőben tévedésnek minősíthető állításokra mutattak rá, és vitatták a bírált kulturális gyakorlat tudományos jellegét, és ennek magyarázatát elsősorban a vitatott állítások szerzőinek naiv beállítódásában, hallgatólagosan a tudományos szocializáció elmaradásában látták. A bemutatott és elutasított diskurzust romológiaának nevezték a diskurzusok szerzőinek önmeghatározásait követve. Ebből a kritikai nézőpontból a romológia áltudomány, a kritikai észrevételek pedig a tudományos gyakorlat és az oktatási mező védelmét biztosítják.

A népismeret megkülönböztető jegye a létrehozó kulturális gyakorlata, így a kulturális gyakorlatok naiv és szakértő változatai mellett a laikus beállítódás rendszernek az elhatárolása. A laikus nem naiv, így nem valamilyen „művészi formát” kíván megteremteni, és nem „esztétikai elvárásoknak” engedelmeskedik. A laikus a tudományos mező elvárásainak ismeretében, de nem kizárólag ebben a mezőben, és nem a tudományos mező tétjeiért és elismeréséért küzd. A laikus általában nem a „jó romológus” és nem is a „jó tudós” módjára jár el. A tudományos gyakorlatok nézőpontjából így a népismeret gyakran „romológiától fertőzött terület” lesz, illetve ezen túl a romológia önmeghatározásaiban is gyakran népismeretként, vagy mint annak szinonimáját definiálja saját gyakorlatát.¹⁷⁸ A laikus elutasítja a romológiával való azonosítást, és azzal szemben elfogadja a tudományos kritikákat. A népismeretet ugyanis a romológiától és a tudománytól egyaránt elhatárolják a jelentésképzésének alapegységei — amelyeken belül lehetségesek a tudományos kritikák, így a laikus maga is elismerheti azokat, mivel a tematikai elemek „cseréje” vagy „hibái” a romológiától eltérően elfogadottak és megengedettek — a tematikai együttesek, amelyek különféle módokon rendeződnek népismeretté. A népismeretben a jelentésképzés alapegységei azért lehetnek a tematikai együttesek, mert nem a tudományos eredmények bemutatása formálja a szövegeket, hanem az identitások létrehozásának a szándéka, a konstruálódási folyamatot pedig az identitásokra vonatkozó különböző elképzelések határozzák meg. Az identitásra vonatkozó különböző elképzelésekre eltérő tematikus sémák, vagyis jelentésegység szerkezetek épülnek fel.

A népismeret a tudomány eljárásait elfogadó és a diszciplínák eredményeit ismeretrendszeibe befogadó, integráló interpretációs típus, mivel az ismeretek státuszát meghatározó kritériumok közül — a tudományos érvényesség, a hitelesség, az őszinteség, az autentikusság, az

¹⁷⁸ Kende 1998a: 30-36., Kende 1998b: 20-22., Bador 1998: 21.

A romológia és a felsőoktatás kapcsolatának, a romológia intézményesülési kísérleteinek bemutatása.

Kende 2000: 13-15.

Az intézményesülés folyamatainak leírása mellett egyben a népismeret értelmezése során használt fogalmi rendszer, továbbá az elhatárolások és megkülönböztetések problematikájának megsejtése is.

esztétikusság — bár mindegyik egyaránt előfordulhat, azonban a romológia önismétlő, önmagára való „hivatkozásait” preferáló, a megállapítások eredetét esetlegesen jelölő módszerével szemben, mint előzetes és utólagos ellenőrző mechanizmus egyaránt a tudományos érvényesség kritériuma a megkülönböztető jellemzője.

3.1.4. Következtetések

Az interpretációs rendszer magyarázata

Az interpretációs rendszer korábbi változatának kibővítése Menyhért Ildikó cigány népismereti tankönyvének különböző értelmezésein, az identitásvita problematikáján alapul,¹⁷⁹ mivel nem tudtam elhelyezni a kialakult álláspontokat és azok vonatkoztatásait a hagyományos interpretációs rendszerben, az értelmezéseket meghatározó naiv — szakértő és a romológia — tudomány oppozíciókban. Az általános iskolai cigány népismereti tankönyvek szövegrendszereinek elemzése később ezt ismét megerősítették.¹⁸⁰ A bevezetett elhatárolások alapelve Kovalcsik Katalinnál és Réger Zitánál a szövegalkotás módjának naiv művészet metaforájával történt megjelölése és eredményének, a romológiának a megkülönböztetése volt. A néprajz, a kulturális antropológia, a szociológia, a történettudomány olyan tudásrendszerek, diszciplínák, amelyeket a vizsgált cigány népismereti szövegek önértelmezéseiben és a különféle hivatkozásokban is megneveztek. A naiv, a laikus és a szakértő mint a kulturális gyakorlatok rendszereinek a gyakorlatok és a tudásrendszereik, a diszciplínák, továbbá a kulturális gyakorlatok interpretációs típusai, a romológia, a népismeret és a tudományos paradigma közötti szerepének meghatározása Pierre Bourdieu habitus¹⁸¹ fogalmának analógiája történt, így pedig a kulturális gyakorlatok elsősorban beállítódásokat és műveleti, alkotói elveket jelentenek. Az interpretációs típusok elnevezésében és elkülönítésében figyelembe vettem a szövegeknek az oppozíciókban leírt interpretációs rendszerből adódóan gyakran következtelen vagy összemosódó csoportosításait, önmeghatározásait is. A szövegek hálózatának kialakításához Michel Foucault-nak¹⁸² a diskurzus rendjéről szóló gondolatmenete, heurisztikája adott segítséget.

¹⁷⁹ Az identitásvita bemutatása az értekezés 4.1. alfejezetében.

¹⁸⁰ Az értekezés 3.2. alfejezete.

¹⁸¹ Bourdieu: 1978: 272.

A habitus funkcionális értelmezésben olyan strukturáló struktúra (modus operandi), amely egyben maga is strukturált struktúra (opus operatum). A habitus bensővé tett mintázatok rendszere.

¹⁸² Foucault 1991: 868-889.

A cigány/roma népismeret konstruálódása három folyamat összekapcsolódásával írható le. A kulturális gyakorlatok rendszereinek naiv, laikus és szakértő változatai különülnek el,¹⁸³ amelyek interpretációikban mint romológia, mint népismeret és mint tudományos paradigma jelennek meg. A kulturális gyakorlatok kontrolláló és konstitutív tudásrendszerei — így többek között az etnográfia, a kulturális antropológia, a szociológia, a társadalomtudományok — mindenki számára hozzáférhetőek. A romológia, a népismeret és a tudományos paradigma mint interpretációs típusok a tudásrendszereiknek olyan egymástól eltérő komplexumai, amelyek még hozzákapcsolódnak a különböző társadalmi erőterekhez, interakciós mezőkhöz is, és kapcsolataik következtében az érvényességük kritériumai heterogének, felhasználásuk pedig a társadalmi szereplők stratégiáinak függvénye lesz. A társadalmi szereplők különböző identitás változatokat képviselnek, különböző közös identitásra vonatkozó elképzeléseik vannak, így a népismeretek a közös identitásra vonatkozó tervezetté válnak.

Az interpretációs rendszer kritikája

A bemutatott és az elemzések során alkalmazott megkülönböztetésekkel szemben védelmezhető a cigányokra/romákra vonatkozó szövegek hagyományos kettős csoportosítása, így ezzel összefüggésben megfogalmazhatóak még további érvek és alternatív elképzelések is. Ezek az érvek és elképzelések elhanyagolt összefüggésekre mutatnak rá vagy újabb összefüggésekkel egészítik ki a modellt. Elismerhető ellenvetés az, hogy egyértelműen csak a naiv és a szakértő kulturális gyakorlatot lehet egymástól elválasztani, és világosan leírt, határozott körvonalakkal, jól kidolgozott, kipróbált elhatárolásokkal a romológia és a tudományos paradigmák rendelkeznek.¹⁸⁴

A kutatás tárgya lehet annak vizsgálata is, hogy milyen szövegekből válogattak és milyen szövegekre hivatkoztak a cigány/roma népismereti tankönyvekben, milyen a tankönyvekben bemutatott különböző tudásfajtáknak a háttere, milyen a ismereti terek szerkezete, és a különböző ismereti tereket milyen tudáselemek alkotják. Az ismereti terek szerkezetének eltéréseire és az azokat alkotó tudáselemekre a tankönyvek tematikai együtteseinek leírása, az elemek együtt járásainak és különbözőségeiknek a megállapítása után következtethetünk. Az ismereti hátterek lokalizációja és térképeinek feltárása nem önmagában fontos, mivel összekapcsolódnak még további állításokkal és hipotézisekkel.

¹⁸³ Berek 2005a: 1-28.

¹⁸⁴ Szuhay Péter szóbeli közlése.

A népismeret konstrukciókban használt kategóriák tartalma az idő dimenziójában változhat. A romológia kialakulása összefügghet korábbi tudományos paradigmáknak a tudományos mezőből történt eltávolításával, kiesésével,¹⁸⁵ a romológia pedig a korábbi tudományos kutatások eredményeit időtleníti és ismétli meg a tudományos kontextuson kívül, továbbá rögzíti a hozzáillesztett politikai - ideológiai orientációkat. A romológia a lesüllyedt, a népszerűvé vált „rég” tudományosság¹⁸⁶ tudományon kívüli története, amely kulturális emlékezetében még megőrizte kiindulópontjait. Önmeghatározásaiban mintakövető, így tárgyában a hungarológia diszciplináris tárgyait kívánja integrálni, ezzel pedig enciklopédikus tudást kíván biztosítani és hozzáférhetővé tenni.

A kritikai megjegyzések nem vonatkoznak a romológia egészére. A romológia elnevezést használják tudományos diszciplínák csoportjára is, amelyek cigányokra/romákra vonatkozó ismereteket tematizálnak. Az elhatárolás és a kritikai megjegyzések tárgya a tudományos eljárásokat felfüggesztő változat. A tudományos mezőben a cigányokról/romákról szóló ismeretek dinamikus folyamatban módosultak, és a megalkotott cigány/roma konstrukciók vagy a konstrukcióknak az elemei cserélődtek. A romológia-népismeret és népismeret-tudomány más - más szelekciós módok, és más - más valóságtematizáló- és szerkesztési rendszert érvényesítenek gyakorlatukban.

A romológia vagy naiv tudomány a cigánykutatások Dupcsik-féle tipológiájában az emancipatorikus esszencialista megközelítésnek felel meg. A cigány népismeretnek így leíró esszencialista, leíró strukturalista, emancipatorikus esszencialista és emancipatorikus strukturalista változata különíthető el.

A népismeret fogalma a kulturális rendszerek szociális megkettőződéséből, a kulturális területek és kulturális javak egyenlőtlen eloszlásából indul ki, mivel előfeltevéseiben a kultúrát oppozíciókban rendezi, szótárában az elit és a nép, a magas és a mély, a Peter Burke-féle nagyhagyomány és kishagyomány a meghatározóak, az utóbbi elemeknek ismereti - ideológiai felértékelésével. A cigány népismeret kifejezés a fogalom etnicizálásából származik. A romologikus változatában a szociális történetiség elve korlátozott és inkoherens, tudáselemeinek eredete esetleges, a koherencia képzés elveinek alkalmazása következetlen, mivel heterogén intenciós hálózatok metszéspontjában helyezkedik el.

¹⁸⁵ Szuhay Péter szóbeli közlése.

¹⁸⁶ Szuhay Péter szóbeli közlése.

A cigány kultúra nem írható le kizárólagosan népi kultúraként. A meghatározás értelmezési alternatíva egy cigány népismeret koncepció változattal kapcsolatban. Nem a valóság egészét írja le, és nem is kívánja cáfolni a társadalomtörténet megállapításait. A megközelítés természetesen sematizált. A népismeretben azonban ebbe a meghatározásba sűrítik az identitásalkotás során felhasznált kulturális elemeket, illetve ezt emelik ki a kulturális rendszer egészéből. Nem tudományos pontosságra, hanem identitásalkotásra törekednek. A népi kultúrára hivatkozás egyben legitimálja is a folyamatot.

A magyarországi cigányság kultúrája összetett: alapvetően népi kultúra, amely elsősorban a szóbeliségre támaszkodik, továbbá kisebbségi helyzetű, alávetett kultúra, amely jobbára el nem ismert és marginális, továbbá a cigányság nagy csoportjaira jellemzően részben hiánycultúra és részben szegénységkultúra, továbbá részben szubkultúra, továbbá részben törzsi-nemzeti kultúra, továbbá részben olyan lokális kultúra, amely a kulturális egyesülést megelőző állapotban van, vagyis egyszerre lehet etnikus kultúrának és osztály vagy rétegekultúrának, ezen belül pedig a szegénység kultúrájaként értelmezni.¹⁸⁷ A cigány etnikai csoportok integrációja során azonban egy egységes kulturális nyelv kialakítására, egy közösen használt kulturális dialektus elfogadtatása van szükség, a nemzeti kultúra megteremtésére. A közös kulturális nyelv létrehozása során pedig felhasználják a korábbi népi kultúrának azokat az elemeit, amelyekről azt feltételezik, hogy a cigányság egészére jellemzőek voltak. Mindez nem a tényektől függ, hanem attól, hogy mit képes mindenki elfogadni, így pedig konvencióvá alakul. Az elfogadással a kulturális tények elveszítik a népi kultúra jellemzőit, a variabilitást, az esetlegességet, a spontaneitást, mivel már nem folklór tények, hanem a nemzeti kultúra rendszerének a részei.¹⁸⁸

A nép, a népismeret, a népi kultúra kifejezések használatában a társadalomtudományon belül nincs konszenzus, ugyanakkor a forrásaimban a kifejezések kulcsszerepet játszanak, mivel a tankönyveknek, a kutatási terepemnek ez a nyelve. Nem a társadalomtörténeti folyamatot, nem a kulturális rendszer egészét és nem a kulturális részterületeket mutatom be, hanem a közös kulturális dialektus, a konvenció kialakulását és annak összetevőit.

A politikai összefüggések bevonását a népismeret meghatározásába előzetesen elutasítottam, továbbá az empirikus elemzéseket is szándékosan depolitizáltam, ha forrásaimban nem találtam ezzel ellentétes, nyílt intenciót ebben a vonatkozásban. A politikai dimenzió megje-

¹⁸⁷ Szuhay 1995: 331.

¹⁸⁸ Szuhay 1995: 333.

lenítése azonban az értelmezéstartományt kibővítené, és átírna, új összefüggésbe helyezne egyes megállapításokat.¹⁸⁹

Az identitásképző törekvésekben emancipációs célok is jelen vannak, így az emancipációs folyamat bemutatása az értelmezés alapja is lehetne, de ezekről a célokról és az emancipációs folyamatról a modell magyarázatában nem történt említés.¹⁹⁰ Ezzel összefüggésben ugyanakkor nem vonom kétségbe az eltérő valóságkonstruáló eljárások társadalmi legitimitását és a hozzájuk kapcsolódó vagy az alapjukat képező társadalmi élményeket sem.

3.2. Cigány/roma identitáskonstrukciók

3.2.1. A kutatás tárgya és hipotézisei

A kutatás tárgyai általános iskolai cigány népismereti tankönyvek. A kutatás célja annak az ismereti térnek a feltérképezése, amelyben ezek a tankönyvek elhelyezkednek, egy kiterjedt diskurzus bizonyos részeinek megértése, mivel ez *„kiszabadít bennünket a szituációk határai közül és felszabadít nézőpontjaik uralma alól”*.¹⁹¹ A megalapozó szövegek, amelyek lehetővé tették számomra a kutatási tárgy meghatározását és kialakítását, Csongor Annának¹⁹² és Szuhay Péternek¹⁹³ a cigány kulturális integráció folyamatairól, és annak különböző területeiről és problémáiról megfogalmazott rendszerezései voltak. A romákra vonatkozó szociológiai diskurzusból a társadalmi környezet áttekintésében Csepeli György, Örkény Antal, Ladányi János, Lázár Guy, Szelényi Iván és Székelyi Mária megállapításaira hagytam.

Az általános iskolai cigány népismereti tankönyvek, így Menyhért Ildikó, Hegyi Ildikó és Ignácz József és Ligeti György szövegrendszereinek elemzése során felhasználtam a szerzőknek azokat a megnyilatkozásait is, amelyekben reflektáltak azokra a társadalmi, kulturális helyzetekre és politikai célokra, amelyek vonatkoztatási keretét alkották ismeret szelekciós módjaiknak. A kutatási tárgy felépítése során az esettanulmányokat preferáló, relationalizáló és az alanyok önértelmezéseiből is építkező módszertani eljárást követtem.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Szuhay Péter szóbeli közlése.

¹⁹⁰ Rékai Miklós szóbeli közlése.

¹⁹¹ Ricoeur 2002: 64.

¹⁹² Csongor - Szuhay 1992: 235-245.

¹⁹³ Szuhay 1995: 329-341. és Szuhay 1999: 5-205.

¹⁹⁴ Az eljárás bemutatása: Szuhay 2000: 3-34.

A népismereti tankönyvek különböző tematikai elemek együttese. A tematikai elemek csoportjait az elemzésekben különböző jelentés egységeknek nevezem, a tankönyveket pedig ezekből a jelentés egységekből felépülő alakzatoknak vagy ismeret sémáknak tételeztem. A jelentés egységek megnevezése jelentésadás, amelyet az egységek tematikai elemeinek közös mozzanatai indokolnak. A jelentés egységekből felépülő alakzatok társadalmi és kulturális vonatkoztatási kereteik alapján a cigány/roma identitás tervezetei. Az etnográfia, a kulturális antropológia, a történettudomány, a szociológia, a tudományos diszciplínák olyan tudásrendszerek, amelyek minden társadalmi és kulturális szereplő rendelkezésére állnak. Az identitás tervezeteket azonban nem mindig a tudományos mező összefüggéseiben szerkesztik meg, és elfogadásuk sem csak ebben a mezőben történik. A kulturális gyakorlatok rendszereinek így naiv, laikus és szakértő változatait különítettem el egymástól. A romológia, a népismeret, a tudományos paradigma ezeknek a kulturális gyakorlatoknak az interpretációs típusai, amelyek kontrolláló és konstitutív szerepet játszottak az általános iskolai tankönyvek konstruálódásában. A cigány/roma identitás tervezetei ugyanakkor legitimációs igénnyel és kényszerrel is rendelkeznek. A legitimációs nehézségek következtében pedig a cigány népismereti tankönyvek nem feltétlenül, nem magától értetődően váltak a társadalmi átörökítés, az oktatás és a nevelés általánosan elismert és elfogadott mintázatává.

3.2.2. Az általános iskolai cigány/roma népismereti tankönyvek

Menyhért Ildikó: *Zöld az erdő. Cigány népismereti olvasókönyv az általános iskolák alsó tagozata számára.*¹⁹⁵

Menyhért Ildikó cigány népismereti olvasókönyvének önmeghatározásához a cigány himnusz első tagmondatát választotta. A himnusz első említése és adatolása a tankönyvben a *Jelképek*nél,¹⁹⁶ míg a himnusz szövege a *Népköltészeti alkotások* csoportjában található.¹⁹⁷ A *Zöld az erdő* kezdetű változat azonban nem általánosan elfogadott. A vallásos cigány közösségekben más, a közösség típusához, helyzetéhez és céljaihoz jobban illeszkedő szövegváltozatot ismernek el.¹⁹⁸ A dal „eredeti”, hiteles és teljes anyagát Bari Károly közölte,¹⁹⁹ és ez

¹⁹⁵ Menyhért 2002: 5-136.

¹⁹⁶ Menyhért 2002: 34.

A *Zöld az erdő* kezdetű himnusz Orsós Jakab beás gyűjtése és Bari Károly fordítása, amelynek megzenésített változata hozzáférhető a Kalyi Jag és az Ando Drom együttesek előadásában.

¹⁹⁷ Menyhért 2002: 43.

¹⁹⁸ Országos Katolikus Cigánytalálkozó 2003: 5. és 8.

¹⁹⁹ Bari 1985: 147.

különbözik Menyhért Ildikó és a vallásos közösségek által választott variánsoktól. Az előbbi himnuszváltozatok mellett azonban 1972 óta létezik egy nemzetközileg elfogadott himnusz is.²⁰⁰ A tankönyv címlapjának szimbolikájában a cigányokról társadalmilag elterjedt képi toposzok láthatóak, egy ló és egy „archaikus” férfiarc rajza. A rajzok háttér színei „etnikusan” kötöttek. Ez a vizuális ábrázolás a *szimbolikus elkülönülésnek* egy olyan változata, amelyben egy csoport tagjai önmaguk alakítják ki szimbolikus azonosító elemeiket, az azonosító tartalmak és formák használatát.²⁰¹ Az önmeghatározás további része a szövegre és a szöveg közönségére vonatkoztatott, így a cigány népismereti olvasókönyv az általános iskolák alsó tagozata, a 7-10 éves gyerekek számára készült. A gyerekekhez szól a rövid ajánló és beköszöntő, amely egyben az olvasókönyv tartalmi és műfaji összefoglalója. A tartalomjegyzék a mű végén kapott helyet. A tartalomjegyzék struktúrája és a tankönyv szövegének rendszere azonban különbözik egymástól. Az olvasókönyv első jelentés egysége *az identitás történeti megalapozása*. Ide sorolhatóak az *Egy rejtélyes nép*, az *Egyiptom zarándokai*, az *Élet a vándorlás alatt*, az *Oláh cigány közösségek és törzseik*, a *Hagyományos mesterségek* és *A letelepedés kezdetei* című részek. Az *Egy rejtélyes nép* és az *Egyiptom zarándokai* összetartozó egységek, amelyek bemutatják az őshaza helyét, továbbá a történelmi időben a változatlan etnikai azonosítást biztosító közös antropológiai vonásokat és társadalmi jellemzőket, a vérségi leszármazást, amelynek jelei a kreol barna bőrszín és az arcvonások, a hagyományos nyelvi és foglalkozási közösségeket, utóbbiak a zene és a kereskedelem, valamint a Magyarországra való megérkezés történeti krónikájának dokumentációját. A szövegeket egy ábra — *A cigányok vándorlási útvonala* — és 19. században készült festmények — a *Vándorcigányok* és a *Vándorcigány-telep* — szemléltetik és szómagyarázat egészíti ki. Az *Élet a vándorlás alatt* több, különböző forrásra épülő részből áll — *A vándorjelek* [a Pallas lexikon nyomán], *Tájékozódás a vándorutakon* [a Föld és lakói című könyv nyomán], *A vajda szerepe és feladata*, *Orsós Jakab visszaemlékezése*, *A nagygyűlés* [Rostás-Farkas György írásai nyomán], *A romani kris és a patyiv* [Rostás-Farkas György nyomán], *Nappal az utakon, éjszaka az erdők szélén* [Rostás-Farkas György nyomán], *Nyári szállás, Téli szállás, A cigányok téli táborozása* [Bari Károly gyűjtése, Kalányos Józsefné nyomán], valamint *Egy angol utazó, történetíró visszaemlékezése* című szövegek alkotják. A szómagyarázatok és az olvasói értelmezést irányító kérdések mellett a szövegekhez itt fotográfiák és egy litográfia kapcsolódik. A fényképek a Népraj-

²⁰⁰ A történet leírása: CZ. G. [Czene Gábor]: *Himnusz választanak a romák*. Népszabadság, 2003. szeptember 27. 10. A himnusz Dr. Karsai Ervin és Tuza Tibor is közölte 1997-ben. *A cigány himnusz, Opre roma, Cigányok fel...* Szakmai anyag a II. Roma Pedagógiai Tanácskozás Debrecen 1997 résztvevői számára. 1-14. Debrecen: HB MPI.

²⁰¹ Csepeli - Örkény 1996: 3-33.

zi Múzeum Archívumából származnak, azonban a 19-20.század fordulóján keletkeztek, de az ősi és változatlan vándor életformát ábrázolják a szerző értelmezésében. Az *Oláh cigány közösségek és törzseik* a belső tagozódásra, a belső különbségekre adnak magyarázatot: a cigányság ősi törzsi – foglalkozási - endogám nyelvváltozatok hálózata, a hovatarozások felismerhető jeleivel, így a különböző öltözetekkel és a szavak eltérő kiejtésével. A *Hagyományos mesterségek — Lókereskedők, Halászok, mashari cigányok, Üstfoltozók, azaz khelderások, Dirzári, azaz rongyszedő cigányok, Házaló cigányok, Rosta-és késkészítő cigányok, Szőnyeg- és lepedőkereskedő cigányok, A bőrkereskedők, a dugarik, Ékszerkereskedők, Marhahajcsár, bádogos cigányok* — című rész az előző résznek történeti utalásokat és időpontokat nélkülöző, de képeket is felhasználó bizonyítása. A *letelepedés kezdetei* a nomád életvitel, de nem a titokzatos „romanesz”, a cigány élet feladását emeli ki: „A cigányok a falu végén, az erdő szélén kaptak lakhelyet, zenész, kovács, vályogvető, jósló, kéregető, napszámos és cseléd foglalkozást vállalhattak, faluszolgák lehettek. Madzagot, meszelőt, seprűt, vesszőkosarat készítettek. Nem a cigányságukat adták fel, hanem a hányattatott, kiszolgáltatott vándorló életet.”²⁰² A *Néhány írásos emlék a cigányok letelepedésének kezdeteiről és Lippai Balázs, a hajdúkapitány* — az anyanyelv elfelejtésének folyamatát és a romungrok eredettörténetét mutatja be, míg a *Híres mesemondók, mesemondási szokások, A cigány hitvilág alakjai és a Jelképek [A cigány zászló, A magyarországi cigány himnusz]* a hagyomány átadásának módját, továbbá a hagyomány középpontjában álló ősi és modern elemeket határozza meg, amelyeket Bari Károly képi ábrázolásaival szemléltet. A folytatás, a következő jelentés egység a *narratív közösség kidolgozása*, folklorisztikai szövegek gyűjteménye. A *Gyöngye kicsi virágocskám...* című részben a *Mondókák, találós kérdések, népköltések* folklór szövegei rajzokkal illusztrálva, cigány és magyar nyelven is szerepelnek az olvasókönyvben [*Kiszámoló, nyelvtörők, Mondókák, Találós kérdések, Népköltészeti alkotások, Gyermekversek, dalok cigány nyelven*]. A *Legyen nekünk szerencsés ez a szent este!* című rész cigány meséit viszont csak magyar nyelven közölte a tankönyv. A mesék Bari Károly, Karsai Ervin, Szécsi Magda és Lakatos Menyhért gyűjtései, átdolgozásai vagy művei. A mesék folyamát azonban közbevetések szakítják meg — így versek csoportja, *Ugye te is szereted az állatokat és a természetet?*, amely a cigány totemállatok – a südisznó, a nyúl, a róka, a kígyó, a ló és a kutya – meghatározása és értelmezése, és egyben átvezet az állatmesék tematikus csoportjához, továbbá *Kik a beások?* címmel a beás csoport rövid története, amely egyben átvezet a beások között gyűjtött mesék csoportjához, és különböző szerzők, Orsós Jakab, Ady Endre, Choli Daróczi József, Tóth Béla és Bari Károly történeteire. A tankönyvben az etnikai alcsoportok bemutatásának a sorrendje — oláh, romungro, beás — a belső csoporthierarchiára és az eltérő kulturális tá-

²⁰² Menyhért 2002: 29.

volságokra utal valamilyen implicit történeti – társadalmi - kulturális etnikai modellről. A következő rész az *Eredetmondák*, amely az *identitás történeti megalapozása*, és a *narratív közösség* kidolgozása után a *narratív történeti közösség* kialakításának, lejegyzésének kísérlete. „*A cigányok eredetét, ősmúltját, történetét írásos emlékek nem őrzik. Ősi történetük mesékben és mondákban rejtőzik, amelyek részben Indiához kötődnek.*”²⁰³ Ebben az eredetkonstrukcióban újra megfigyelhetjük a belső csoporthierarchia hatását, mert eredetmondája a cigány népnek, a kárpáti cigányoknak, a cigány kovácsoknak és az oláh cigányoknak van, míg a beások csak az *identitás történeti megalapozásával* rendelkeznek. A szövegek — *Néveredet, A cigány nép eredetmondája, A Nap és a Hold története, A lyukasztó eredete, A medvetáncoltatás eredetmondája, Amikor Isten a búzát osztotta a népeknek* — Tuza Tibor művei, Mészáros György és Bari Károly gyűjtései, de a folklorizálódott történeteket a néprajzi dokumentációjuk nélkül közölték. Néprajzi anyag alkotja az *Ezüstön és aranyon ébredj!* című rész tartalmát is, amely három tematikus egységből áll. Az első egység *Az év jeles napjaihoz, az emberi élet fordulóihoz kötött szokások* — *Karácsonyi köszöntő párbeszéd, Leszállt közénk a Szent Isten, Régi szokások, Új szokások, Eltörjük a pipácskát, csináljuk a tavaszkat!, Virágvasárnap délutánját az „öregek” elfűrészelték, Húsvéti köszöntő, Zöld György napja, Tűzre olvasás, Villámok tüze, Pünkösdkor, Szerelmi varázslás, Leánykérés, Aranyon és ezüstön járj!, A születéssel, névadással kapcsolatos szokások* — Bari Károly gyűjtéseire épült. A második egység a *Népművészet, népviselet*, a Néprajzi Múzeum fényképeivel a 20. század első harmadát reprezentálja, és a harmadik egység, a *Lakásbelső* rövidebb terjedelműek. Az érvelés ezeken a tematikus területeken elismeri a környezet kulturális hatásait: „*Tapasztalni fogjátok, hogy az év jeles napjaihoz, az emberi élet fordulóihoz (születéshez, esküvőhöz, temetéshez) fűződő szokásaik megváltoztak, régi szokásaikat elfelejtették, lakóhelyük szokásait pedig részben vagy teljesen átvették.*”²⁰⁴ A környezethez történt kulturális adaptálódás mellett ugyanakkor még *etnikus karaktereket is körülhatárol*: „*A letelepedett cigányok mindig a befogadó falu vagy város öltözetét, népművészetét vették át, ám mindig megmaradt a cigányos ízlésük.*”²⁰⁵ és „*A piros, kék, sárga, zöld, bordó színek együttesét cigány színeknek is nevezik, mert a hagyományosan öltöző nők viseletében ezek a színek általában megtalálhatók.*”²⁰⁶ továbbá „*A letelepedett családok házai sokszor árulkodnak úgynevezett cigányos ízlésről.*”²⁰⁷ A cigány életvitel etnikus karakterizációjának vonatkoztatási rendszere azonban egy már nem vagy alig

²⁰³ Menyhért 2002: 99.

²⁰⁴ Menyhért 2002: 114.

²⁰⁵ Menyhért 2002: 114.

²⁰⁶ Menyhért 2002: 118.

²⁰⁷ Menyhért 2002: 119.

megtapasztalható valóságot mutat be, amely döntően a 19. század második felétől a 20. század utolsó harmadáig létezett. A karakterizáló konstrukció anyaga döntően ebből az időszakból származik, így a modernizálódott, a szociálisan nem rögzült csoportok és egyének számára a kiformált különbözőség elemei nem vagy csak részlegesen követhetőek vagy fogadhatóak el, alkalmazhatóságuk pedig a különbözőségek bemutatására, az identitás ünnepekre korlátozódhat. Az utolsó rész, a „*Keresztül-kasul járvák a világot és muzsikálnak boldognak, boldogtalannak!*”,²⁰⁸ egy *Romológiai alapismeretek* című főiskolai tankönyvből átvett idézet után négy tematikai egységre tagolódik. Az első tematikai egység a *Híres zenészek*, amely Czinka Panna, Dankó Pista és Rácz Aladár rövid életrajzaiból áll, továbbá fényképeket közöl a 100 tagú cigányzenekarról, az Angyalszemek, az Andro Drom együttesről és Boros Lajos prímásról. A harmadik egység Balázs János *A nadrágom foltos...* című verse mellett, Balázs János *Vízió csontvázakkal*, *Gyötrődés* és *Halottak napja* című festményeit mutatja be. A kulturális pantheon darabjait megszakítja a második egység, az *Emlékképek a romungró, azaz magyar anyanyelvű cigányok életéből*, amelyben különböző mesterségeket ábrázoló fényképek — vályogvető, teknővájó, kosárfonó, madzagszövő, bordakötő, seprűs — találhatóak. A negyedik egység a *Hétköznapiak, ünnepek ételei a múltban és ma — A cigánykenyér, Az ételek fejedelme, Rázd össze az abroszt!, Jó, ha tudod!* — az etnikus ételek és italok rendszerét konstruálja meg. A második és a negyedik tematikai egység egyben az életvitel etnikus karakterizációjának folytatása, de elhelyezése következetlen, amely a folyamat lezáratlanságára és a karakterizáció bizonytalanságaira utalhat.

A tankönyv konstrukciójában, amelynek jelentés egységei az identitás történeti megalapozása, a narratív közösség kidolgozása, a narratív történeti közösség kialakítása, az etnikus karakterek körülhatárolása és a kulturális panteon megteremtése, a kulturális gyakorlatok mindhárom interpretációs típusa, így a romológia, a népismeret és a tudományos paradigma egyaránt szerepet kapott.

Hegyi Ildikó-Ignác József: *Cigány népismereti tankönyv az általános iskola 5. osztálya számára*²⁰⁹ és *Cigány népismereti tankönyv az általános iskola 6. osztálya számára*.²¹⁰

Az első – az általános iskola 5. osztálya számára íródott – szövegcsoporthoz címlapján egy 1922-ben készült kép szerepel, amely egy kolompár családot ábrázol. A címlap után Orbán Ottó *Cigányok* című verse következik, majd az *Előszó*, továbbá a *Gyerekekhez és a Kollégák-*

²⁰⁸ Menyhért 2002: 136.

²⁰⁹ Hegyi – Ignác (é.n.) a kézirat: 1-113.

²¹⁰ Hegyi – Ignác (é.n.) b kézirat: 1-76.

hoz írt *Bevezetés*. Az *Előszó* a népismereti tankönyv koncepcióját mutatja be. Hegyi Ildikó és Ignác József mögött több éves kutatómunka áll olyan oláh cigány és beás közösségekben, amelyek megítélésük szerint hagyományörzőek. A hagyományörzés kritériumával azonban előállítják az *autentikusság* problémáját, amely az 1990-es évektől összekapcsolódott egy rögzült, történeti, belső dominancia hierarchiát átalakító folyamattal az etnikai alcsoportok között. Az autentikus bármilyen változata ugyanakkor a tapasztalatok körének korlátozásával jár, mivel az autentikus meghatározása során a cigány kultúrára vonatkozó elképzelések sokféleségét, amelyek a megértés eszközei, felváltja az „igazi” típusa, akár tudományos apparátusok alkalmazásaival, akár azok nélkül jön létre. Az autentikus meghatározása egyben egy olyan le- és felértékelő, ki- és bezáró beszédmód, amely az etnikai alcsoportoknál a dominancia hierarchiát érinti, az ismeretrendszerben pedig elindítja az „archaizáló” tendenciákat. Az archaizálás következménye az identitás szerkezetének átrendeződése, amelynek során előfordulhat, hogy a „mi” csoport csak nehezen lesz képes az autentikusnak nyilvánított típus által önmagát fel- és megismerni, mivel ez számára már egy múlttá vált reprezentáció. Az autentikus meghatározása és az archaizálás során elmaradhat a viselkedések és cselekvések szélesebb tartományát befolyásoló, állandóan változó társadalmi és kulturális különbségek bemutatása, mivel azok nem integrálhatóak ebbe az egyetlen mintázatba. A cigány népismereti tankönyv szövegstruktúrájával szemben támasztott szerzői elvárások között a tapasztalati érvényesség, a tudományos igazolhatóság, de ugyanakkor egyetlen elméleti keret megalkotása is szerepel. Az autentikusság problémája mellett tematizálódik még a népismeret meghatározása is. A népismeret „*segít eligazodni a helyi közösség életében, azt értelmezni, ezenkívül korszerű ismereteket is közvetít*”.²¹¹ Milyen ismeretrendszer felelhet meg ezeknek a céloknak Hegyi Ildikó és Ignác József szerint? Az irodalmi, művészeti és a néprajzi ismeretek csoportjai. A terminológia használata alapján azonban nem lehet eldönteni, hogy mit ismerünk meg, a roma (cigány) kultúrát és/vagy a népi kultúrát, mivel ezek a terminusok szinonimaként szerepelnek a tankönyvben. A szinonimává vált terminusoknak több magyarázata lehet, így a különbségek valóban elhanyagolhatóak, és a roma (cigány) kultúra egyben népi kultúra, vagy az egybeesés csak látszólagos, mivel egyszerűen egyik következménye az alkalmazott ideologikus megismerési módnak.

A második – az általános iskola 6. osztálya számára szóló – szövegcsoporthoz Móra Ferenc *Lajkó* című versével kezdődik, amelyet az 5. osztály számára írt tankönyvhöz hasonlóan a *Gyerekekhez* és a *Kollégákhoz* írt *Bevezetés* követ, és ebben Hegyi Ildikó és Ignác József újradefiniálja a népismeret tárgyát: „*Az elmúlt évben a roma (cigány) népismeret tanulása azt*

²¹¹ Hegyi – Ignác (é.n.) a kézirat: 3.

jelentette számotokra, hogy néhány etnográfiai fogalmat, népszokást és általános romológiai ismeretet sikerült megtanulni.”²¹² A népismeret új definíciója alapján a szokások értelmezése és leírása a tudomány módszereivel és eszközeivel, továbbá olyan néprajzi gyűjtőmunka, amelynek eredménye a környezet, a rokonok, a család, az egyén önfelértékelődésének folyamata, a kapcsolatok elmélyülése, a társadalmi integráció lehetőségének az esélye, a romacigány kultúra és nyelv elsajátítása, az identitás rekonstrukciója a kétnyelvűség és a nyelvi asszimiláció körülményei között. „A népismereti tankönyv megalkotásának legfontosabb célja ennek a tudásnak az elsajátítása, mert az identitás helyes értelmezése majdnem olyan fontos feladat, mint az írás és olvasás elsajátítása.”²¹³ A népismeret tehát identitásprogram.

Az identitás és az önmeghatározó képesség jelentőségét a roma politikai elit tagjai is megfogalmazták: „Az identitás, a köztársaság, a demokrácia és az emberi, állampolgári jogok azok a kérdések, amelyek mentén a mai romapolitikát meghatározhatjuk.”²¹⁴ Miért emelkedhetett meg és léphetett be a közvetlen politikai célok sorába az identitás témája? „Tudomásul kell vennünk, hogy a romák roma identitása archaikus, hagyományos roma közösségi „belsőnek” nevezhető, különféle közösségi azonosságokat is hordoz, azonban megkülönböztetve ettől, a nem roma közösség romaképét is tartalmazza a „romának, cigánynak” nevezett identitás, amely külső eleme a roma identitásnak. Ezekkel a külső elemekkel vagy azonosulnak a romák vagy nem. De mivel nem önazonosulási folyamatból erednek, így a roma identitás részeként való megjelenésük lelkileg is, szociálisan, szociálpszichológiailag is anakronisztikus. Hiszen hogyan lehet a roma identitás része az, ami nem is önazonos, nem önmeghatározó élmények eredménye? Ebből következően maguknak a romáknak is ellentmondásos: hol alkalmazkodóan elfogadó, hol elutasított ezeknek a külső, többnyire előítéletes identitáselemeknek az énképükben való helyük. Az ilyen elutasított kisebbségi identitáselemeknek a szomorú sorsa mégsem az, hogy kirekesztődnének a közösség, az egyén azonosságtudatából, hanem az, hogy ezekkel a roma közösségek és tagjaik nap mint nap magukban és a gázsókkal megküzdének; leküzdendő és frusztráló tudati tartalomként élük meg: vagyis ekként is anakronisztikus részei az identitásuknak.”²¹⁵

A roma identitás átépítésének történeti folyamatát és problematikáját Slawomir Kapralski²¹⁶ európai keretben értelmezte. Kapralski szerint tudatos kísérlet folyik Európában a nem területi

²¹² Hegyi – Ignác (é.n.) b kézirat: 3.

²¹³ Hegyi – Ignác (é.n.) b kézirat: 3.

²¹⁴ Horváth 2003: 5.

²¹⁵ Horváth 2003: 5.

²¹⁶ Kapralski 1999a: (n.a.) és Kapralski 1999b: (n.a.)

alapon szerveződő etnikai-nemzeti csoport elfogadott státuszának elérésére, amely Ian Hancock nemzet meghatározása [nem politikai, de autonóm etnikai csoport, függetlenül a méretétől és attól, hogy van-e saját területe] és nacionalizmusdefiníciója [egy néppel való azonosság tudata és törekvés ennek az azonosságtudatnak a megerősítésére, amely elvezet oda, hogy a többségi társadalom a történelmi, a kulturális, a nyelvi, a politikai, a vallási vagy más jellegű összetartozás alapján önálló népnek ismerje el] alapján érthető meg.

Az etnikai revitalizáció folyamata mint önálló, és addig figyelmen kívül hagyott magyarázó tényező Magyarországon oktatásszociológiai összefüggésekben csak az 1980-as évek végén fogalmazódott meg.²¹⁷ Az etnikai revitalizáció leírása és elismerése módosítani kívánta az oktatás intézményrendszerében a cigányokkal vagy a cigány etnikai alcsoportokkal kapcsolatban érvényesnek tartott értelmezéseket és a pedagógiai gyakorlatokat. Az 1990-es évek elején a cigány kultúra rendszerét vizsgálva és a cigánykutatásokat áttekintve Csongor Anna és Szuhay Péter a cigányságot már nemzetiségként határozta meg: *„Az a tény, hogy a cigányság etnikai integrálódásának folyamata viszonylag újkeletű jelenség – s természetesen számtalan ideologikus, mesterséges, kulturális szintetizáló eljárást igényel – nem változtat azon, hogy ma Magyarországon a cigányság egyértelműen nemzetiség.”*²¹⁸ A cigány nemzetiséget meghatározó kritériumaik között — a többségi társadalom általában kirekesztő és megbélyegző a cigányokkal szemben, amely ezt a kirekesztést és megbélyegzést felismerte, az így létrejött összetartozását pedig önmeghatározásként fogadja el, továbbá rendkívül zárt etnikus endogámiát dolgozott ki, amelyben három alrendszert működtet, a magyar, a cigány és a román anyanyelvűek közösségeit — nem szerepelt a közös nyelv létezése.

A folyamat gyorsaságát mutatja, hogy az 1990-es évek közepétől az etnikai csoportok kulturális integrációjának és a nemzeti kultúra megalkotásának, a kulturális autonómia kidolgozásának jelenségeiről és problémáiról lehetett beszélni: *„A cigány etnikai csoportok integrálásához megközelítően egységes kulturális nyelv kialakítására és egy közösen beszélt kulturális dialektus elfogadtatására van szükség. Meg kell tehát teremteni annak a cigány nemzeti kultúrának az alapjait, amelyet a cigányság különböző csoportjai egyaránt elfogadnak, s „kötelezőnek” tekintenek.”*²¹⁹ A következő évtizedre is részben ez a konfliktusos folyamat jellemző: *„Ma Magyarországon, miközben a cigány etnikai csoportok értelmiségi képviselői a csoportok közötti kulturális integráció megalkotásán dolgoznak, a népi kultúra szintjén még a*

²¹⁷ Forray– Hegedüs 1990: 5-133.

²¹⁸ Csongor – Szuhay 1992: 245.

²¹⁹ Szuhay 1995: 333.

csoportok közötti „állóháborút” érzékelhetjük.”²²⁰ továbbá az 1990-es évek közepén elkezdődött három etnikai csoport közötti presztízsharc is folytatódik, amelyben „A cigány csoportok közötti hierarchia végső megállapítása volt az egyik tétje e küzdelemnek, másfelől pedig annak eldöntése vált fontossá, hogy ki valójában az autentikus cigány.”²²¹

A cigány népismereti tankönyvekben is kimutatható volt a dominancia hierarchia és az autentikusság problémáinak megjelenése az ismeret csoportok megszerveződésében, de a Slawomir Kapralski és a Szuhay Péter által jelzett nemzetiségi státusz igénye is megtalálható a népismereti programban. Hegyi Ildikó és Ignácz József megfogalmazásában „Nyelve nélkül a cigányság nem szállhat sikeresen síkra az őt oly jogosan megillető nemzetiségi jogokért.”²²²

Milyen szerkezeti rendszert alkotnak az általános iskola 5. és 6. osztálya számára készült cigány/roma népismereti tankönyvek jelentés egységei, illetve milyen tematikai elemekből álló és milyen jelentés egységek figyelhetők meg bennük?

Az első szövegcsoporthoz meghatározó a „népi” terminus, így a kultúra népi kultúra, a szövegek a néphagyomány, a folklór, az élő folklór, a népköltészet részei. A tematikai rendszer háttere a néprajztudomány, amely elsősorban a *narratív közösség*, a *narratív történeti közösség* és az *etnikus karakterek* szövegközlő, ezzel egyben *hitelesítő kidolgozása és integrációja*. A *kulturális panteon* megteremtése ennek a hitelesítő kidolgozásnak és integrációnak alárendelt, ezért csak a zenei világra terjedt ki, az individualizált szerzők helyére pedig a hagyományok megszólaltatói, az adatközlők léptek, mivel ők a közösségi tudás birtokosai.

A második szövegcsoporthoz ennek a koncepciónak és sémának egy újabb változata. Továbbra is elsődleges maradt a *narratív közösség*, a *narratív történeti közösség kidolgozása*, és ennek alárendeltek a „műköltészet”, az individualizált, szerzőkhöz kapcsolt irodalom kanonizálódott, szimbolikussá vált művei közül azok, amelyek tematikájuk alapján a népi ideológiai szerkezetben elhelyezhetők. Új konstrukciós összetevő a narratív folyamatok centrumában az *identitás történeti megalapozásának és a nyelvi identitástörténetnek az összekapcsolása*, amelyet a történeti értelmezések összefüggéseiből kiemelt és a forráskritikai észrevételek nélkül közölt, tudományosan vitatott források, és az indiai eredet irodalmi változata biztosítanak. Ez a módszer egy *historizált ideológiához* juttat el: „A történelem során mindig sikerült meg-

²²⁰ Szuhay 2002: 30.

²²¹ Szuhay 2002: 9.

²²² Hegyi – Ignácz (é.n.) b kézirat: 9.

tanulni azokat a kibúvókat, amelyek évszázadokon keresztül megvédték a cigány népet a külső hatásoktól. Így biztosítva túlélésüket és nemzeti karakterük megtartását.”²²³

Ligeti György: *Cigány népismereti tankönyv a 7-10. osztály számára*²²⁴

Ligeti György két formális elvet alkalmazott a szövegek csoportosításában, így előbb iskolai osztályok szerint, négy részre osztotta fel a tartalmi rendszert, majd az egyes részekben belül a szövegeket a Nemzeti Alaptanterv műveltségterületeinek megfelelően rendezte. A népismereti tankönyv fotográfiáit a Néprajzi Múzeum Archívumának fotógyűjteményéből válogatta, a *Függelékben* pedig még négy információs ismeretcsoporthoz is helyet kapott.

Milyen szerkezeti rendszert alkotnak a jelentés egységek, illetve milyen tematikai elemekből álló, és milyen jelentés egységek figyelhetők meg a tankönyvben? A *történeti identitás megalapozása* után, amelyben a modern történettudomány megállapításait és forráskritikai észrevételeit használta fel, ennek következtében a jelentés egység nem azonos az identitás történeti megalapozásával, a *nyelvi identitás vázlata* következik. A *narratív közösség kidolgozása* során a irodalomtudomány terminológiájának alkalmazása miatt a narratív történeti közösség mint elkülöníthető jelentés egység nem fordul elő, mivel ennek lehetséges alkotóelemei [*Mesék...Eredetmondák*] beépültek ebbe a jelentés egységbe, amely a *Művészetek* műveltségterületének szövegeivel együtt ugyanakkor úgy értelmezhető mint a *népi kulturális identitás leírása*, amelyet még egy *vizuális kulturális panteon*, Péli Tamás, Szentandrassy István, Balázs János és a népi szobrászat bemutatása egészít ki. A cigány kulturális identitás azonban Ligeti Györgynél nem zárható be a népi kulturális identitásba: „A közép- és kelet-európai cigány képzőművészetnek két erőteljes vonulata van. Az egyik a népi festők és szobrászok, a naiv kifejezőmóddhoz sorolható alkotók csoportja, a másik a művészettörténeti folyamatba illeszkedő, a hivatásos művészet irányzataihoz kapcsolódó művészek egyre növekvő csoportja.”²²⁵ Az ismereti tér szerkezete ebben az identitás tervezetben az *etnikus karakterek körül-*

²²³ Hegyi – Ignácz (é.n.) b kézirat: 45.

²²⁴ Ligeti 2004: 5-188.

Ligeti György a kéziratot 2000 decemberében zárta le. Menyhért Ildikó könyvéhez hasonlóan, amelyet az Országos Kisebbségi Bizottság javaslatára 1999-ben tankönyvvé nyilvánítottak, megnyerte az Oktatási Minisztérium nemzeti és etnikai kisebbségi népismereti tankönyvek elkészítésére kiírt pályázatát. Menyhért Ildikó tankönyvét Choli Daróczi József, Csillei Béla és Lakatos Béla, míg Ligeti György munkáját Choli Daróczi József, Horváth Zsuzsanna és Lakatos Béla bírálta, Kemény István szociológus lektorálta és Mohácsi Erzsébet szerkesztette.

²²⁵ Ligeti 2004: 35.

határolásában pluralista leírást követelt meg, mivel „[e]gységesnek mondható roma életmód nem létezik. Gondoljunk csak bele, micsoda különbség van a fiatal, városi egyetemista roma fiatalember és az idős, kis faluban vagy tanyán élő, írni-olvasni alig tudó roma asszony életmódja, gondolkodása között! Éppen ezért nem beszélhetünk általános roma életmódról.”²²⁶ A tankönyvben a jelentés egységek tematikai elemeikben módosulva, kibővülve, differenciálódva a továbbiakban többször megismétlődnek. Az ismétlődések azonban, miközben a diskurzuscsoportokat folytatják, nem mechanikusak, a tudományos mezőből és a politikai mezőből eredő problematizációk következtében pedig a rendszerezés alapváltozata is módosul, és új jelentés egysége a *nemzeti kulturális identitás* lesz. A nemzeti kulturális identitás megalkotásának folyamatát Ligeti György a *Roma műköltészet* című szöveg csoportban értelmezte: „A nemzeti kultúra megteremtése párhuzamosan politikai-emberjogi, képzőművészeti, irodalmi és néprajzi-történeti téren zajlik. Mindig fontos szerepet játszott a kelet-európai népek nemzetté válásának folyamatában a nemzeti eposz és a nemzeti mitológia megteremtése. E folyamat mintájára próbálja megalkotni Bari Károly a cigányság mitológiáját, elsősorban a cigány nyelvű erdélyi oláh cigány folklórból. Az egységesülési folyamat legnehezebb terepe a nyelv. A három eltérő anyanyelvet használó cigány csoport között közvetítő nyelvvé a magyar nyelv vált. Mégis számtalan olyan törekvés ismert, mely az oláhcigány nyelv lovári nyelvjárását tenné meg cigány irodalmi nyelvvé.”²²⁷ Az etnikai önmeghatározás lehetőségeként a történeti néprajzi múltra vonatkozó rendszerezések, így a történeti foglalkozások csoportjai is megjelentek az etnikai karakterizációban. A hagyományhoz kötött etnikai karakterizációra azonban Ligeti György szerint ráépül egy modernebb tagolás is: „A magyarországi cigányság egymástól elkülönülő életforma-csoportokból áll. E csoportok kialakulásában és elkülönülésében szerepet játszanak a nyelvi és a hagyományos foglalkozási tényezők, ám sokkal inkább a társadalmi munkamegosztásban való részvétel foka és jellege. Így tehát különbség van szakképzett és szakképzetlen dolgozók között, egyáltalán azok között, akiknek van és akiknek nincs munkája.”²²⁸ Ebben az összefüggésben jelennek meg az oktatási rendszerhez való hozzáférés problémái, majd a kulturális és az iskolai tőke összetételének munkaerőpiaci és társadalmi következményei, amelyek a romákat érintő kirekesztő ideológiákhoz vezetnek: „A legfontosabb azonban, hogy a többségi társadalomban elősegíti a szegénység és az etnikai kérdés összekapcsolódását: a szegénységhez kapcsolódó különféle előítéletek egyben a cigánysággal

²²⁶ Ligeti 2004: 37.

²²⁷ Ligeti 2004: 67.

Ligeti György folyamat leírása Csongor Annának és Szuhay Péternek 1992-ben, és Szuhay Péternek 1995-ben megjelent értelmezésén alapul.

²²⁸ Ligeti 2004: 67.

*szembeni előítéletekké válnak.*²²⁹ A történeti identitás és az etnikai karakterizáció civil-politikai transzformációja így egy olyan diskurzust hoz létre, amely lehetővé teszi a viselkedésekre és a szokásokra vonatkozó különböző etnikus toposzok bemutatását, de egyben az etnicizálástól való megfosztását is.

3.2.3. Következtetések

A népismereti tankönyvek elemzése a szöveg és kép kettősségéből a szövegeket tekintette elsődlegesnek, míg a képeket másodlagosnak, mivel abból a feltételezésből indult ki, hogy a tankönyvek alkotása során a képi világ alárendelődött a szövegrendszer megteremtésének: a fotók, a rajzok, az ábrák a szövegek illusztrációi vagy csak azok vonatkoztatásában funkcionálnak. Ez a feltételezés nem zárja ki a befogadói horizontok ettől eltérő rendszereit, ezzel elismerve a képi struktúrák jelentőségét, részletesebb és pontosabb elemzésük indokoltságát.

Menyhért Ildikó szövegrendszerének bemutatása részben eltért Hegyi Ildikó és Ignác József, illetve Ligeti György tankönyveitől. Az elemzési eljárás azonossága mellett Menyhért Ildikó cigány népismereti olvasókönyvének a tematikai elemek részletes leírásával, felsorolásával a jelentés egységek empirikus alapjait és a szerzői alakzat konstruálódásának folyamatát kívántam érzékeltetni, míg Hegyi Ildikó és Ignác József, valamint Ligeti György tankönyveinél ezt a taxatív empirizmust a bemutatás során már minimalizáltam.

Összegezve megállapításaimat, a modellálás rendszere alapján az elemzett három általános iskolai cigány/roma népismereti tankönyv eltért egymástól. Menyhért Ildikó konstruálása a naiv, Hegyi Ildikó és Ignác József konstruálása a laikus, míg Ligeti György konstruálása inkább a szakértő kulturális gyakorlat rendszerének feleltethető meg. Menyhért Ildikó szövege a romológia, Hegyi Ildikó és Ignác József szövege a népismeret, míg Ligeti György szövege inkább a tudományos paradigmák interpretációs típusához áll közelebb. A kulturális gyakorlatok és az interpretációs típusok a szerző elvét érvényesítve, mint individuális alakzatok jelennek meg, így a típusok összekapcsolódhatnak egymással. A népismeretet a tudománytól elhatárolják a jelentésképzés alapegységei, a tematikai együttesek, amelyek sémákba rendeződnek. A népismeret tematikai együttesei megengedik a tudományos kritikákat, ez pedig a népismeretet szembeállítja a romológiával. A jelentésképzés alapegységei azért lehetnek a tematikai együttesek, mert nem a tudományos eredmények bemutatása formálja a szövegeket. A

²²⁹ Ligeti 2004: 127.p.

népismeretek ennél fogva értelmezhetőek úgy, mint az identitás konstrukciók változatai, amelyek a közös identitásra vonatkozó különböző elképzeléseken alapulnak.

Az identitáskonstrukciók változatai eltérnek egymástól. Ligeti György konstrukciója a tudományos diskurzusra épült, annak megállapításait és eljárásait használta fel, identitástervezete pedig általában és a különböző szakértői csoportokban is elfogadott. Menyhért Ildikó konstrukciója a romológiai diskurzusra épül, annak megállapításait és eljárásait is felhasználta. Identitástervezetének elfogadottsága általában bizonytalanná vált, a szakértők csoportjaiban pedig delegitimizálódott és elutasítottá vált, mivel egyes megállapításai és értékelései sértették a cigányok/romák méltóságát és önérzetét, illetve az állítások egy része a tudományos mezőben nem bizonyított vagy már megcáfolódott, továbbá pedagógiailag is vitatott.

Az identitásvita problematikája a tudományos diskurzusban Szuhay Péter rekonstrukciója²³⁰ szerint egy viszonylag rövid periódusban jött létre. Az identitásvita egymással összefüggő három eleméből az első elem kialakulása és nyilvános megfogalmazása az 1995-ös naiv tudományosság vita, a második elem az első probléma olvasatából kialakult kérdés-állítás, hogy vajon lehet-e bizonytalan tényekből és állításokból, hiedelmekből és hitekből nemzeti kultúrát konstruálni, a harmadik elem pedig ezeknek a naiv tudományos írásoknak — előbb informálisan, majd 1999-től a népismereti könyvekkel formálisan is — magától értetődővé válása. A problematika tudományos háttere azonban továbbra is bizonytalan maradt, mivel a folyamatos és visszamenőleges, a minden megjelent írásra kiterjedő rendszeres szövegkritikai feldolgozás még hiányzik.²³¹

²³⁰ Szuhay Péter (é.n.) kézirat: (n.a.) A kézirat felhasználása és közlése szíves engedélyével történt.

²³¹ A rendszeres és teljes szövegkritikai feldolgozás hiányát közben részben pótolta a 2006-ban megjelent *A Roma Kultúra virtuális Háza* című multimediális DVD-ROM, amelyen hozzáférhetőek a *Népismereti- és „romapedagógiai” tankönyvek, tanulmánygyűjtemények és összefoglaló munkák* annotált irodalomjegyzékének ismertetései, illetve Dupcsik Csaba 2009-ben megjelent, *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008* című kötete.

4. A CIGÁNY/ROMA IDENTITÁSTERVEZETEK ÉS REPRESENTÁCIÓK A TÁRSADALOMBAN

4.1. Cigány/roma identitástervezet delegitimációja a társadalmi, a politikai és a tudományos diskurzusban

4.1.1. A kutatás tárgya és az értelmezési keret

A történeteket, amelyek Menyhért Ildikó népismereti tankönyvének hitelességét a társadalmi nyilvánosságban kétségbe vonták, mediatizált identitás konstrukciókként határoztam meg. Nem kívántam a történetek minden megjelent változatát összegyűjteni, a figyelembe vett előfordulási hely és az írások szöveggörnyezete pedig közömbös volt számomra. A megszólalásokat nem személyes kapcsolódásaikban és nem személyes konfliktusokként értelmeztem, ezért a történetek leírásában és a történetek magyarázata során a résztvevőket elsősorban pozícióik alapján azonosítottam. A történetek rekonstrukciója Heller Mária és Rényi Ágnes kommunikációs modelljeire²³² épült. Ezekben a modellekben közös az, hogy egységes rendszerben helyezték el a közvetlen magánbeszédtől a tömegkommunikációig terjedő kommunikatív megnyilvánulásokat. A tömegkommunikációban, miközben egy közlés strukturális helyzetének meghatározásával előzetesen utalnak a közlés fontosságára és univerzalizálhatóságára, a témákat a közönségekhez is hozzákapcsolják. Egy-egy téma többféleképpen mutatható be, újra és újra átszerkeszthető, és úgy alakítható, hogy a kommunikáció befogadóinak kulturális kompetenciája, érzékenységi küszöbe, feltételezhető érintettsége dekódolhatóvá, beépíthetővé tegye tartalmait. A témaváltozatok létrejöttében szerepe van annak is, hogy a kommunikációk társadalmi terében a kommunikatív szituációk, a kommunikatív események, megnyilatkozások összefüggenek egymással, ezért teljesen lezárt kommunikációs folyamatról nem beszélhetünk. A modell a nyilvánosságot dichotóm opozíciók rendszereként értelmezte, az érintettség alapján megkülönböztet köz- és magántémákat, míg a hozzáférhetőség alapján nyilvános és nem nyilvános kommunikációs aktusokat. A nyilvánosság dichotóm rendszerének szemantikai szerkezete lépcsőzetes, mivel a hozzáférés gyakran különböző feltételekhez kötött, így résztvevőinek speciális tulajdonságokkal kell rendelkezniük, tagsági kritériumokkal vagy bizonyos típusú kognitív kompetenciával. A kognitív küszöbök előzetesen kevésbé formalizálhatóak, egyáltalán kevésbé észrevehetőek, mert a téma nyelvezete, a használt érvelési mód gyakran hat magától értetődőnek, „természetesnek”.

²³² Heller – Rényi 1996: 3-21. és Heller – Rényi 2000: 69-94.

A kommunikációs tér társadalmi szerkezetének és történetváltozatainak, a mediatizált identitás konstrukcióknak a leírásában, továbbá a delegitimáció folyamatának, az identitásvitának a bemutatásához a kulturális gyakorlatok rendszerének és interpretációinak modelljét és terminusait használtam fel.

4.1.2. Az identitásvita a társadalmi és a politikai diskurzusban

Az első történet²³³ szereplője Orsós János az AMRITA OBK, egy roma ifjúsági egyesület alapítványának a kurátora, Mohácsi Viktória romaügyi miniszteri biztos és Simon István Menyhért Ildikó cigány népismereti tankönyvének a kiadója. A nyilvános vita tárgya Menyhért Ildikó cigány identitástervezete. A tankönyv sorsának alakítói még azok az iskolák, amelyekben a tankönyvet oktatták, Menyhért Ildikó, aki módosította a tervezetét, és a miniszteri biztos által felkért, elismert szakmai tekintélyek. Az utóbbiak véleményétől függött a hivatali döntés, a népismereti olvasókönyv tankönyv státuszának fennmaradása vagy megszüntetése.

A második történet²³⁴ szereplője ismét Menyhért Ildikó, a vitatott identitástervezet szerzője és Mohácsi Viktória, a romaügyi miniszteri biztos. A sors alakítóinak sorában már ott találjuk a bíróságot is, amelyhez a tankönyv szerzője fordult jó hírnevének megsértése miatt, a miniszteri biztossal és az AMRITA OBK-val, a roma ifjúsági egyesülettel szemben, továbbá a Menyhért Ildikó által a tankönyv véleményezésére felkért iskolákat, néprajzkutatókat és romológusokat.

Az identitásvita diskurzusát az egymáshoz kapcsolódó történetekben a rasszista — nem rasszista opposíció határozta meg. A nyilvános diskurzusban először a „rasszista” álláspont érvrendszere jelent meg, majd ezt követte a „nem rasszista” álláspontot kifejtése.

Az első témaváltozatot a roma alapítvány kurátora, a miniszteri biztos és a tankönyv kiadója alakította ki. A kurátor kritikája a tárgyi „tévedésekre”, a téves történeti csoportidentitás érzelmi hatásaira, a roma önképpel nem összeegyeztethető elemekre, és ezektől függetlenül az identitástervezet beszédmódjára, nyelvi stílusára vonatkozott. A népismereti olvasókönyvben a hóhérok a cigányok közül kerültek ki, Dózsa György kínzó eszközeit cigányok készítették, a roma ősök valaha megsértették a keresztény hitet, és ezért hét éven keresztül zarándokoltak,

²³³ Wohlgemuth 2003a: 6.

²³⁴ Wohlgemuth 2003b: 8.

hogy bűnbocsánatot nyerjenek, továbbá a tankönyv bizonyos fejezetei és meséi gonosznak, hazudósnak, együgyűnek ábrázolták a vajdát. Az említett részletek a cigányságra nézve sértőek, és a kurátor szerint az olvasókönyvben ezen túl még további rasszista kijelentések, állítások is előfordulnak. A miniszteri biztos álláspontja szerint nagyon sok helyről érkezett már kritika a tankönyvvel szemben, és megengedhetetlen, hogy állami támogatással olyan könyvek jelenhessenek meg, amelyek a roma közösségekkel szemben elterjedt sztereotípiákat erősítik, emellett alig van roma kultúrát feldolgozó szakirodalom, és így a pedagógusok megfelelő segédanyagok nélkül oktatnak. A tankönyv kiadója ezzel szemben úgy érvelt, hogy a népismereti olvasókönyv szövegét második alkalommal, módosítások után elfogadta a minisztérium, a tankönyvnek nagy sikere volt, mert az összes példánya elfogyott, és hozzájuk, a kiadóhoz nem érkezett panasz vagy kifogás, a szövegben megemlített alantas munkákra a cigányokat kényszerítették, míg a diákoknak szóló kérdések között szerepelt az is, hogy helyes dolog volt-e így bánni a romákkal.

A második témaváltozatot Menyhért Ildikó, a szerző és Mohácsi Viktória, a miniszteri biztos formálta meg. Nem érvénytelenítették az első témaváltozatot, csupán módosították, de a módosításokkal az identitásvitának egy újabb alakzatát hozták létre. A vita tárgyának már azonosítható fő- és mellékszálai jöttek létre, de ezzel a vita konstruálódása még nem zárult le, és továbbra is tartalmazott homályos részleteket. A vita tárgyának központi konfliktusa immár az lett, hogy a tankönyv rasszistának minősíthető-e, a rasszizmus pontos vagy körülírt, körvonalazott értelmezése, kritériumainak közreadása azonban nem merült fel. Az identitásvitát elindító állítás, hogy a hóhérok a cigányok közül kerültek ki, amely egyébként empirikusan ellenőrizhető társadalomtörténeti tény, ennek alárendelődve már mellékkonfliktussá vált. A második témaváltozatban Menyhért Ildikó álláspontja szerint a népismereti olvasókönyvnek nagy sikere volt, mivel három nap alatt elfogyott a megjelentetése után, a tanítók nem tartják rasszistának a tankönyvét, amely közkedvelt a diákok körében, de szakemberek véleményét is várja a vitában, és úgy érzi, hogy szándékos lejáratás történt vele. Mohácsi Viktória, a miniszteri biztos a „laikus” résztvevőket kizárná a diskurzusból, az Oktatási Minisztérium is inkább szakemberek véleményére hagyatkozna a tankönyv szövegéről, de egyúttal új népismereti tankönyvpályázatot is közzétesznek, hogy később a tanárok számára megteremtsék a választás lehetőségét, ebben a pályázatban pedig alapvető követelmény, hogy az új tankönyv ne erősítse meg a társadalomban a romákkal szemben elterjedt negatív sztereotípiákat.

4.1.3. A naiv és a laikus szerepek

A cigány/roma identitásvita társadalmi és a politikai diskurzusban létrejött változatának háttérében több olyan probléma is található, amelyekre a történetekben utaltak, de magától értetődően tekintettek. Hogyan jön létre a múltról való tudásunk? Miért íródhatnak újra a történelmek? Lakatos László szerint a múltat rekonstruáló történész is saját jelenének valóságában él, ez a helyzet pedig meghatározóan befolyásolja gondolkodását, így nem is lehet képes a múltat egyszer és mindenkorra érvényes módon megismerni, ennek következtében pedig a történelmet állandóan újra- és újraírják, vagyis a történész mindig másképpen írja le ugyanazt a valóságot.²³⁵ Ez az adottság és ez a gyakorlat egyúttal érvényességi és megbízhatósági problémákat is felvet, mert így hogyan dönthető el, hogy meddig tart és mitől függ egy rekonstruált történelem érvényessége? Lakatos szerint könnyen belátható, hogy az adott jelentől független múltábrázolás és történelmi igazság nincs és nem is lehet, így naiv elvárás az, hogy a történész vonatkoztasson el a jelentől és szigorúan csak a forrásaira hagyatkozzon, ugyanis az igazság kontextusfüggő, ebbe a kontextusba viszont az adott jelen is leválaszthatatlanul beletartozik, továbbá a történettudomány igazságfogalma alapján az igazság olyan cáfolásig érvényes tudás, amely hozzásegít bennünket a helyes gyakorlati cselekvéshez. A társadalomnak ugyanakkor éppen ilyen igazságok miatt van szüksége a történész rekonstrukcióira, mivel a történettudomány a jelenbeli értelmes cselekvés tágabb értelem-összefüggésének részeként hozza létre a megfelelő múltat.²³⁶

Egy közös kulturális kánon létrehozásának és átalakításának folyamatára, így a tankönyvekre a modern diskurzusrendben fokozott figyelem irányul. Ebben a folyamatban sokféle érzékenység sérülhet, és különféle érzések tapadhatnak a kánon elemeihez, és talán élhet még az a remény is, hogy létrejöhet konszenzus, vagyis van egy mindenki számára elfogadható alapszöveg, noha azt senki sem tudja elmondani. Hogyan zajlik le az a folyamat, amelyben a korábban kanonizált szövegek kioldódnak a politikai és társadalmi tér adott rendjéből, a régi kontextusból, és új kontextusba, eltérő politikai és társadalmi elvárások közé kerülnek? A kontextus váltások során előfordulhat-e, hogy a tudományos mezőn kívül kialakult értelmezések és magyarázatok igényt formálnak valóságkonstrukcióiknak utólagos, tudományos legitímációjára? Menyhért Ildikó cigány népismereti olvasókönyve, cigány identitásstervezetének vitája egyszerűen a „romológia” kísértete lett volna? A „romológiában” tudományos legitímációs igények nem fogalmazódtak meg, az identitásvita egyik visszatérő mozzanata pedig a

²³⁵ Lakatos 1991: 186.

²³⁶ Lakatos 1991: 201-202.

népismereti tankönyv tudományos legitimitásának problémája volt. Az identitásvita történetének szereplői így nem „naivak”²³⁷, hanem bevallottan „laikusok”. A „laikusokra”, az iskolákra, az oktatókra, a tanárookra, a pedagógusokra, a diákokra hivatkozott a tankönyv szerzője és a tankönyv kiadója is, mert számukra egy szöveg elfogadhatóságának egyik mércéje a tudományos legitimitás mellett a közönség tetszése, amelynek olyan jelei vannak mint „a közkedveltség”, „az eladott példányszám”, „a kifogások és panaszok hiánya”. Az elfogadhatóságnak ezt a mércéjét vonta kétségbe vagy hagyja figyelmen kívül a roma alapítvány kurátora, az identitásvitában az „autentikus laikus”, de az elutasítását egy másik közönségre, egy másik közönség tetszésére vonatkoztatta. A szerző, Menyhért Ildikó önmagát a hozzáértő, a szakértő szerepében határozta meg, és ennek megfelelően viselkedett és válaszolt a szakmailag és pedagógiaiilag értelmezhető észrevételekre. Mohácsi Viktória, a miniszteri biztos átalakította ezt a helyzetet és szerepet, mivel laikusként határozta meg a népismereti olvasókönyv szerzőjét. A szereprendszer a konfliktust átléptette egy újabb térbe, a szakértők, az „elismert szaktekintélyek”, a „szakemberek”, a „kutatók” körébe, akik a szövegek elfogadhatóságának szakmai mércéit érvényesíthetik, és biztosítják a tudományos legitimitást. Az átalakítás laikusnak ábrázolta az oktatás és a pedagógia világát is, mert a résztvevőinek nem álltak rendelkezésre igényes, „megfelelő” szövegek, ez pedig meghatározta további helyzetüket az identitásvitában. A tudomány világának leírása kettős: az első történetváltozatban hiányos szövegtérként jelent meg, mert „alig van a roma kultúrát feldolgozó szakirodalom”, a második történetváltozat ennek a leírásnak már hallgatólagosan a cáfolata, mivel a tudományra vonatkozó kijelentés megismétlése elmaradt. Az első történetből ismerős állítás vált döntő jelentőségűvé, hogy nem áll rendelkezésre a „megfelelő” népismereti tankönyv. A megfelelő népismereti tankönyv igényét, az elvárásokat azonban egy roma laikuscsoport fogalmazta meg. A második történetváltozatban az újabb népismereti tankönyvek majd alternatív szöveg-hálózatokat teremtenek a pedagógusok számára, az új népismeret pedig a történeti identitást szociologizálja, és hozzákapcsolja a jelen és a jövő kontextusát a cigány/roma népismeret konstruálódásának folyamatához, mert az ismeretek egyik új alapfunkciója az, hogy ne erősítse meg a társadalomban elterjedt negatív sztereotípiákat. Ez az új népismeret nem a „naiv” beállítódás érvényesítése, és nem az esztétizált „romológiai” modellek elismerése. A „laikus” pedagógiai és társadalmi szempontokat kívánna figyelembe venni, és összeegyeztetni a tudományos állításokkal. A diskurzus rendjében²³⁸ a különböző tudományos diszciplínák meghatározó helyet kaptak, képességük és tekintélyük van, mivel hozzá fellebbeznek, így megítélheti és ellenőrizheti a szövegek igazságát.

²³⁷ Kovalcsik – Réger 1995: 31-34.

²³⁸ Foucault 1991: 868-889.

Milyen tudományos narratívák érvényesültek az identitásvita időszakában, amelyek ezt az elvárt ellenőrző funkciót betölthették? Az új népismeret intencióinak megfelelően elsősorban szociológiai narratívákra gondolhatunk, mivel az új népismeret a cigány/roma népismeret szociologizálásának kísérlete, ugyanis ismereteinek meghatározásához szociális funkciókat rendelt. A cigánykutatások Dupcsik-féle tipológiájában ez lenne a cigány népismeret leíró strukturalista változata.

A magyarországi romák helyzetének értelmezésében felmerült az etnikai és a szociális magyarázó tényezők csoportjainak összekapcsolásával egy etnikai osztály kialakulásának lehetősége.²³⁹ Az 1960-as évektől a cigányság társadalmi mobilitásának megindulásával a korábbi teljes marginalizáltságot felváltva a cigányság alulról integrálódott, „felfelé” proletarizálódott, továbbá detradicionalizálódott, az életvitel, a szakmák, és részben az identitás feladásával, függőlegesen differenciálódott, majd elkezdődött a középrétegesedésének a folyamata. Az 1980-as évek végétől ezek a folyamatok azonban megtörttek, a cigányság újraproletarizálódott és marginalizálódott, demobilizálódott, illetve le- és kicsúszott a társadalomból. A helyzetváltásokat a „roma archetípusainak” átalakulása, és a kettős megkülönböztetés erősségének módosulásai kísérték. Az etnikai osztály és narratívuma azonban magyarázható a cigányokról szóló diskurzusok hagyományozódó differenciáltságának hiányával is, egyben a történeti stagnálás és fejlődés, a kijelölés és az etnicizálás problematizáló és kiterjesztő használatával, amely cigányvilágokat konstruált, majd önbeteljesítő próféciaaként működve különböző társadalmi gyakorlatokat hozott létre és legitimált.

Ezt az etnikai csoport-szegénység képet, „illuzórikus korrelációt” dekonstruálta Székelyi Mária, Csepeli György és Örkény Antal²⁴⁰ az empirikus szociológia módszereivel vizsgálva a roma identitáskonstrukciók és a roma mobilitás, sikeresség forgatókönyveinek szociológiai szerkezeteit és kapcsolatait. Egy korábbi, hasonlóan fontos tanulmányukban²⁴¹ útmodellekkel

²³⁹ Bíró 2000: 38-43. és Szuhay 2000: 44-48.

Az értelmezés társadalomelméleti összefüggései összetettek. A konfliktuselméletek és a funkcionista társadalomelméletek szintézisére törekvő Gerhard E. Lenski az átfogó elosztási rendszeren belül megkülönböztet három szervezeti szintet: az egyéneket, az osztályokat (osztály, kaszt, rend, státuszcsoport, elit) és osztályrendszereket (politikai, tulajdoni, foglalkozási, faji-etnikai, oktatási, életkori, nemi). Minden egyes osztályrendszer magában foglalja az adott társadalom összes tagját. Ulrich Beck ezzel ellentétben az osztály és rétegek kategóriák irrelevánsá válásáról, a társadalmi egyenlőtlenségek, az élethelyzetek és életútminők individualizálódásáról, intézménysüléséről, és az ipari társadalom életformáinak hagyománytól való megfosztásáról beszél.

²⁴⁰ Székelyi – Csepeli – Örkény 2001: 61-74.

²⁴¹ Székelyi – Örkény – Csepeli 2001: 19-46.

a többségi társadalom romákra vonatkozó értékstruktúráit, gondolkodási sémáit térképezték fel annak eldöntésére, hogy a különböző státuszokkal rendelkező emberek hogyan részesítik előnyben a szegregációs, az asszimilációs és az integrációs stratégiákat a „romakérdésben”. Differenciált feltevérendszerrel, sok figyelembe vett tényezővel és kidolgozott módszertannal végrehajtott kutatásaik egyik konklúziója az, hogy *„a többség a roma kisebbséget negatív érzésekből, rosszindulatú sztereotípiákból, igazságtalan attribúciókból, valamint szegregációs és diszkriminációs attitűdökből képzett kognitív fallal választja el magától.”*²⁴²

Az identitásvita időszakának másik jelentős szociológiai megközelítése Szelényi Ivánhoz és Ladányi Jánoshoz kötődik.²⁴³ Számukra a szegénység és az etnicitás társadalmi konstrukciók. Egyik tézisé az, hogy Kelet-Európában a posztkommunista korszakban egy „új szegénység” figyelhető meg, és *„kialakulóban van egy társadalom alatti társadalom, egy „underclass”, különösképpen, ha a szegénység és etnikum összekapcsolódnak, ha a szegénység koncentrálódik egy vagy néhány etnikailag meghatározható társadalmi csoportban”*.²⁴⁴ Az „új szegénység” legfontosabb tényezőjévé a társadalmi állás, az etnicitás és a nem (gender) vált, míg a „régiszegénység” demográfiai tényezők, a sokgyermekes család, az idős kor és a betegségek függvényei. Ebben a keretben Ladányi János egy további hipotézist is megfogalmazott. Ladányi a romák és a szegénység viszonyát tartósnak, intergenerációsan rögzültnek tekintette. Ez a rögzült állapot szerint szegregációs elkülönülésben is formát ölt a nem romáktól és a kevésbé általában a szegényektől, ezért beszélhetünk roma társadalom alatti társadalomról, a roma underclassról. Ladányi János és Szelényi Iván a későbbiekben pontosították hipotéziseiket és az ebből következő állításaikat.²⁴⁵ Az etnicizált és feminizált típusú szegénység már az államszocializmus bukása előtt jelen volt a térségben, a romaszegénység egy része pedig etnikai diszkriminációnak tulajdonítható, míg a roma társadalom strukturális tényezők mentén erősen polarizált, így jelen van a középosztályosodás folyamata is, és ugyanakkor megkezdődött az underclass kialakulása. A „romák konstruálásának” módjai ebben az összefüggésrendszerben

²⁴² Székelyi – Örkény - Csepeli 2001: 37.

²⁴³ Szelényi 2001: 5-12.

A tanulmány a Szelényi Iván által szerkesztett tematikus, a szegénység és az etnicitás kapcsolatait bemutató folyóiratszám bevezetése, amelyben ismerteti és összefoglalja az általa vezetett nemzetközi empirikus kutatásorozat folyamatát és hipotéziseit.

²⁴⁴ Szelényi 2001: 5.

²⁴⁵ Ladányi - Szelényi 2002: 72-94.

A szegénység téma folytatása, egy ugyancsak tematikusan a szegénységgel foglalkozó folyóiratszám, amelyet Darvas Ágnes, Tausz Katalin és Ferge Zsuzsa szerkesztett.

különös jelentőséget nyernek. Szelényi Iván és Ladányi János²⁴⁶ három klasszifikációs rendszert, a kérdezőbiztostól függő, az önidentifikációs és a szakértő rendszereket azonosította, és a leíró statisztika szintjén a kérdezőbiztostól függő és az önidentifikációs szisztéma működését hasonlította össze, Gail Kligman²⁴⁷ pedig antropológiai eszközökkel kísérte meg megtalálni és nyomon követni a társadalmi változatait annak, hogy hogyan lesz a „romából” a „másik”, a már idegen, és hol helyezkednek el a roma önértelmezések a „mi” és az „ők” ketősségének a terében.

4.1.4. Az identitásvita a tudományos diskurzusban

Milyen tudományos diskurzusrendszerbe került Menyhért Ildikó általános iskolai cigány népismereti tankönyve? Milyen elvárásokat fogalmaztak meg a tudományos mezőben, amelyeknek többé-kevésbé eleget kellene tenni, van-e valamilyen közös szempontrendszer, amelynek alkalmazása elengedhetetlen, és továbbá van-e szakértői, tudományos egyetértés, amely megteremti a megfelelés lehetőségét. Ez a bírálók, a lektorok, a szerkesztők diskurzusa lehetne, de egy ilyen diskurzus dokumentációja nem állt rendelkezésemre. Menyhért Ildikó cigány népismereti olvasókönyve a tankönyvvé nyilvánítás és engedélyezés, majd az identitásvita során azonban létrehozott egy előzetesen nem egyeztetett, így egymástól független értelmzésekből álló szöveghálózatot,²⁴⁸ amely részleges érvényességgel bemutatathatóvá teszi ennek a diskurzusnak az állapotát. A szöveghálózat a szakmai nyilvánosságok kritikai funkcióját tölti be, és észrevételeit egyben csatolja a döntéshozók köreihez, a politikai diskurzushoz.

Milyen az identitásvitában megnyilvánult szakértői és tudományos diskurzusrendszer? A kritikai elképzelések szóródtak, és az elképzelések nem alkottak közös vonatkoztatási rendszert. Előzetesen továbbra sem tudjuk megmondani, hogy milyen legyen egy elfogadható cigány népismereti tankönyv, mivel erre vonatkozó elképzelés nem fordult elő a megnyilatkozások között. A diskurzusnak nincs pozitív struktúrája, és így nem alakult ki benne pozitív konszenzus sem. Nem tudjuk megmondani azt sem, hogy milyen ne legyen egy cigány népismereti tankönyv, mivel erre vonatkozóan sem jött létre negatív konszenzus, a diskurzusnak nincs összefüggő negatív struktúrája. A szakértői szerepek azonban összekapcsolhatóak, és megkülönböztethető egy pedagógiai és egy tudományos „csoportjuk”. A szerepek összekap-

²⁴⁶ Ladányi – Szelényi 2001: 85-95.

²⁴⁷ Kligman 2001: 66-84.

²⁴⁸ Szuhay Péter 2003: (n.a.).

A kézirat gyűjteményből a hivatkozások és az idézések szíves engedélyével történtek.

csolása azonban nem bizonyult minden szakértőre kiterjeszhetőnek, mivel a diskurzusban független, individualizált kritikusok is részt vettek.

A pedagógiai szakértői csoportban Papp Ágnes szakmai vezető és Kissné Király Piroska tanár, tankönyvíró, közoktatási szakértő véleményezése található. A két közoktatási szakértő problematizációjának struktúrája különbözik egymástól.

Papp Ágnes a szerkezet, a tartalmak és a feladatok,²⁴⁹ Kissné Király Piroska a taníthatóság, a tanulhatóság, a tantervi megfelelés, a szakmai megbízhatóság és tudományos megalapozottság, a nyelvi és a vizuális követelmények, a gyermeklélektani szempontok, a motiválás, a didaktikai és szakdidaktikai kimunkáltság és a logikai rendszer szempontjait tematizálta.²⁵⁰ A tudományos csoportból Forray R. Katalin kapcsolódott a pedagógiai diskurzushoz. A társadalmi és a politikai diskurzusban megjelent témákra – az alantasnak tartott foglalkozásokra, a vajda szerepére és a himnuszra – korlátozta észrevételeit, és az értelmezésekben, a kiemelési és szövegközlési technikában, a szövegek átdolgozásában, a források megjelölésének elmaradásában és következetlenségeiben talált szakmai hibákat.²⁵¹

A tudományos csoportban a már említett Forray R. Katalin mellett Rézműves Melinda etnográfus, Kovács Gábor kulturális antropológus, magatartáskutató, Fleck Gábor, Virág Tünde szociológus, Örkény Antal és Szuhay Péter véleményezése található.

Rézműves Melinda a tudományos jelölési rendszer hiányát, a szövegek életkorhoz nem igazodó tartalmait és terjedelmét, továbbá a bizonytalan pedagógiai mondanivalót tartotta a népismereti tankönyv jellemző vonásainak, és az általa jellemzőnek talált vonásoknak az okait a szerző által fontosnak tartott forrásokban [Rostás - Farkas György, Karsai Ervin, Tuza Tibor, Bari Károly] és a választott szerkesztési elvekben látta.²⁵²

Kovács Gábor kritikájának vonatkoztatási pontjai az előítéletes és diszkriminatív többségi véleményrendszer, a kevés közérthető nyomtatott információ, a megnevezett célcsoportnál nagyobb olvasóközönség, és ennek következtében a cigány népismereti olvasókönyv feltéte-

²⁴⁹ Papp 2003: (n.a.). Kézirat.

²⁵⁰ Kissné Király 2003: (n.a.). Kézirat.

²⁵¹ Forray R. 2003: (n.a.). Kézirat.

²⁵² Rézműves 2003: (n.a.). Kézirat.

lehető közvéleményt formáló szerepe. A tankönyv a történeti-történelmi kronológia kezdeti alkalmazásával, az ebben az életkorban még értelmezhetetlen történeti kerettel és történeti fogalmak használatával, a jelen idejű kogníciók reflektátlanságával, a negatív szimbólumok és a negatív motívumok gyakoriságával, a többségi társadalomban negatív konnotációjú szavakkal, a képi anyag szerkesztetlenségével, a műfajok keverésével, az idősíkok egymásba csúsztatásával, a szelektív felsorolásokkal, és az általában nem megbízható forrásokból gyűjtött anyagok használatával, a forráskritika elmulasztásával, miközben mellőzte az integráló tények és folyamatok bemutatását, és az archívumokon túli cigány társadalmat sem jelenítette meg a tankönyvben, egy homályos és negatív képet alakított ki, amelynek centruma a különálláson és a másságon is túli idegenség képze.²⁵³

Fleck Gábor véleménye szerint a tankönyv szövegét egy ellentmondás alakította, egy jó szándékú, naiv, a pedagógiai ismereteit és a nyelv stílusváltozatait ügyetlenül alkalmazó szerzői én és egy gondolatmeneteiben koncepciózus szerzői én egyidejű jelenléte. A kritika a problémák egymástól nem független formai és tartalmi csoportjait különítette el egymástól. A formai problémák csoportja a tankönyv nyelvezetével és szerkezetével kapcsolatos: az alsó tagozatos iskolások számára készült olvasókönyv nyelvezete és szerkezete zavaros, csapongó, a gondolatok ismétlődnek, míg fontos dolgok maradnak magyarázat nélkül, az elvárható szókincshez nem illeszkednek a használt kifejezések, az új fogalmak nem első előfordulásuk alkalmával definiálódnak, már az ismeretek előfordulása előtt az ismeretekre vonatkozó tesztkérdések fordulnak elő, a kommentár és a szerzői gondolat nem különül el, az előadásmód stílusa a verbális mesélőtől a naiv néprajzoson át a tanítós kioktató és számon kérő változatig terjed, az irodalmi anyagok forrás, szerző és fordító megjelölése nélkül szerepelnek, a képes illusztrációk forrása ismeretlen, a képek címe megtévesztő és nincs kapcsolatuk a szöveggörnyezetükkel, miközben a szerkesztés célja tematikus csoportok és tesztkérdések rendszerének kialakítása, addig ebben nem azonosítható következetes historikus vagy etnográfiai vagy földrajzi logika, és ezek az elvek folyamatosan keverednek, végül a címek és tipográfia sem felelnek meg a tagolás igényének. A tartalmi problémák csoportját elsősorban a sztereotípiák, a naiv tudomány képzei és a tényként elfogadott legendák sora alkotja: a cigányság bűnös nép, amely vezeklésül vándorol, Dózsa György vastrónjának állítólag cigány kovácsai voltak, a megkülönböztetés nélkül bemutatott cigány csoportok hitvilága és szokásai primitívek, a feltételezett közös gyökerek és megkülönböztető jegyek igazolásában humánantropológiai okfejtés és a naiv tudomány eredetmítosza, az indiai őshaza és az egyiptomi származás mito-

²⁵³ Kovács 2003: (n.a.). Kézirat.

lógiaja rakódott egymásra, a cigány törzsek eredete, csoportosítása, jellemzőik, a nevek magyarázata a naiv tudományra utalnak a források megnevezése nélkül, a hitvilágban a naiv tudománynak megfelelően több isten fordul elő, akik családot alkotnak, a vándorló, a hagyományokat követők cigányok ellentétbe vannak állítva a letelepedő és beilleszkedő, parasztosodó csoportokkal, a mi a helyes és mi a kívánatos kinyilvánításával, és ilyen még a sajátos cigány ízlésvilág feltételezése, tulajdonítása és leírása, a totemállatok megnevezése, majd mesés epikai megerősítése a bűnös nép képzetének, továbbá a többségi sztereotípiákhoz illeszkedő irodalmi művek és életrajzi megemlékezések kiválasztása. Fleck Gábor számára a tankönyv szövegszerkezete követhetetlen, stílusa egyenetlen, a nyelvezete nem az általános iskolások alsó tagozatán elvárható ismertető változat. Azon túl, hogy előítéletes véleményeket sugall, értékállításokat tényállításokként mutat be és azokat tesztkérdésekkel rögzíti, ezzel pedig a magyar társadalom előítéleteit erősíti meg és szocializálja.²⁵⁴

Virág Tünde szerint egy tankönyv fontos célokat szolgálhat: a szocializáció kezdeteinél megismertetheti a saját kultúrát, a kisebbségi kultúrát, a kisebbségi kultúra „hivatalos” változatát, és csökkentheti az előítéleteket. Menyhért Ildikó tankönyve ezeknek az elvárásoknak nem felel meg, mivel olvasóiban „*a Magyarországon élő cigány csoportokról egy sztereotípiákra épülő, erősen negatív, a gyerekektől távoli és idegen, némiképp egzotikus nép képe alakul ki*”,²⁵⁵ ezért az előítéleteket inkább megerősíti és az idegenkedést inkább fokozza. Ennek okai a szerzőnek és tárgyának előítéletes kapcsolata, a tárgyi tévedései, a források helytelen használata és a hivatkozások hiánya. Virág Tünde a negatív kép kialakulását és okait az általa legfontosabbnak ítélt három témának az elemzésével bizonyította. Az első téma a cigányok története. Nincsenek közvetlen, csak másodlagos források a tényként, hivatkozások és a források megjelölése nélkül bemutatott indiai őshazára és az egyiptomi vándorlásra. A forráskezelés hasonló a cigányok eredetének és történetének leírásánál, ahol a források szubjektív értelmezésével a negatív elemeket emeli ki: a cigányság bűnös nép, ezért állandóan vándorol, olyan közös és felismerhető humánantropológiai jegyeik vannak, amelyek a cigányokat elkülönítik környezetüktől, ezért „*[a] fentiek alapján az olvasóban egy vad, barbár, hitetlen nép képe rajzolódik ki, akiknek tévedhetetlenül meg lehet állapítani csoportovartartozását*.”²⁵⁶ A második téma a Magyarországon élő cigány csoportok bemutatása. A csoportok leírása leegyszerűsített vagy a többség, a romungrók esetében elmaradt. A hozzájuk kapcsolt hagyományos mesterségek nem jellemzőek az adott csoportra, vagy jellemzőek nem cigány csoportok-

²⁵⁴ Fleck 2003: (n.a.). Kézirat.

²⁵⁵ Virág 2003: (n.a.). Kézirat.

²⁵⁶ Virág 2003: (n.a.). Kézirat.

ra is, a foglalkozások valójában nem etnicizáltak. A harmadik téma a szokások és az életmód. Menyhért Ildikó letelepedés előtti és letelepedés utáni életformát különböztetett meg. A vándorló csoportok azonosságát feltételezte, miközben az oláh cigányokhoz rendelt jellemzőket általánosította. A letelepedett csoportok kulturális differenciálása helyett a nem cigányokra is jellemző szokásokat cigányként azonosította, a társadalmi helyzetéhez, a szegénységhez kötődő szokáselemeket pedig a cigánysághoz kapcsolta.²⁵⁷

Az individualizált kritikusok egyik képviselője Örkény Antal tudományos és pedagógiai önazonosságának meghatározásával egyben megfogalmazta véleményének, olvasatának lehetséges határait is. Kritikájának megkülönböztető jegye, hogy értelmezésében a tudományos észrevételeket általában kiegészítő erkölcsi megfontolások nála önálló dimenziót kaptak. A morális érvelésben azokra az állításokra és problémákra mutat rá, amelyek a szocializált konfliktusok és a társadalmi előítéletek csökkentésében lényegesek lehetnek, így a romák nem idegenek, továbbá a romák történetének és kultúrájának pluralitása és pozitivitása, és a romák másságára vonatkozó többségi ítéletek genealógiája. A tudományos dimenzióban kritikája a hibás szerkesztői koncepciót és következményeit, a formális tematikát, a szövegek elhelyezésének rendszerét, a szövegismétléseket és átfedéseket, a szövegfajták és az alsó tagozatos általános iskolások intellektuális befogadó képességének eltérését, a kulturális és életmódbeli mássággal összekapcsolt hátrányok bemutatásának elmaradását emelte ki. A dimenzió szerkezete azonban a továbbiakban eltért a pedagógiai és a tudományos kritikák megszokott formájától. A dimenzió új eleme annak a problematizálása, hogy a történeti és a kulturális hagyományok, a szokások, az életmód, a nyelv, a jelképek értelmezése attól is függ, hogy a csoport jelenének leírásai előzetesen részévé váltak-e a szövegstruktúrának, és így az olvasók értelmezés struktúrájának, mert ilyen ábrázolás nélkül „a romák úgy jelennek meg az olvasónak, mint egy ezoterikus nép, aki egyfajta rejtélyes, misztikus másságban élt a világban mindig, és persze logikusan ma is”, noha „egyfelől a roma kisebbség kultúrája el is tér a nem romákétól, másfelől az élet legtöbb helyzetében semmiben sem különbözik másoktól”.²⁵⁸ A tudományos dimenzió további új eleme a történeti és az etnografikus bemutatás csapdájának szemléltetése, amely a romák ezoterikus másságának a megerősítésével járhat, vagy nem mond ellent az elterjedt sztereotípiáknak, „amelyek könnyen elvezetnek az előítéletekhez és a diszkriminációra való hajlandósághoz”.²⁵⁹

²⁵⁷ Virág 2003: (n.a.). Kézirat.

²⁵⁸ Örkény 2003: (n.a.). Kézirat.

²⁵⁹ Örkény 2003: (n.a.). Kézirat.

Az individualizált kritikusok másik képviselője Szuhay Péter a népismereti tankönyvről kialakult kritikai álláspontokat és a tankönyv értelmezését a cigány/roma népismereti könyvekről szóló diskurzus történeti elemzésével kapcsolta össze. A politikai és/vagy szakmai vita, és a szereplők álláspontjai mögött szerintem „több évtizedes tudományosnak mondott beidegződések húzódnak meg, sztereotipizálódott képek mint tudományos igazságok, tudománytalan módszerek, mint az objektív igazság feltárásának és reprezentálásának szándéka dokumentálható egyfelől, a cigányság önbecsülésének és pozitív önképe megerősítésének szándéka figyelhető meg másfelől”.²⁶⁰ Az identitásvitában a tudományos kereteket hétköznapi szociálpszichológiai keretek váltották fel: „Úgy tűnik cigányok vitatkoznak cigányokkal, miközben csak a többségi sztereotípiák cigányok által skandált mondatai ütköznek más, szintén „többségiek” tiltakozásának és szolidaritásának mondataival, a világ másfajta értelmezésével”.²⁶¹ Az elmaradt rendszeres szövegkritikai feldolgozások következtében pedig a „filológiai”, naiv tudományos csapdák, és a bizonytalan etnográfiai és történeti ismeretek helyett egy olvasókönyv használata lenne indokoltabb. Az olvasókönyv használatát alátámasztja, hogy kétséges a különböző, pedagógiaiilag is problematikus szövegek taníthatósága, és az alsó tagozatos gyerekek számára a tanulhatósága. Ezt a lehetőséget azonban már Menyhért Ildikó tankönyvének struktúrája is tartalmazza, mivel a népismeret és a fotográfiai anyagok, az irodalom és a képes illusztrációk kettősségére épült. A Szuhay-féle értelmezésben is tematizálódott a morális dimenzió, összefüggésben a társadalmi és politikai diskurzus identitásvitájában megfogalmazott rasszizmus vádjával. A Szuhay-féle morális dimenzió strukturált, felbontható személyes és kollektív szintekre. A rasszizmus vádja személyes szinten értelmezési hiba következménye lehet, amely az értelmezéstartomány meghatározásából származott, de a „jóindulatú és szituatív naivitás még nem rasszizmus”.²⁶² De mi eredményezte ezt a naivitást, és mi eredményezte az olvasatok, a személyes valóságismeret, a társadalmi érzékenységnek ezt az állapotát? Szuhay Péter úgy gondolja, hogy a probléma a kollektív szinten jön létre, és a közös diskurzus adott rendszere hozza létre, és esetleges, egyben esendő résztvevői kommunikálják. „Pedig bizonyosan akkor lenne rend a könyvben, ha rend lenne a romológiaának nevezett irodalomban illetve tudományban, ha konszenzus lenne a cigány kultúra megkonstruálásában és nem utolsósorban művelőinek tudományos felkészültségében.”²⁶³

²⁶⁰ Szuhay 2003: (n.a.). Kézirat.

²⁶¹ Szuhay 2003: (n.a.). Kézirat.

²⁶² Szuhay 2003: (n.a.). Kézirat.

²⁶³ Szuhay 2003: (n.a.). Kézirat.

Az identitásvitában a pedagógiai szakértők az átdolgozás pólusát alkották, de a tények hitelességének és előítéletes kiválasztásának problémája nem jelent meg az észrevételeik között.

A tudományos szakértők a cigány népismereti tankönyvet károsnak és javíthatatlannak ítélték, véleményezéseikkel a visszavonás pólusát alkották, mivel a „romológia” felbukkanását észlelték és arra reflektáltak. A népismereti tankönyv műfaja, azonban romológiától, sztereotípiáktól, előítéletektől mentes, a pedagógia és a tudományok elvárásaihoz igazodó, és a tudományok ellenőrzését elfogadó változatban, így egy új típusú népismereti tankönyv elkészítése legitim volt számukra.

A független és individualizált kritikusok, ugyanabban a tudományos mezőben tevékenykedve mint a tudományos szakértő „csoport” tagjai, az előbbi értelmezési keretektől távolságot teremtettek, mivel a tudományos diskurzus által kínált értelmezési kereteket előzetesen érzékelték, és azokkal nem azonosulnak. Más – más módon ugyan, de a diskurzustér szerkezetét, a diskurzustér személyes konstrukcióját választották identifikációjuk és kritikájuk kiindulópontjának, és azt további tudományos és morális dimenziókkal bővítették ki.

4.2. A cigány/roma reprezentációk töredezettsége és a társadalmi kontextus

4.2.1. A kutatás tárgya és az értelmezési keret

A kutatás tárgya annak bemutatása, hogy a különböző befogadók a különböző cigány/roma reprezentációkból és önreprezentációkból mit fogadnak el és mit utasítanak el, milyen elemekkel azonosulnak, és milyen elemek alkotják a nem-azonosság repertoárját, és ezek közül melyek stabilak, rögzültek és ismétlődőek. Az elemzés a 2003 és 2005 közötti időszakban, a népismereti tankönyvek körül kibontakozott identitásvita periódusában vizsgálta meg a *RomNet*²⁶⁴ című internetes honlap témarendszerét, és ebben a tankönyvek – oktatás - reprezentáció témáinak jelentőségét, majd a *RomNet Fórum*²⁶⁵ tankönyvek – oktatás - reprezentáció tematikája alapján a cigány/roma reprezentációk elemeinek a *Fórum* közönségének hozzászólásaiból az elfogadás és az elutasítás aktsaival kibontakozó struktúráját, továbbá következtetéseket fogalmazott meg a diskurzus állapotáról, végül pedig az elfogadás és az elutasítás aktusait a kontextus szerkezetével magyarázta.

²⁶⁴ [Http://romnet.hu](http://romnet.hu). 2005.06.24.

²⁶⁵ [Http://forum.romnet.hu](http://forum.romnet.hu). 2005.06.24.

4.2.2. A reprezentációs konfliktusok:²⁶⁶

a Romnet Fórum és a cigány/roma reprezentációk/ önreprezentációk

Milyen a RomNet Fóruma? A RomNet önmeghatározása szerint a honlapot a roma fiatalok egyik önszerveződésének a tagjai szerkesztik. Az egyik hozzászóló értelmezésében „A fórum egyik nagy előnye, hogy itt nem látszik a bőröd színe, és senki nem tudja nemzeti, etnikai hovatartozásod. Tehát mindenki megőrizheti inkognitóját. Tehát amikor a fórumon egy vita elindul, akkor nem a roma és nem roma vita kezdődik el, ha nem a gondolatok vitája. Ki ezzel, ki azzal ért egyet.”²⁶⁷ A RomNet Fórum tematikája, alanyainak önmeghatározása nem alkalmas előzetesen és utólagosan sem a hozzászólók etnikus azonosítására, a hozzászólások során viszont etnikus és nem etnikus témakonstrukciók egyaránt kialakulhatnak. Az elemzés időhatárai között a RomNet Fórum közönsége számára már ismert lehetett a társadalmi és a politikai diskurzusban lezajlott, a Menyhért Ildikó cigány népismereti tankönyvéhez kapcsolódó cigány/roma identitásvita, de még nem volt túl távoli esemény ahhoz, hogy ne aktualizálódhasson mint önálló téma, vagy más egyéb témák ne idézhessék fel az emlékezetben.

A RomNet Fórum archívuma 2005. június 24-én kilencvennégy témát tartalmazott: az első téma bejegyzése 2003. február 9-én történt, míg az utolsó téma 2005. június 20-án jelent meg a honlapon. Az elemzésben csak a lezárt témakonstrukciókat vettem figyelembe. Több téma nem vagy csak mérsékelt érdeklődést keltett, egyáltalán nem vagy csak néhány hozzászólást váltott ki. Mit tapasztalhatunk akkor, ha a cigány/roma reprezentáció témáját tekintjük meghatározó diszkurzív elemnek? A reprezentálódás sokféle összefüggésben tematizálódott, és a RomNet Fórum témáiból tizenhét volt értelmezhető a problematika megnyilvánulásának, de ezeknek a diskurzusoknak az időtartama általában rövid, a hozzászólások száma pedig viszonylag kevés volt. Önálló problematizációnak, a cigány/roma reprezentáció/önreprezentáció téma minden más összefüggéstől mentes megjelenésének vagy diszkurzív kiindulópontnak tizenegy téma bizonyult,²⁶⁸ amelyek közül azonban négy etnicizált nemi reprezentációkkal foglalkozott.

²⁶⁶ A reprezentációs konfliktusok kontextualizálásához: Fleischmidt 1997: 7-28. és Kovács 2002: 7-22. és Fosztó 2002: 207-224. és Csepeli – Örkény - Székelyi 1999: 30-31. és Terestyéni 2004: 80-95. és Szuhay - Barati 1993: 3-365. és Szuhay 1998: 3-105. és Szuhay 2002: 97-106. és Kántor 2004: 5-411. és Barany 2003: 7-384. és Ladányi-Szelényi 2004: 5-190. és Neményi - Szalai 2005: 5-584.

²⁶⁷ Hozzászólás „Az egri kórház cikkéhez” című témához. <http://forum.romnet.hu>. 2005.06.24.

²⁶⁸ A cigány/roma reprezentáció a RomNet Fórumában: a témák, a bejegyzések időtartama és a hozzászólások száma. Dőlt betűvel szerepelnek az általam kizárólagos diszkurzív kiindulópontként értelmezett témák, közülük a csillaggal (*) jelöltek az etnicizált nemi reprezentáció témái.

Mit figyelhetünk meg, ha a roma reprezentációk és a befogadók kapcsolatát a tankönyvek és az oktatás összefüggésébe helyezzük? Az első kifejezés, amelyre *Fórumban* kerestem a „tankönyv” volt, míg a keresés a hozzászólások teljes szövegére vonatkozott. A témához összesen három hozzászólás érkezett, amely három témát érintett.²⁶⁹ Egy hozzászólás a „Nyelv és asszimiláció” témájában 2003 márciusában a roma nyelv oktatásának, intézményes elsajátításának a lehetőségeit taglalta, egy hozzászólás „Az egri kórház cikkéhez” című témában 2003 májusában a kisegítő iskolák problematikáját dialógus formájában értelmezte, míg egy hozzászólás az „Új roma tömörülést hozna létre Horváth Aladár” című témához kapcsolódva 2003 augusztusában a környezet védelmére nevelés és a pedagógusok kapcsolatát mutatta be különböző nézőpontokból. A második kifejezés, amelyre kerestem a *Fórumon* az „oktatás” volt, míg a keresés a hozzászólások teljes szövegére vonatkozott. A témához összesen negyvenkilenc hozzászólás érkezett, amelyekben huszonkét témát érintettek, ezek közül pedig a roma reprezentációk és befogadók kapcsolatával négy hozzászólás foglalkozott.²⁷⁰ A „Miről ismerszik a cigány?” című téma 2003 júniusában hatszáz rendőrrel, zászlósokkal és tiszthelyettesekkel készített felmérés eredményeit, a rendőri gyakorlatokat meghatározó roma reprezentációs rendszert és reprezentációs rendszer szerveződésének módját, a „roma gyerekek roma tanár, roma bűnözőnek roma rendőr” szegregációs társadalomképre utaló elképzelés jegyében, leleplező riport formájában ismertette a roma származású rendőrök etnikus önbemutatásának lehetőségeit, és a szervezet tagjainak etnikus önbemutatását kizáró technikáit. A roma reprezentációs rendszert az önmeghatározás elutasítása, a diszkriminatív és kizáró sztereotípiák, továbbá a bűnözés „tapasztalati” kategóriái formálták, illetve ezek közül az utóbbi

„Roma értelmiségiek, Milyen lesz a jövő roma értelmiségi rétege?”: 2003.03.10-04.17.:70. „Milyenek a cigány férfiak? Igaz, hogy a cigány férfiak alatt meggyullad a lepedő?”*: 2003.03.10-04.02.:21. „Milyenek a roma nők?”*: 2003.03.15-05.20.:27. „Cigány kultúra”: 2003.03.25-04.14.:6. „Nyelv és asszimiláció”: 2003.03.24-04.10.:40. „Győzike a TV2 roma lagijában!”: 2003.04.02-04.25.:47. „Gábor-cigányok”: 2003.04.14-04.16.:7. „Mi a véleményed a szépségversenyéről?”*: 2003.04.29-05.28.:20. „Miről ismerszik a cigány?”: 2003.06.11-06.18.:31. „Vegyes házasság”: 2003.05.16-06.06.:112. „Cigány nyelvű irodalom”: 2005.06.19-06.27.:6. „Himnusz”: 2003.09.30-10.10.:6. „Roma(cigany) nyelv”: 2003.11.29-2005.02.24.:6. „Ön szerint ki a cigány”: 2003.11.30-2005.06.23.:29. „Miért szeretik a szőke hölgyek a fekete cigányférfiakat?”*: 2005.01.24-02.23.:4. „Cigány Kézből nem esznek”: 2005.02.07-04.02.:10. „Cigány kulturális művészeti és nyelvi centrum”: 2005.02.04-04.02.:0.

²⁶⁹ A témák és hozzászólások: „TANKÖNYV” keresőszó: <http://forum.romnet.hu>,

2005.06.24.: 1. „Nyelv és asszimiláció” téma: 2003. március, 2. „Az egri kórház cikkéhez” téma: 2003. május, 3. „Új roma tömörülést hozna létre Horváth Aladár” téma: 2003. augusztus.

²⁷⁰ A témák és hozzászólások: „OKTATÁS” keresőszó: <http://forum.romnet.hu>,

2005.06.24.: 1. „Miről ismerszik a cigány?” téma: 2003. június, 2. „Cigány Kézből nem esznek” téma: 2005. március, 3. „Ön szerint ki a cigány” téma: 2005. június, 4. „Ön szerint ki a cigány” téma: 2005. június.

megalapozta a roma társadalom „szociális leírását” is: „A muzsikus cigányok már asszimilálódtak a társadalomba. Muzsikus cigánynak nevezik a cigány értelmiséget – a rendőrök szerint nekik nincs identitástudatuk -, a legális kereskedőket és vállalkozókat. A rendőröknek nincs negatív véleményük róluk, igaz – elgondolásuk szerint – ők maguk is elhatárolódnak a cigányoktól.”²⁷¹ A „Cigány Kézből nem esznek” témához 2005 márciusában érkezett egy hozzászólás, amely a reprezentációk hitelessége és az etnikus identitás között szoros kapcsolatot feltételezett, míg az etnikus identitás központi elemének a cigány nyelveket tartotta, a nyelv karakterizálójának pedig a roma kultúra és népismeret oktatását, amelynek célja az etnikus identitás helyreállítása és a sikertelen asszimiláció következményeinek felszámolása. A romákra vonatkozó elutasított többségi reprezentációk olyan negatív szociális jegyek halmazaival írhatóak le, mint a „szegénység és a nyomor, kitaszítottság”, és a „bűnözés, prostitúció, műveletlenség, komplexus zavar”. A támogatott önreprezentáció ennek ellentéteire épült, amelyben a cigányok/romák iskolázott, szakmákkal rendelkező, határozott etnikus identitással rendelkező csoport. A többségi reprezentációk egyéb határteremtő, kizáró konstrukciós jegyei közé tartozott a rasszjegy tulajdonítás, amely szerint „látható arcjegyein származása”, és a történeti jelenlét elutasítása, amely „úgy kezeli a romákat mintha új jövevények lennének”. Az „Ön szerint ki a cigány” témához 2005 júniusában egy hozzászólótól két hozzászólás érkezett. A hozzászóló úgy vélekedett, hogy a romák többségének önmagáról és a többségi társadalomnak a romákról egyaránt hiányos a tudása, mivel nem oktatják a roma történelmet. Ezen a helyzeten pedig az általános iskoláknak, a roma pártoknak és a roma médiáknak kellene változtatnia. Az eredetnek és a nyelv ismeretének az elfelejtése identitásza-
vart okozott, „komplexusokat” teremtett egyes roma csoportokban, és a komplexusos identitás állapot vezetett a roma csoportok társadalmi integráltságának a csökkenéséhez.

4.2.3. Következtetések: a diskurzus állapota

A tankönyvek – oktatás - reprezentáció tematikának nem volt jelentős szerepe a 2003 és 2005 között a RomNet Fórumán. A tankönyvek téma csak három Fórum témával, a „Nyelv és asszimiláció”, „Az egri kórház cikkéhez” és az „Új roma tömörülést hozna létre Horváth Aladár”, míg az oktatás téma is három Fórum témával, a „Miről ismerszik a cigány?”, „Cigány Kézből nem esznek” és az „Ön szerint ki a cigány” cíművel kapcsolódott össze. A „tankönyv” témához három, míg az „oktatás” témához összesen négy hozzászólás érkezett.²⁷²

²⁷¹ Hozzászólás a „Miről ismerszik a cigány?” című témához. <http://forum.romnet.hu>. 2005.06.24.

²⁷² A hozzászólások teljes szövegét a Mellékletekben közöltem: 14.1. Szöveges források.

Önállóan és rendszeresen a tankönyvek – oktatás - reprezentáció tematika nem fogalmazódott meg a *RomNet Fórumán*, ugyanakkor megfigyelhető volt több különböző összefüggésben úgy, mint több különböző témából kiinduló diszkurzív kezdeményezés, de ezek a kezdeményezések nem hoztak létre kiterjedt nyilvános diszkurzív rendszert.

4.2.4. Magyarázat: a kontextus szerkezete

A kontextus alapváltozata

A kontextus alternatív forgatókönyveit és működésének rendszerét az 1990-es évek közepétől ismerjük Lázár Guy elemzéséből, amelyeknek a leírásához az 1987-ben és az 1992-ben cigányokról készített felmérések adatait, és az 1973 és 1992 között készült közvéleménykutatások eredményeit használta fel.²⁷³ Lázár Guy kutatásainak elsődleges tárgya a magyarokról és a magyar nemzetfogalomhoz kapcsolódó kisebbségekről, a szórványmagyarságról, a magyar kisebbségekről, a hazai nemzetiségekről, a cigányokról és a zsidókról alkotott reprezentációk voltak, amelyeket attribúciós listákkal és az egyes tulajdonságok összekapcsolódásával kialakuló attribúciós mintákkal azonosított, és az egyes attribúciós minták kialakulásában meghatározó szerepet játszó társadalmi tényezőkkel és attitűdcsoportokkal magyarázott.

A cigányokról alkotott képben a kedvezőtlen tulajdonságok, ezen belül az érintkezéssel és az életmóddal kapcsolatos normák megszegésére utaló elemek domináltak. Ezek a tulajdonságok 1987-ben 5 attribúciós mintába rendeződtek: kulturálatlanok, barátságosak, individualisták, összetartóak és versenyképesek, míg 1992-ben 4 attribúciós minta volt azonosítható: kulturálatlanok, barátságosak, individualisták és összetartóak. Következtetése szerint „*A cigánysággal szembeni jó- vagy rosszindulat nem abban nyilvánul meg, hogy az emberek „jóknak” vagy „rosszaknak” tartják-e a cigányokat (mert szinte kivétel nélkül „rosszaknak” tartják őket), hanem abban, hogy „javíthatóaknak” vagy „javíthatatlanoknak” tekintik-e őket.*”²⁷⁴ A cigányságot mint asszimiláns csoportot inkább elutasították [a cigányok nem „rendes” emberek, megengedhető velük szemben kényszer alkalmazása, nem illeszkednének be, nem szükséges a támogatásuk, és elkülöníthetőek], mint önálló etnikumot pedig inkább elfogadták [megőrizhetőek a cigány hagyományok, elismerhetőek a kulturális teljesítmények és nem szükséges a cigányok elmagyarosodása].

²⁷³ Lázár 1995: 28-63.

²⁷⁴ Lázár 1995: 52.

A cigánysággal kapcsolatos attitűdök 1987-ben 4 rendszerbe szerveződtek: a cigány identitás megőrzése [szegregáció kizárása], integráció-ellenesség, asszimiláció [kényszer alkalmazása] és az autonómia [szegregáció], míg 1992-ben 3 rendszer volt azonosítható: integrációellenesség, a cigány identitás megőrzése [szegregáció kizárása] és az integráció-asszimiláció [kényszer kizárása]. Az attitűdök háttérében Lázár a politikai vagy államnemzet és a nyelvi-etnikai vagy kultúrnemzet modelljeinek hatását fedezte fel. A modellek általában hajlamosak a kettős vagy többes etnikai identitás el nem ismerésére, a nyelvi-etnikai vagy kultúrnemzet modell ezen túl még arra is, hogy a kisebbségeket olyan külcsoporthoz minősítse, amelyek az állampolgárok közösségébe beletartoznak, de a nemzetnek már nem részei. Lázár Guy az értelmezés során megkülönböztette az identitás aggregátumokat, a státusidentitást és a kulturális identitást, továbbá átalakította a lehetséges etnikai konfliktusok Susan Olzak-féle tipológiáját, a tipológiában az asszimilációs és a versenyhelyzetből fakadó konfliktusok mechanizmusait kiegészítette a többséget átható identitásválságokból, paradigmaváltásokból eredő konfliktusok mechanizmusával.

A nemzeti önmeghatározás ennél fogva két „etnikai játszma” eredménye: *„Az egyik játszmának a társadalmi fejlettség, a civilizációs-kulturális lejtőn való elhelyezkedés a tétje, a másodiknak pedig a nyelvi-kulturális identitás erősítése. Az első játszmában csak azok a kisebbségek jutnak szóhoz, amelyek a társadalmi fejlődésben elért szintjük, érdekérvényesítő képességük szempontjából markánsan eltérnek „a” magyaroktól. Ezek a kisebbségek a lejtőn való elhelyezkedésüktől függően negatív vagy pozitív referenciacsoporthoz jelennek meg és ennek megfelelően identitáserősítő vagy identitásgyengítő szerepet játszanak. A második játszmában mindegyik kisebbség szóhoz jut, de ebben mind a negatív, mind a pozitív referenciacsoporthoz olyan, más nyelvi-kulturális jellemzőkkel rendelkező külcsoporthoz jelennek meg, amelyek a politikai nemzethez való tartozásuk miatt gyengítik „a” magyarok kulturális identitását, és a nyelvi-etnikai nemzethez tartozó kisebbségek jelennek meg identitáserősítő „belcsoporthoz.”*²⁷⁵

A kontextus stabilitása és elmozdulása

A RomNet Fórum világa a tankönyvek-oktatás témakonstrukcióban olyan diskurzuselemeket tartalmazott, amelyek arra utaltak, hogy a cigány/roma reprezentációk/önreprezentációk problematizálódása ellenére az alternatív forráskönyvek rendszerében nem következett be átalakulás. A cigány/roma identitás átépítésének folyamatában a kontextus rögzülése volt ér-

²⁷⁵ Lázár 1995: 58.

zélhető. A kontextusban azonban más összefüggésekben elmozdulások is bekövetkeztek. Már egymáshoz kapcsolódott a szociális integráció biztosításának, az emberjogi elvárások társadalmi rögzítésének és a nemzetiségi kulturális intézményrendszer megteremtésének igénye. A civil politikai programokban a reprezentáció/önreprezentáció jelentőségére és intézményesítésének fontosságára mutat az, hogy a nemzetiségi kulturális intézményrendszerre vonatkozó elképzelésekben színház, múzeum és kutatóközpont, művészeti és kulturális központ létrehozása mellett naponta megjelentetett roma sajtó, országos rádiós és televíziós műsorszolgáltatás szerepelt. Ez pedig már a romák önálló és saját történetének az alternatívája, amely még nyitott a múltra és nyitott a jövőre.

4.3. A cigány/roma reprezentációk a médiában és a társadalmi diskurzusban

4.3.1. A kutatás tárgya és az értelmezési keret

A kutatás tárgya

A kutatás tárgya a *Bazi nagy roma lagzi* című médiaesemény, amely a TV2 kereskedelmi televíziós csatornán az Irigy Hónaljmirigy együttes műsora volt. A médiaesemény, majd az azt követő cigány/roma reprezentációs konfliktus sorozat is a Menyhért Ildikó cigány népismereti tankönyvéhez kapcsolódó identitásvita periódusához kapcsolódott.

A *Bazi nagy roma lagzit* című műsort 2003 március 30-án, vasárnap este mutatták be 20 óra után, 45 percben. Az előadója, az Irigy Hónaljmirigy együttes ebben az időszakban már szorosan kötődött a kereskedelmi médiumhoz, rendszeresen jelentkeztek televíziós show műsorokkal, és a csatorna emblemikus csapatává váltak. Fellépéseikkel hosszú ideje stabil és viszonylag magas nézettségi mutatókat garantáltak, és ezzel beléptek a magyarországi médiaszterek szűk, kis létszámú elitjébe.²⁷⁶ Ennek az elitnek a tagja volt Gáspár Győző is, a Romantic együttes tagja. A Romantic slágereivel korábban a TOP 10-es listát 27 hétig is vezette, lemez- és egyéb eladási statisztikái alapján sikeresnek és befutottnak számított a könnyűzenei iparban. A piaci felívelésük még 2002-ben kezdődött, és ez a felívelés tartott tovább 2003-ban. Gáspár Győző média megjelenése azonban nem kizárólag zenei tehetségének, zenei teljesítményének volt köszönhető. Érdekes és izgalmas karakternek találtatott, akire kíváncsiak lehetnek az emberek, aki személyiségével és nevével vonzotta a nézőket, és így egy-

²⁷⁶ Zsidai 2003: 6. és 12.

re inkább keresett és szerepeltetett, egyben ünnevelt médiaegyéniséggé formálódott. Ennek a médiareprezentációnak volt része hallgatólagosan, néha kinyilvánítottan roma/cigány, nyilvánosan vállalt identitása, de nem ez adta a médiareprezentációja központi elemét, mert ettől függetlenül mint a Győző, majd mint a Győzike fogadtatott el és fogadtatott be a médiasztárok csoportjába. Az Irigy Hónaljmirigy együttes is ezen a piacon, de annak egy másik zenei szegmensében alapozta meg ismertségét, korábbi slágerek szarkasztikus átirataival és a slágerszerzők alakjának bohózszerű, fiktív elemeket tartalmazó megformálásával. Az előző évben azonban már úgy látszott, hogy ez a szegmens kifáradt, elhasználódott, és az együttes kiszorul a könnyűzene világából, mivel eddigi repertoárján nem tudott vagy nem akart változtatni. A TV2 televíziós csatorna azonban fantáziát látott bennük, így lehetőséget kaptak a televíziós piacon való fellépésre, és itt új és egyben újra felívelő pályát kezdhettek. Kiléptek a zenebohócok kategóriájából, új témákat kerestek, és kabaréelemekre épülő történeteket játszottak el, az amatőrszínészek esetlenségeivel és magabiztosságával. A műsorszerkezetben egyre többször helyet kaptak és szereztek. A TV2 műsorpolitikája 2003-ban egyesítette a két más módon sikeres, addig külön zenei pályát befutott Gáspár Győzöt és az Irigy Hónaljmirigy csapatát a *Bazi nagy roma lagzi* című közös produkcióban, amivel egyben a médiasztárok rajongóinak táborait, közönségüket is megkísérelték összekapcsolni, a nézettségi mutatók szentségének a jegyében. A műsor promóciója, a felvezető képsorozatok erőteljesek és hatásosak voltak, a műsor felkeltette a nézők figyelmét, ezzel pedig beteljesítette a kereskedelmi csatorna várakozásait.²⁷⁷ A nézettségi adatok kivételes fontosságára lehet következtetni a műsort követő, a TV2-nek a saját imázsát is leromboló, hiteltelenítő kommunikációs stratégiájából, mivel a reprezentációs konfliktus során nem vettek tudomást a produkciót érintő kritikai észrevételekről. Ugyanakkor további tényezők hatása sem zárható ki, így György Péter szerint a cinizmus kultúrájában „a cigányok szabad prédát jelentenek”,²⁷⁸ és a médiában „a mai napig nem látják be, hogy a kiszolgáltatott embereken való viccelődés nem a humor, hanem a megvetés formája”.²⁷⁹

²⁷⁷ Az AGB Hungary műszeres mérése alapján 2003 március 30-án az esti műsorsávban a becslések szerint 2 739 000 nézője volt a *Bazi nagy roma lagzinak*. Az abszolút nézőszám ebben az esetben jobb mutató mint a közönségarány, amely az adott műsort nézők és az ebben az időszakban az összes televíziót néző arányát mutatja. <http://www.agb.hu>. 2003. április 30.

Az AGB Hungary műszeres nézőmérő rendszere 1994 márciusától 600 háztartásból álló országos reprezentatív minta alapján szolgáltatott adatokat, majd 1999 tavaszától a nézői panel 840 háztartásra bővült, míg 2009 áprilisától már 1040 háztartás adatait dolgozza fel naponta.

<http://www.agbnielsen.com/whereweare/dynPage.asp?lang=local&id=318&country=Hungary>. 2010. június 29.

²⁷⁸ György 2003: 7.

²⁷⁹ György 2003: 7.

A kutatás célja annak bemutatása, hogy milyen problémák fogalmazódtak meg a *Bazi nagy roma lagzi* című műsorral kapcsolatban az írott napi sajtóban, hogyan alakult, módosult ez a problematizáció, és milyen elemeit aktualizálta a reprezentációs konfliktus a cigányokról/romákról a többségi társadalomban kialakult képnek. A reprezentációk leírását a Magyar Hírlap közéleti napilapra korlátoztam, a szövegeket a lap internetes változatának, a Magyar Hírlap Online-nak [a továbbiakban rövidítve: MHO] az archívumából választottam.²⁸⁰ Az elemzés forrásainak gyűjtését a műsor bemutatásának időpontja, a 2003. március 30-a utáni második héttel lezártam, mivel tapasztalataim szerint a témára már nem irányult figyelem, és lekerült a napirendről. Az Archívumban a keresett kifejezésnek a *roma*-t választottam. Ez az összes *rovat* megjelölésével alkalmasnak látszott arra, hogy a témára vonatkozó minden írás bekerüljön a találati listába. A listát a címek és a rövid ismertetőik alapján pontosítottam és szűkítettem le az Irigy Hónaljmirigy és Gáspár Győző produkciójához kapcsolódó anyagokra. A pontosítást lehetővé és ellenőrizhetővé tették a *Kapcsolódó cikkek* és a *Kapcsolódó linkek* ismétlődő csoportosításai is. A cikkekhez *Hozzászólás* és egy esetben a *Fórumtéma* rovat kapcsolódott, ahol az olvasók nyilvánosan kifejezhették gondolataikat, elmondhatták észrevételeiket, vitatkozhattak és válaszolhattak egymásnak. A rovatok tematikáját szabadon lehetett alakítani, fenntartásának időtartama sem volt korlátozva. Ezeken a helyeken, a topikokban általában tovább maradt nyitott és még nem zárult le 2003. április végéig a *Bazi nagy roma lagzi* által elindított szövegthalmaz bővülése. A topikokban közölt hozzászólások egy részét bevontam az elemzésbe, amelyeket a tömegkommunikáció napirend alakító, társadalmi kommunikációt generáló hatásaként értelmeztem. Az itt közölt megnyilvánulások utaltak a téma társadalmi konstrukciójára és vizsgálatukkal bemutatható a cigány reprezentációk konstruálódásának folyamata.

Az elemzés módszere kvalitatív, a szövegeket nem differenciáltam kvantitatív, összehasonlító vizsgálatra alkalmas egységekre, mert ehhez a cikkek és hozzászólások elemszámát és/vagy terjedelmét nem ítéltam elegendőnek. Az MHO-ban 2003. április 1. és 2003. április 11. között 12 szöveg jelent meg a *Bazi nagy roma lagzi* című médiaeseménnyel kapcsolatban, amelyekhez 2003. április 1. és április 30. között 382 hozzászólás érkezett.²⁸¹ A hozzászólá-

²⁸⁰ <http://www.magyarhirlap.hu/Archivum.html>.

2003. április 30.

²⁸¹ <http://www.magyarhirlap.hu/Archivum.html>.

2003. április 30.

sokban egy-egy szereplő többször megnyilvánult, a megnyilvánulók nevet is választhattak maguknak, de leggyakrabban anonimek, névtelenek maradtak, egymásra pedig a megszólalás sorrendjében elfoglalt hely alapján hivatkoztak. A megnyilvánulások chat-stílusban íródtak, és a belső hivatkozások miatt rendszerekké formálódtak.

A *Bazi nagy roma lagzi* című műsorral kapcsolatban kialakult reprezentációs konfliktus időszaka egybeesett a népismereti tankönyvek körül kibontakozott identitásvita periódusával. A reprezentációs konfliktus bemutatásával éreztetni szerettem volna a tankönyveken túli társadalmi kontextust is. A társadalmi diskurzus jellemzésére leginkább ez a médiaesemény látszott alkalmasnak, mivel olyan reprezentációs konfliktus volt, amely legalább egy hónapon át tartott. A Magyar Hírlap című napilap online változata volt az, amely a konfliktust végig követte, és így egy viszonylag összefüggő szövegrendszert hozott létre. A narratívák, az elbeszélés töredékek természetesen nem reprezentatívak. A reprezentációs konfliktus és a társadalmi kontextus pontos jellemzését az összes médiaszöveg összegyűjtése és feldolgozása tenné lehetővé. Ebben az esetben pedig már nem beszélhetünk reprezentativitásról. A reprezentativitás biztosítása azonban még az összes médiaszöveg összegyűjtése esetén is bonyolult eljárás lenne, illetve magának a reprezentativitásnak a meghatározása is nehézkes volna. Ezen túl pedig az eljárás lerombolná azokat a médiakonstrukciókat, jelentés összefüggéseket, amelyekből a mintavétel történne. Az elemzés célja ugyanakkor éppen az ilyen jelentés összefüggések rekonstrukciója.

4.3.2. A médiareprezentációk

A cigány reprezentációkról folytatott diskurzus az MHO-ban 2003. április 1-én kezdődött a „*Tiltakozások a TV2-s „Bazi nagy roma lagzi” miatt*”²⁸² címmel. A műsorról két álláspont alakul ki, az egyiket Horváth Aladár, az Országos Cigány Önkormányzat elnöke, az Integrációs Roma Szövetség, valamint a kormányzat, Magyar Bálint oktatási miniszter, a másikat pedig Sipos Tamás, az Irigy Hónaljmirigy „frontembere” és Poich Lóránd, a TV2 programigazgatója képviselte. Köztes helyzetben, a nyilatkozatokat közreadó kommunikátorként, az MHO is megnyilvánult, először a vita tárgyát azonosítva: a „*bemutatásra került cigányok többek közt úgy jelennek meg, mint akik lopnak, csalnak, hazudnak, nőt vernek, nem ismerik a fogamzásgátlót, varjút esznek, műveletlenek, megvetik a tanulást*”.²⁸³ A Horváth Aladár által

²⁸² MTI/Index 2003: (n.a.). http://www.magyarhirnap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64744&archiv=1&next=100. 2003. április 30.

²⁸³ MTI/Index 2003: (n.a.). http://www.magyarhirnap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64744&archiv=1&next=100. 2003. április 30.

megfogalmazott olvasat három elemet tartalmazott: az adás hamis színben tüntetette fel a népcsoportokhoz tartozókat, alkalmas ellenük indulat, gyűlölet keltésére és hátráltatja a cigányok egyenjogúvá válását, társadalmi integrációját. Sipos Tamás olvasatában a műsor egyszerű paródia, a romák azért voltak alkalmasak erre a szerepre, mert „*egy híresen bulizós népcsoport*”,²⁸⁴ az adás nem volt rasszista, nekik nincsenek előítéleteik és nem akartak senkit sem megbántani. Poich Lóránd csatlakozott ehhez az értelmezéshez, amelyet kiegészített azzal, hogy a produkció a szórakoztatás jegyében készült, a döntésekben egyéb szándék tudatosan nem vezérelte őket.

A következő írást még ugyanezen a napon, 2003. április 1-én, délután adták közre, „*A „Bazi nagy roma lagzi” alkalmas a romákkal szembeni előítéletek erősítésére?*”²⁸⁵ címmel. Ebben az Oktatási Minisztérium állásfoglalását Magyar Bálint miniszter tolmácsolta: a műsor a sztereotípiák bemutatásával, azok ellensúlyozásának elmulasztásával alkalmas volt a magyarországi cigánysággal szembeni előítéletek megerősítésére, a közösség önérzetének a megsértésére — a felvonultatott rasszista sztereotípiák azt sugallták, hogy a roma gyerekek nem szeretnek tanulni, nem járnak iskolába, büszkéek tudatlanságukra, szüleik pedig nem akarják taníttatni gyermekeiket és inkább bűnözőt nevelnek belőlük, mert ez a kifizetődőbb — Magyarországon gyakorlatilag nem számít normasértésnek a romák becsmérése — a sugalmazott és az elhangzott kijelentések ellentétesek a liberális politikai értékekkel és elvekkel, amelyek az emberi jogokra, az esélyegyenlőségre és az európaiságra vonatkoznak — a műsorszerkesztői gyakorlat a minél nagyobb nézettség érdekében nyíltan rájátszott a látens romaellenességre — az Oktatáskutató Intézet 1999-ben és 2000-ben készült felméréseiben a roma gyerekek 22%-a érettségit, 58%-a szakmát szeretne szerezni, csak 4,4%-uk fejezné be az általános iskolával a tanulmányait, és ez utóbbit csak a szülők 4%-a fogadná el — a romák többségi médiaképéről készített felmérésben a válaszolók 91%-a a jót is bemutatná a romák életéből, és 49%-a szerint sértő, ahogyan a televízióban a cigányságot bemutatják. A miniszter érveléséhez csatlakozott Mohácsi Viktória, a roma ügyekért felelős miniszteri biztos, aki megalázottnak érezte magát személyében, nőként és anyaként, és mint a roma közösség tagja.

A TV2 eddig háttérben maradt vezetői, Pintér Dezső elnök, Kereszty Gábor vezérigazgató és David Stogel ügyvezető igazgató az „elismerés” politikáját választották. Rövid nyilatkoza-

²⁸⁴ MTI/Index 2003: (n.a.). http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64744&archiv=1&next=100. 2003. április 30.

²⁸⁵ MTI/MHO 2003: (n.a.). http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64756&archiv=1&next=100. 2003. április 30.

tot tettek közzé, amelyben bocsánatot kértek az „érintettektől”. Ez az elismerés azonban a műsor hatásaira, és a kiváltott hatásokkal ellentétes szándékaikra vonatkozott. Önmagukat olyan médiumként mutatták be, mint amely az előítéletek felszámolásáért, a romák jogainak érvényesüléséért és társadalmi integrációjáért küzd.

2003. április 2-án három írás jelent meg, *„Tiltakozási hullám a „roma lagzi” miatt”, „Ombudsman: a „roma lagzi” az alantas sztereotípiákra alapoz”* és a *„Felmérések a cigánysággal kapcsolatban”* címmel.

A *„Tiltakozási hullám a „roma lagzi” miatt”*²⁸⁶ a reprezentációs konfliktus eddigi résztvevőit vonultatta fel, Horváth Aladárt, Magyar Bálintot, a TV2-t, Sipos Tamást, akik megismélték álláspontjukat és kiegészítették, kibővítették érvelésüket. Horváth Aladár, az OCÖ elnöke a problémát a jövő dimenziójába helyezte, és azt javasolta, hogy törvénymódosítással megteremthető lenne a kisebbségek vagy népcsoportok jogi alannyá válása, ezzel pedig lehetővé válna kártérítési perek indítása, továbbá a romákkal kapcsolatban sajtóetikai kódex készülhetne, míg a TV2 bocsánatkérése magas nézettségű műsorsávban hangozhatna el. Sipos Tamás úgy vélekedett, hogy *„túlmagyarázzák”* produkciójukat. Paródiájukon egyetlen roma barátjuk sem ütközött meg, amely nem volt a rasszizmus és a fajgyűlölet megnyilvánulása. A reprezentációs konfliktus eszkalálódását mutatta az, hogy az ORTT panaszbizottsága nyilatkozatot tett közzé. A nyilatkozat az MTM-SBS Televízió RT. — ez a TV2 csatorna — egy korábbi, 2003. január 27-én bemutatott Claudia-show-ját, és abban a *Beszólok a romáknak* című adását érintette, amely egy bonyolult témát *„egy felszínes műsorban felelőtlenül, kizárólag a szórakoztatás igényével mutatott be”, de „műfaji jellegénél fogva nem alkalmas arra, hogy vele szemben a sokoldalúság, tényyszerűség és tárgyilagosság követelményét igényeljék”*.²⁸⁷

Az *„Ombudsman: a „roma lagzi” az alantas sztereotípiákra alapoz”*²⁸⁸ című írás Kaltenbach Jenőnek, a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának az MTI-

²⁸⁶ MH-összeállítás 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64783&archiv=1&next=90](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64783&archiv=1&next=90).

2003. április 30.

²⁸⁷ MH-összeállítás 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64783&archiv=1&next=90](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64783&archiv=1&next=90).

2003. április 30.

²⁸⁸ MTI/MHO 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64808&archiv=1&next=90](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64808&archiv=1&next=90).

2003. április 30.

hez eljuttatott közleményéből idézett. Az alantas sztereotípiákra alapozó szórakoztatás megszegte az emberi jogok tiszteletben tartására és a gyűlöletkeltés, a kisebbségek nyílt vagy burkolt megsértésének tilalmára irányuló törvényi előírásokat. A bemutatás követelményeit a rádiózásról és televíziózásról szóló törvény a műsorszolgáltatás általános alapelvei között szabályozza. Megszólaltatták újra Horváth Aladárt, aki elmondta, hogy a TV2 elnöke nem válaszolt megkeresésére, a tiltakozásokat a kereskedelmi televíziók elhallgatják, és a cigányok elutasítják a humor elnyomó, megkülönböztető formáját.

„*Felmérések a cigánysággal kapcsolatban*”²⁸⁹ címmel két felmérés adataiból közöltek részleteket. Az egyik kutatás, Magyar Bálint is valószínűleg erre hivatkozott, „*A romák többségi médiaképével kapcsolatos vélemények/a romák többségének tételezett véleménye*”, amely Szelenyi Iván és Ladányi János szegénység/etnicitás kutatásának reprezentatív magyarországi almintájának kiegészítő kérdőívére adott válaszok táblázata. A másik kutatást a *Medián Közvéleménykutató Intézet* végezte, és ebben az 1992-ben és a 2001-ben a felnőtt lakosságra reprezentatív minta eredményei azt mutatták, hogy a többség nyíltan és látenszen cigányellenes.

2003. április 3-án ismét három írás foglalkozott a médiabotrányból politikai botrányvá vált műsorral, a „*TV2, Irigy Hónaljmirigy és a kézmosás*”, a „*Bazi nagy sötétség*” és a „*Szórakoztatás előítéletre hangolva*”. A jelentőségükre utalt az, hogy míg az első újságírói publicisztika, addig a második *MH-álláspont*, a harmadik pedig *A nap témája*.

A „*TV2, Irigy Hónaljmirigy és a kézmosás*”²⁹⁰ című publicisztika Szabó G. Tibor írása, összefoglalta és értelmezte a botrány eseménysorát, majd a publicisztika szerzője kifejtette saját véleményét. A publicisztika leírást adott a bemutatott paródiáról, kiemelve abból a konfliktust kiváltó sztereotípiákat, elemezte Sipos Tamás és a TV2 viselkedését, továbbá definiálta a sztereotip gondolkodást és a rasszizmust, utalt a felmérésekből és az internetes fórumokon közzétett megnyilatkozásokból kirajzolódó társadalomképre, és azokra a feltételezhető hatásokra, amit a produkció a roma és a nem roma gyerekek önképére, és a másiktól alkotott képére gyakorolhatott.

²⁸⁹ 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64814&archiv=1&next=90](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64814&archiv=1&next=90).

2003. április 30.

²⁹⁰ Szabó G. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64853&archiv=1&next=90](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64853&archiv=1&next=90).

2003. április 30.

A „*Bazi nagy sötétség*”²⁹¹ című írás a Magyar Hírlap álláspontja, és ez új értelmezése a eseményeknek. A nagy eseményt több kisebb esemény előzte meg, amely nem személyes vagy vezetői hibák egyszerű következménye, hanem két folyamat találkozásának véletlenszerű robbanása. Az egyik folyamat, amely a felszín, a médiában játszódott le: „*A fennen hangoztatott antirasszista, objektív és nagyjából liberális értékrend kisebb-nagyobb mértékben már mindenütt fölfeslett, és láthatóvá vált az egyetlen közös cél, a pénz (nézettség, hirdető) utáni hajszá.*”²⁹² A másik folyamat, a mélyebb, a társadalomban játszódott le, de eddig elmaradt látványos manifesztációja: ha nincs ez a nagy esemény „*[a]kkor nem derül ki, hogy valódi korrektséget nemcsak a társadalom egy jelentős része, de még értelmiségi véleményformálói is gyakran csak munkaévéken tanúsítanak, mert az otthoni ebédeken a zsidózás, cigányozás (családi hagyományoktól függően) kontrollálatlanul tör elő.*”²⁹³ A felháborodás, a közvélemény, a közönség egy része és a nagy esemény következményei azonban a társadalmat újra érzékennyé tették, és így a média már nem folytathatja tovább „önelsötétítő” gyakorlatát.

A nap témájaként a „*Szórakoztatás előítéltre hangolva*”²⁹⁴ című írás, amelyet Szarka Klára szerkesztett, a probléma sajtóműfajokat keverő, összetett változata. Az értelmezés központi tétele az, hogy a TV2 a társadalomban élő negatív sztereotípiákkal szórakoztatott. Ez a témavariáció a korábbi, már ismert olvasatokból építkezett, elsősorban Sipos Tamás, az OCÖ és Magyar Bálint megnyilatkozásait használta fel. Új szereplője Hofherr Krisztina, a TV2 marketing-és kommunikációs igazgatója, de ő is csak megismételte a csatorna álláspontját, azzal a kiegészítéssel, hogy nem várható személyes felelősök keresése és nem lesznek személyes következményei az ügynek. A témavariáció kialakítását interjúk sorozata követte. Mohácsi Viktória, a roma ügyekért felelős miniszteri biztos most is szétválasztotta szerepeit: mint köztisztviselő tiszteletben tartja a szólásszabadságot és szorgalmazza az Oktatási Minisztérium

²⁹¹ MH-álláspont 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64826&archiv=1&next=80](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64826&archiv=1&next=80).

2003. április 30.

²⁹² MH-álláspont 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64826&archiv=1&next=80](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64826&archiv=1&next=80).

2003. április 30.

²⁹³ MH-álláspont 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64826&archiv=1&next=80](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64826&archiv=1&next=80).

2003. április 30.

²⁹⁴ Szarka 2003: (n.a.). A nap témája.

[Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64817&archiv=1&next=80](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64817&archiv=1&next=80).

2003. április 30.

esélyegyenlőségért kampányát, mint nőnek felháborító számára, hogy az „*egyedüli pénzkereseti forrás a prostitúció*”, mint anyának a „*tavasszal macska módjára szaporodik*” kijelentés, mint a roma közösség tagjának a negatív sztereotípiák rendszere. Daróczi Ágnes népművelő a felelősséget szeretné megállapítani, mivel a magyarországi romákat emberi méltóságukban sértették meg. Úgy gondolja, hogy a bocsánatkérés nem elegendő, az ORTT-hez fordulnak és személyiségi jogi pereket indítanak. György Péter esztéta és médiaszakértő az egész társadalom elleni támadásként értékelte a történetet. Úgy vélekedett, hogy az ügyben hitelüket veszített személyeknek távoznuk kellene pozícióikból és a médiából: „*Évek óta sugároznak olyan műsorokat, melyek a szenvedést és a másságot mulatság tárgyává téve szórakoztatásra használják, ahelyett hogy részvétet keltenének a nézőkben. A kegyetlenség színházának, mely már évek óta tombol, ideje lenne véget vetni.*”²⁹⁵ Horváth Aladár, az OCÖ elnöke szerint médiaetikai kódex kidolgozása szükséges a romák megjelenítéséről, a tiltakozásokat a kereskedelmi televíziók elhallgatták, a TV2 halogatja a kárenyhítést és nem érzékelik a tévedésnek a következményeit. Kaltenbach Jenő ombudsman is megismételte az ügyben kiadott nyilatkozatából azt, hogy törvénysértés történt, eljárást kezdeményezett az ORTT-nél, az alantas sztereotípiákat használó „szórakoztatás” pedig a közönség lebecsülése, mivel a közönség nem primitív és nem ostoba. A harmadik tartalmi egységet a reklámvásárlók megszólalásai alkották. A hirdetőik óvatosan viselkedtek, általában nem nyilatkoztak vagy később visszavonták nyilatkozataikat, amelyben arra kellett volna válaszolniuk, hogy megrendeléseiknél foglalkoznak-e reklámjaik műsorkörnyezetével. Levendel Ádám, a Magyar Reklám Szövetség elnöke szerint nem szeretik az olyan médiumot, amelyik megosztja a közvéleményt, nem akarnak kockáztatni, nem kötik terméküket olyan dologhoz, amelyik bármilyen módon szélsőséges, ugyanakkor Magyarországon túl magas az ingerküszöb, és rendszeresen megsértik mások érzékenységét. Suga János, a Motorola mobilüzletág-vezetője úgy látta, hogy nehéz előre eldönteni, hogy milyen lesz egy műsor, de sorozatosan nem lehet tévedni, ezért a nyomtatott sajtót, a gazdasági lapokat preferálják. Szécsi Anikó, a Kereskedelmi és Hitelbank kommunikációs igazgatójának osztályvezetőjének véleménye megerősítette ezt a hirdetési stratégiát, mivel a bankban a médiaszakmai mérőszámok és mutatók alapján döntenek és kerülnek a kapcsolatot a várhatóan szélsőséges műsorokkal.

²⁹⁵ Szarka 2003: (n.a.). A nap témája.

[Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64817&archiv=1&next=80](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64817&archiv=1&next=80).

2003. április 30.

2003. április 4-én és április 5-én is egy-egy írás tartotta napirenden a témát. Az egyik publicistika R. Székely Juliannától, *„Kis módosítás baziügyben”*, a másik tudósítás, *„Tüntetés a TV2 előtt: „nem kérünk a ‘vicces’ gyűlöletbeszédéből”* címmel.

A *„Kis módosítás baziügyben”*²⁹⁶ részleges, és egyben utolsó fordulat az értelmezésekben. R. Székely Julianna írása kapcsolódott a Magyar Hírlap *„Bazi nagy sötétség”* című álláspontjához, de új vonatkoztatási keretté vált, megállapításai explicit hivatkozások nélkül is megjelentek más szövegekben. Az értelmezés három összefüggő állítássorozatból épült fel. A Magyar Hírlap álláspontja *„a felvilágosult, fehér, antirasszista többség, illetve a roma politikai vezetők és értelmiségiek álláspontja volt elsősorban. Mindazoké, akik szerencsés körülményeik, gondos taníttatásuk és/vagy velük született intelligenciájuk révén képesek fölfogni, hogy mi a diszkrimináció, a negatív hangulat-, sőt gyűlöletkeltés. A lakosság túlnyomó része azonban (lásd a műsor bazi nagy nézettségét) éppoly kevésbé jutott el idáig, mint a cigányság egy jelentős része. Különösen utóbbiaknak azonban nemcsak az írás, olvasás, számolás, hanem a hátrányos megkülönböztetés mibenlétét sem áll módjukban megtanulni. Számukra a diszkrimináció egy lendületes rendőri pofonnál, ártatlan bebörtönzésnél kezdődik, nem pedig ott, hogy lebüdöscigányozzák, eleve tolvajnak, munkakerülőnek tekintik vagy kiröhögik őket. Az a normál Á hang. Tudatlanságukat, kitesztottságukat és az ezekből fakadó bűnöző életmódot ráadásul sokan sajátjuknak fogadják el. Mert ma még az.”*²⁹⁷ A kisebbségek jogainak védelme a nagy esetekre koncentrálódik. A cigányügyi bizottságok, konferenciák, felzárkóztató programok, mint eszközök hatástalanok a társadalmi helyzet átalakítására. Elmaradt a technikailag kidolgozott és gyakorlatilag kipróbált és sikeres eljárások átvétele és bevezetése. A politikai korrektség viselkedéskódexe, az önkontroll a társadalom jelentős része és az értelmiségi véleményformálók számára a nyilvánosság - nem nyilvánosság és a munka - otthon ket-tősségeiben érvényesül. Ezt a viselkedéskódexet hagyta figyelmen kívül a műsorszolgáltató, míg az Irigy Hónaljmirigy tagjai számára ez ismeretlen differenciákat, különbségtételeket jelentett, meg nem értésük küszöbe pedig a kulturális kompetenciájukat vonta kétségbe.

A *„Tüntetés a TV2 előtt: „nem kérünk a ‘vicces’ gyűlöletbeszédéből”*²⁹⁸ című tudósítás a Romaversitas Láthatatlan Kollégium és az SZDSZ Újgeneráció politikai csoportjának a TV2

²⁹⁶ R. Székely 2003: (n.a.). http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64947&archiv=1&next=70. 2003. április 30.

²⁹⁷ R. Székely 2003: (n.a.). http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64947&archiv=1&next=70. 2003. április 30.

²⁹⁸ MTI/MHO 2003: (n.a.). http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64981&archiv=1&next=80. 2003. április 30.

székháza előtti tiltakozásáról adott részletes beszámolót. Idézett a szónokok beszédeiből és a transzparenszek felirataiból, amelyeknek kulcsszavai a vicces gyűlöletbeszéd és a rasszizmus voltak. A híradás kiemelte a tüntetés békés jellegét, amelynek résztvevői roma és nem roma fiatalok, leírta a rendezvényt és az épületet biztosító rendőrök viselkedését, majd részleteket közölt Daróczi Ágnesnek, a Romaversitas programigazgatójának, egyben a tüntetés szónokának az MTI-nek adott nyilatkozatából, amelyben újra megismételte az ügyről kialakult véleményét, azzal a kiegészítéssel, hogy „*Talán az a legszomorúbb, hogy sem a TV2 felelősei, sem pedig az Irigy Hónaljmirigy tagjai még csak nem is értik, mivel sértettek meg bennünket*”.²⁹⁹

A téma folytatására 2003. április 10-ig kellett várni, amely egy két részből álló tudósítás volt, „*Elsötétül a TV2 a „Roma lagzi” miatt*”³⁰⁰ címmel. A tudósítás első része „*Amit sértett a TV2*”, a második része „*A csatorna elfogadta a döntést*” alcímet kapta. Tárgyuk az ORTT döntése a médiatörvény megsértéséért, és a TV2-nek az elsötétítést, a műsorszünetet elfogadó álláspontja. A tudósítások történetbevéágásokkal kibővíve jelentek meg, az ORTT döntése a tiltakozásokkal és az ombudsman, valamint az ORTT vizsgálatával, a döntés elfogadása a TV2 elnézést kérő közleményével és a székház előtti tüntetéssel kiegészítve.

2003. április 11-én egy publicisztikával lezárult, hivatalosan lekerült a napirendről a *Bazi nagy roma lagzi* ügye a Magyar Hírlapban. Virág Tamás „*Bazi nagy tüntetés*”³⁰¹ című írása történetmondás. A történet a TV2 székháza előtti tüntetés köré szerveződött, mellékszálai a politikusok távolságtartó, érdektelen viselkedése, mivel nem találták alkalmasnak ezt az ügyet politikai tőkájuk növeléséhez, és az OCÖ elnökének a TV2-vel kötött megállapodása, amelylyel saját táborában csorbította vezetői hitelét, mivel nem elégítette ki a várakozásaikat. A történet főszálában találjuk a társadalmi hatások értelmezését: az ügy csak néhány szószóló, politikus és jogvédő számára vált fontossá, a többséget nem érdekelté, ez az általános közöny engedte meg a cinikus viselkedést a műsorszolgáltatónak, mivel továbbra sem sikerült külső morális gátat felépíteni, míg a médiában hiányoznak a belső anyagi és szakmai korlátok. „*Az Irigy Hónaljmirigy tagjai meg nem értik, mi a gond, pedig módszerük új: míg eddig sztárokat,*

²⁹⁹ MTI/MHO 2003: (n.a.). http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64981&archiv=1&next=80.
2003. április 30.

³⁰⁰ MHO 2003: (n.a.). http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=65182&archiv=1&next=50.
2003. április 30.

³⁰¹ Virág 2003: (n.a.). http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=65196&archiv=1&next=50.
2003. április 30.

médiakaraktereket parodizáltak, most egyoldalú sztereotipizálás révén a cigányok bizonyos jellemvonásait általánosították, így segítettek mindenkiben elmélyíteni a valószínűleg már meglevő előítéleteket, miközben jókedvre derítettek, mert másokon nevethettünk.”³⁰²

4.3.3. A társadalmi diskurzus

A *Bazi nagy roma lagzi* és a médiatematizációi által kiváltott és generálódott társadalmi diskurzus, a hozzászólások sora, tovább zajlott a „háttérben”. A forrás ezen szegmensét, a „társadalmi vélemények mutatóját”, még április végén is a nyitottság jellemezte.

1.TÁBLÁZAT

A cigány reprezentációk médiatematizációi,
a megjelenésük időpontja, a hozzászólások száma
és a mediatizált társadalmi diskurzus lezárulásának időpontjai.

A szöveg sorszáma	A megjelenés időpontjai 2003.	A hozzá- szólások száma	A hozzászólások utolsó időpontjai 2003.
1.	04.01.	37	04.06.
2.	04.01.	26+46	04.10-27.
3.	04.02.	46	04.05.
4.	04.02.	25	04.05.
5.	04.02.	0	
6.	04.03.	43	04.11.
7.	04.03.	0	
8.	04.03.	29	04.10.
9.	04.04.	27	04.11.
10.	04.05.	59	04.11.
11.	04.10.	31	04.14.
12.	04.11.	13	04.14.

A hozzászólások formális hiánya a *„Felmérések a cigánysággal kapcsolatban”* és a *„Bazi nagy sötétség”* című Magyar Hírlap álláspontnál volt megfigyelhető, ez azonban nem jelentette a reakciók elmaradását, mivel ezek a reagálások a többi szöveghez kapcsolódtak.

³⁰² Virág 2003: (n.a.). http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=65196&archiv=1&next=50.
2003. április 30.

A legtöbb észrevétel a „*Fórumtéma*” [04.01-27.: 46 hozzászólás], a „*Tiltakozási hullám a roma lagzi miatt*” [04.02-05.: 46], a „*TV2, Irigy Hónaljmirigy és a kézmosás*” [04.03-11.: 43] és a „*Tüntetés a TV2 előtt: nem kérünk a vicces gyűlöletbeszédéből*” [04.05-11.: 59] című tematizációkhoz érkezett. A viták általában 3-4 naptól 7-8 napig tartottak. A kivételnek a „*Fórumtéma*” bizonyult, amely közel egy hónapig vonzotta a hozzászólókat. A „*Fórumtéma*” hivatalos tárgya az előítélet volt.

A társadalmi diskurzus tematizációinak és kommunikációs stílusuk bemutatására az első, a „*Tiltakozások a TV2-s „Bazi nagy roma lagzi” miatt*” és az utolsó, a „*Bazi nagy tüntetés*” című írásokhoz csatlakozó hozzászólásokat elemeztem.

„*Tiltakozások a TV2-s „Bazi nagy roma lagzi” miatt*”³⁰³

A „*Tiltakozások...*” 1. hozzászólója, Anonim értelmezésében „*Mindenki utálja, ha ráismernek titkolt, de kiderült tulajdonságaira. A romák egy része, nem a legszegényebbek, is szeretné, ha csak a „szegény, elnyomott” romákról szólna a fáma.*”³⁰⁴ Vannak „*dúsgazdag*” romák, de az ultraliberálisok médiakoncepcióinak ez nem felel meg, „*kényelmetlen*”. A roma gazdasági elit „*a joghézagok mentén a seftelő, valutázó, színesfémekben érdekelt romák*”,³⁰⁵ a rendszerváltás idején szerezték vagyonukat. Ebből a körből mutatott be a TV2 korábban egy lakodalmi riportot. A 2. hozzászóló, Anonim a gazdag-szegény oppozíciót, amely emlékezteti a rossz zsidó és jó zsidó történeti képére, mellékes, de új elemmel egészíti ki: „*Egyébként a gazdag romák mélyen megvetik a szegény romákat, eszükben nincs segíteni őket.*”³⁰⁶ A világon mindenkit parodizálnak, de érvelése, „*most a romák igen érzékeny lelkiük lettek és felismerték emberi jogait*”,³⁰⁷ elutasítás, amelyet azzal igazol önmagának, hogy a romák a köte-

³⁰³ MHO 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1). 2003. április 30.

³⁰⁴ Anonim 1. 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1). 2003. április 30.

³⁰⁵ Anonim 1. 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1). 2003. április 30.

³⁰⁶ Anonim 2. 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1). 2003. április 30.

³⁰⁷ Anonim 2. 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1). 2003. április 30.

lességeket nem kapcsolják össze az emberi jogokkal, és egyben ők a felelősek azért is, hogy Kanada bevezette a vízumkényszert Magyarországgal szemben. A 3. hozzászóló, mocskosműsor, úgy véli, hogy a „*vannak gazdag romák is*” típusú érvelésben rasszizmus bujkál, a társadalomban jelentős az esélykülönbség roma és a magyar gyerekek között, erős az előítéletesség, és ezt gerjesztette a TV2 és az Irigy Hónaljmirigy. A 4. hozzászóló, Anonim mocskosműsornak válaszol, „*Láttál romát egyáltalán?*” és „*Lépjél ki egy keveset a belvárosi elefántcsont-toronyból.*”³⁰⁸ inzultusok kíséretében, állítása szerint a romák „*nem homogén réteg*”, kasztokból áll.³⁰⁹ Az 5., aki jelezte, hogy azonos 1-gyel, és a 6. hozzászóló, erre reagálva megegyeznek abban, hogy „*nem minden roma szegény és sajnálatra méltó*”, „*ezeokről szólt a Mirigy paródiája*”, és „*A bűnös roma kép éppoly hazug, mint az szegény, ártatlan, sajnálatra méltó roma-kép.*”³¹⁰ A 7. hozzászóló, Anonim a romákat „*tisztességes roma rétegre*” és „*aljanépre*” osztja fel, szerinte a roma szervezetek az utóbbiakat védik, majd megjegyzi, hogy „*az általam ismert romákat senki nem lesz képes átnevelni, munkára szoktatni*”,³¹¹ és a fiatal generációk is ebben az életformában szocializálódnak. A 11. hozzászóló, Calm szórakozató műsornak találta „*egyébként*” a Bazi nagy roma lagzit, már eljut a politika világába, „*O.V és D.T is a kisebbséghez tartozik...!!!!*”.³¹² Ezt a témát, ki tartozik valamelyik kisebbséghez, folytatja a 19.hozzászóló, Anonim, de átalakítja a „*ki tartozik a zsidók közé a médiában, a médiában a zsidók vannak többségben, a zsidókról nem lehet viccelni, ehhez bátorság kell, mert nekik hatalmuk van*”³¹³ változáttá. A 16. hozzászóló, Anonim visszatér a 7. hozzá-

³⁰⁸ Anonim 4. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

³⁰⁹ Anonim 4. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

³¹⁰ Anonim 5. = Anonim 1. és Anonim 6. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

³¹¹ Anonim 7. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

³¹² Calm 11. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

³¹³ Anonim 19. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

szólásnál megszakadt „munka - tisztesség” kettősség elvitatásához, álkérdésére — „Azt kikérnék-e maguknak, ha a romákat dolgos, becsületes, iskolázott emberként ábrázolnák?”³¹⁴ — nem is várt választ. A 13. Anonim, a 14. liberálbolsevik, a 18. Hektornakmagáról és a 15. Hektor, a 17. Anonim azon vitatkoznak, vitájuk stílusa a tömegkultúra ideológiájának elemzéseiben ismert elitista — populáris argumentációs stílusokra hasonlít, hogy milyen dolgok lehetnek viccesek és milyen dolgokon nem illik tréfálkozni, hogyan változott a kabarék színvonala, szórakoztatott-e a Mirigy és hol található az együttes az előadói rangsorban. A 20. hozzászóló, ismét a politizáló Calm, újra megnyitja történetével és általános kijelentésével, a gazdag („mercin” és „taxin”! utaznak, nagy aranyláncot hordanak) és tisztességtelen (segélyeket vesznek fel, nem állnak sorba) és agresszív (megpofozzák a tanárokat) cigányok témaváltoztatot, míg a 23., Anonim ezt úgy olvassa, hogy „Menjenek a szemetek Indiába vergődni! Annyi segítséget, esélyt kisebbség még nem kapott hazánkban mint a cigány. Nem képesek a civilizált társadalmi normák befogadására. A díszcigány politikusok meg menjenek a francba! A fajtársaik nyomorán élőködnek.”³¹⁵ A 23. Anonimnek válaszol a 24. és 25. hozzászóló, 1 cigány, és megismételt ajánlatára — találkozni szeretne vele — a 26. Anonim következtetése „Vennéd elő a bököt mi? Vérengző barbárok!”³¹⁶ — zárja le ezt a diskurzusblokkot. A 28. hozzászóló, Anonim először a műfaj problémát emeli ki, ezzel a 15. Hektorhoz illeszkedik: a műsor műfaja paródia, a paródia eltúloz létező jelenségeket, „A Mikroszkópon állandóan a hülye vidéki paraszt figurája megy. Akkor most be kell tiltani a Mikroszkópot? Vagy sértődjek meg, mert én is vidéki vagyok?”,³¹⁷ majd a bűnözés témáját indítja el azzal, hogy „A műsortól teljesen függetlenül mondom: bizonyos rétegek a cigányok közt abszolút bűnöző életmód szerint élnek.”³¹⁸ Ezt folytatja a 29. Anonim, az ő okfejtése szerint a pozitív diszkrimináció nem

³¹⁴ Anonim 16. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

³¹⁵ Anonim 23. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

³¹⁶ Anonim 26. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

³¹⁷ Anonim 28. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

³¹⁸ Anonim 28. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

vezethet eredményekhez, talán meg sem érdemelnék az ilyen gesztusokat, mert visszaélnék az állami „szocialispenzekkel”, mert elterjedt a „*bűnözés a cigány lakosság megengedhetetlenül nagy százalékában*”,³¹⁹ mert erős a társadalmon kívülség és ez „*lehetetlenné tesz minden felzárkóztatási erőfeszítést*”,³²⁰ mert csak követeléseket fogalmaznak meg, mert a cigányszervezetek nem képviselik a cigányságot, csak megélhetést biztosítanak tagjaiknak. A 30. hozzászóló, Vivek okfejtésében ez a téma a demográfiai alaphelyzettel kapcsolódik össze: a lakosság száma csökken, a romák aránya növekszik, és ha 20-30 év alatt nem integrálódnak, akkor a konfliktusok elviselhetetlenné válnak, ehhez az integráláshoz pozitív diszkrimináció szükséges, de nem elégséges, mert az egész társadalomnak nem jogkövető a viselkedése, általánosan nem tartják be a szabályokat. A 31. hozzászóló a vitákba visszatérő Hektor, mások figyelmébe ajánlja a 28. és a 29. Anonim megnyilatkozásait, megismétli önmaga állításait és bírálja az Ombudsman eljárását, rágalmazza az Országos Kisebbségi!!! Önkormányzatok vezetőit (ingyenélők, „*sok nemzetiségnél nem is a saját fajtájukat képviselik*”³²¹), és ezzel elindít egy rágalmozó, gyűlöletbeszéd folyamatot, amelyet a 32-35. hozzászólók képviselnek. A 36. Anonim is ide sorolható, de ő kapcsolódik a 19. Anonimhoz is: „*Félsz az igazságtól. Inkab a kisebb fajt szapulod mert gyáva vagy-vagytok. Akik a nagy dohányt keresik és legalisan kilopják a szemedet azokról hallgattok. Ahol nagy a haszon ott csak ők vannak jelen. Az ország vagyona nam a cigányok miatt fogy.*”³²² A záró, 37. hozzászólást RODOSZ jegyzi visszaautasítva az Irigy Hónaljmirigy „*paródiáját*”, amelyet nem talált humorosnak a következményei miatt.

³¹⁹ Anonim 29. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

³²⁰ Anonim 29. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

³²¹ Hektor 31. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

³²² Anonim 36. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1.](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=64744&hozzaszol=1)
2003. április 30.

A „Bazi nagy tüntetés” című publicisztikával fejeződött be a hivatalos diskurzus a Magyar Hírlapban. A chaten ehhez 13 hozzászólás érkezett. A 2. Anonim szerint a politikai korrektség gyakorlatát a társadalommal nem lehet elfogadtatni, ezért amit „tiltani akarnak, arról hozzanak törvényt”.³²⁴ A 3. Anonim úgy vélte, hogy „a kérdéses műsor szerencsétlen sűrítőménye volt egy kisebbség rossz tulajdonságainak”,³²⁵ de ha ez elutasítható, akkor a valóságshowkat is tiltsák meg, „Mert ezek a „valóság műsorok” olyan kiábrándító meztelenséggel mutatják be a mai embereket és erkölcsüket, kiszolgáltatottságukat ösztöneiknek és csábító pénznek, hírnévnek, hogy ez sokkal kiábrándítóbb és bántóbb mint a hivatkozott kisebbségi műsor!”³²⁶ A 4. belá a műfajtévesztéssel érvel, „Önök dokumentumfilm ellen tiltakoznak ami valójában nem az.”,³²⁷ míg a 5. Karesz azzal, hogy „a „nagy bazi...” inkább sok volt egyszerre, azért sokkolt”,³²⁸ ugyanakkor nem látnak különbséget a szőke nők, a rendőrök, a taxisok és a romákról szóló viccek és paródiák között. A műfaj értelmezés témáját a 6-7. Csipszecske és a 8. Simora Tamás és a 9. Anonim is átveszi, és elveti az ügy jelentőségének lehetőségét, „Szerintem nevetséges ez az egész cirkusz, Bazi nagy elefánt lett egy picike kis bolhából!”,³²⁹ „Tipikus média-sajtó perpatvar lett belőle. Virtuális ügy.”,³³⁰ „Ismét a média csinált nagy

³²³ MHO 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1). 2003. április 30.

³²⁴ Anonim 2. 2003: (n.a.).
[Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1). 2003. április 30.

³²⁵ Anonim 3. 2003: (n.a.).
[Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1). 2003. április 30.

³²⁶ Anonim 3. 2003: (n.a.).
[Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1). 2003. április 30.

³²⁷ Bela 4. 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1). 2003. április 30.

³²⁸ Karesz 5. 2003: (n.a.).
[Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1). 2003. április 30.

³²⁹ Csipszecske 6. 2003: (n.a.).
[Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1). 2003. április 30.

³³⁰ Simora Tamás 8. 2003: (n.a.).
[Http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirnap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1). 2003. április 30.

ügyet egy jelentéktelen dologból.”³³¹ Ez a bagatellizáló szándék és eljárás a többi hozzászólónál melléktémaként már megjelent, de itt kezd főtémmá alakulni, és ezzel párhuzamosan fel lép az áthárító bűnbakkeresés mechanizmusa, a média, a tiltakozók és az áldozatok hibáztatása. A 10. Anonim ellenvéleménye váratlanul érkezik, a másik pozíciót képviseli, szociológiai felmérésekre hivatkozik, vitatja az ügy legelterjedtebb értelmezéseit, nem érti, hogy „*ez miért cigányügy, és miért nem szakmai, média-etikai kérdés*”.³³² A 11. Igaz szó a 10. Anonim gondolataira reagál, neki címezte megszólalását, ellenszenvét nyilvánosan vállalja, ennek okaként budapesti, VIII-IX-X. kerületi lakóhelyi tapasztalatait jelöli meg, és míg a másik pozíciót képviselőket kényelmes irodából moralizálókként határozza meg, önmagát az átlagemberek közé sorolja, aki „*látja mi megy ezeken a helyeken (nem teljes felsorolás volt, csak a jéghegy csúcsa) és ugyanakkor hallja ezt az ócska tolerancia-dumát, hát felforr a vére!*”.³³³ A 12. sznob szintén a nyilvános konstrukciót formálja át, mint a 10. Anonim, „*itt nem a romákat általában figurázták ki, hanem a városi lumpen életmóduakat*”,³³⁴ de ezt a már ismert bagatellizáló szándékkal, „*ugyanúgy alaptalan volt ez a zajkeltés az Irigy Hónaljmirigy ellen*”,³³⁵ és ez működésbe hozza nála az áldozatok hibáztatását, szexualizáló elemmel, „*a sarki lotyók nagy hányada miért roma...eus magatartás házasság után a feleséget kizavarni strichelni a sarokra?*”.³³⁶ A 13. Anonim újra a 10. hozzászóló, cáfolja a prostituáltak jelenlétét a közterületeken, „*sarki lotyók meg nincsenek*”,³³⁷ és furcsállja, hogy a szociológiai kutatásokra, ame-

³³¹ Anonim 9. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1).
2003. április 30.

³³² Anonim 10. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1).
2003. április 30.

³³³ Igaz szó 11. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1).
2003. április 30.

³³⁴ Sznob 12. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1).
2003. április 30.

³³⁵ Sznob 12. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1).
2003. április 30.

³³⁶ Sznob 12. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1).
2003. április 30.

³³⁷ Anonim 13. = Anonim 10. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1). 2003. április 30.

lyek „nem igazolják a cigányok negatív megítélését, azaz ‘jobbak’, mint vélekedünk róluk”,³³⁸ nem reagált senki: „A VIII. kerület mélyén lakom, nem ettől függ, ki mit gondol a cigányokról. Nem értem a gyűlöletet, talán mindenki kipróbálhatná egy kicsit, milyen cigányként élni.”³³⁹

4.3.4. Következtetések

A társadalmi kommunikáció folyamataival és a figyelő közönség véleményeivel szemben a Magyar Hírlap konstrukciói zártak, szereplői nem vagy csak kivételesen részei a mentális térképeknek. A nyilvánosságban a fontos pozíciókat a politika, a civilszféra és a média kijelölt, intézményes képviselői birtokolták, az ő tematizációikat mutatták be, míg a gazdasági szféra képviselői ellenálltak a médiatérbe történő beléptetési kísérleteknek. Ezeknek a tematizációknak a bírálata, dekonstrukciója, elutasítása és kiegészítése, támogatása, elfogadása zajlott a chat-háttérben, a hozzászólók kommunikatív kompetenciái közötti jelentős különbségek mellett. A cigány/roma reprezentációs konfliktus sorozatban a devianciaorientált és az emancipatorikus megközelítések argumentációs rendszere jelent meg.

A társadalmi tér empirikus hatásaira, amelyek részévé váltak a társadalmi kommunikáció folyamataival és a figyelő közönség véleményeivel szemben általában zárt média konstrukcióknak, három esetben találtam példát. A példák publicisztikai szövegekben bukkantak fel.

A „Bazi nagy tüntetés” című, lezáró írás beszámolt arról, hogy „A tüntetés barátira sikeredett, talán harmincan lehettünk a helyszínen, többségben a szervezők és ismerőseik, barátaik, valamint néhány ‘külsős’”,³⁴⁰ és az embereket, a „közembert sem érdekli igazán a ‘Bazi nagy roma lagzi’ azon túl, hogy jól szórakozott rajta, vagy éppen bosszankodott”,³⁴¹ nem érdekli „ez az ügy”³⁴², az a témakonstrukció, amelynek változatát a Romaversitas mutatta be a tüntetésen.

³³⁸ Anonim 13. = Anonim 10. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1).

2003. április 30.

³³⁹ Anonim 13. = Anonim 10. 2003: (n.a.).

[Http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1](http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=hozzaszol&id=65196&hozzaszol=1).

2003. április 30.

³⁴⁰ Virág 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=65196&archiv=1&next=50](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=65196&archiv=1&next=50).

2003. április 30.

³⁴¹ Virág 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=65196&archiv=1&next=50](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=65196&archiv=1&next=50).

2003. április 30.

³⁴² Virág 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=65196&archiv=1&next=50](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=65196&archiv=1&next=50).

A „Kis módosítás baziügyben” általános iskolai történetében „a cigány Karcsi”,³⁴³ aki Budapest egyik lerobbant kerületében, egy kis roma gettóban él, népes családjával a „jókat röhögtünk”³⁴⁴ csoportba tartozott. Ez a történet elindítója a szociologizáló gondolkodásmódnak, amelyből két tanulság adódott. Az első következtetés szerint a viccek! jellemzőek, nem minden cigányra, „hanem bizonyos, létező roma rétegekre, mentalitásra, életvitelre”.³⁴⁵ A második következtetés pedig az, hogy a téma közönségének média alakzata, azok akik osztják a Magyar Hírlap álláspontját és az ellenpólus lakosság!, nem etnikus csoportosulások, mivel nem a roma — nem roma határok mentén szerveződnek.

A „TV2, Irigy Hónaljmirigy és a kézmosás” című publicisztika szerzője számára a „cigány-paródia” a negatív előítéletek magyarországi leltára, ezért a figyelő közönség véleményeit meglepőnek és megdöbbentőnek találta: „Közben olvasgatom itt, az interneten a témával kapcsolatos fórumokat. És megdöbbentő annak a nem is olyan kevés embernek az értetlenkedése ezen ügy kapcsán.”³⁴⁶ Ezt az értetlenkedést az ellenérzések, előítéletek, rasszista magatartások jeleiként értelmezi, és a *Bazi nagy roma lagzi* című produkció következményeit látja bennük, összefüggésben a cigánysággal kapcsolatos felmérésekkel, mert a médiaesemény ezeket a tudásokat erősítette meg és igazolta a társadalomban, a média nyilvános kommunikációjában.

2003. április 30.

³⁴³ R. Székely 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64947&archiv=1&next=70](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64947&archiv=1&next=70).

2003. április 30.

³⁴⁴ R. Székely 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64947&archiv=1&next=70](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64947&archiv=1&next=70).

2003. április 30.

³⁴⁵ R. Székely 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64947&archiv=1&next=70](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64947&archiv=1&next=70).

2003. április 30.

³⁴⁶ Szabó G. 2003: (n.a.). [Http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64853&archiv=1&next=90](http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=64853&archiv=1&next=90).

2003. április 30.

5. A CIGÁNY/ROMA NÉPISMERET NÉPRAJZI VONATKOZÁSAI

5.1. A cigány/roma népismereti tankönyvek rendszere

A cigányság etnikai alcsoportjainak határait átlépő identitás kialakításában a néprajznak már az 1980-as évek közepén programszerűen, megalapozó szerepet szántak, illetve megfogalmazódott az, hogy a közös identitás létrehozásában a néprajz alkalmazott tudomány.³⁴⁷

A cigány/roma népismereti tankönyv, mint műfaj az 1990-es években jelent meg, és ebben az időszakban kiterjedt az intézményes szocializáció minden szegmensére, különböző konstrukciói hozzáférhetővé váltak az óvodai, az általános iskolai, a középiskolai és a főiskolai, egyetemi oktatás szintjein. Ebből a periódusból a jelentősebb, elismertebb mintázatok közül megemlíthető Mészáros Csilla *Cigány népismeret az óvodai nevelési program gyakorlatában*,³⁴⁸ Menyhért Ildikó *Zöld az erdő. Cigány népismereti olvasókönyv az általános iskolák alsó tagozata számára*,³⁴⁹ Ligeti György *Cigány népismereti tankönyv a 7-10. osztály számára*,³⁵⁰ Breszkovics József és Radics József *Cigánykerék. Cigány népismereti és művészeti olvasókönyv általános iskolásoknak*,³⁵¹ Ligeti György *Bevezetés a magyarországi cigányság kultúrájába*³⁵² című CD-ROM-ja és a CD-ROM melléklete Rózsavölgyi Adél *Beszélgetések*³⁵³ című könyvecskéje, Raicsné Dr. Horváth Anikó *Cigány népismeret és pedagógia*,³⁵⁴ Bódi Zsuzsanna *Cigány népismeret*³⁵⁵ és Kemény István *A magyarországi romák*³⁵⁶ című könyve.

A műfaj elemeinek társadalmi használatában, a tudományos kritikák, a nevelési gyakorlatok, a nevelési kísérletek problematizációinak terében előfordultak konfliktusos változatok, és több konstrukciós kísérlet korlátozottan bizonyult maradandónak. A társadalmi, a politikai és

³⁴⁷ Szuhay 1995: 336.

³⁴⁸ Mészáros 2000: 3-75.

³⁴⁹ Menyhért 2002: 5-136.

³⁵⁰ Ligeti 2004: 5-188.

³⁵¹ Breszkovics – Radics 2002: 3-150

³⁵² Ligeti 1997: (n.a.).

³⁵³ Rózsavölgyi 1997: 3-39.

³⁵⁴ Raicsné Dr. Horváth 2000: 5-140

³⁵⁵ Bódi 1997: 5-167.

³⁵⁶ Kemény 2000: 3-128.

a tudományos diskurzusban a Menyhért Ildikó tankönyvéhez kapcsolódott identitásvita lezárta az identitástervezetek első korszakát.

Az 1990-es évek után a népismereti tankönyveknek újabb konstrukciói intézményesültek, amelyek részben felváltották a korábbi periódus mintázatait. Az elismertebb cigány/roma népismereti tankönyveknek Bársony János és Daróczi Ágnes *Vrana mámi mesél. Roma népismeret az általános iskolák 1-4.osztálya számára*,³⁵⁷ Ligeti György *Cigány népismereti tankönyv a 7-12.osztály számára*,³⁵⁸ Beck Zoltán – Bíró Boglárka – Cserti Csapó Tibor – Forray R. Katalin – Kiss Andrea – Labodáné Lakatos Szilvia – Sánta Hajnalka – Varga Aranka *Érettségiről tanároknak. Cigány népismeret*,³⁵⁹ Bíró Boglárka – Beck Zoltán – Cserti Csapó Tibor – Forray R. Katalin – Ignácz Mária – Lakatos Szilvia – Nagy Pál – Pálmainé Orsós Anna – Varga Aranka *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*³⁶⁰ című tankönyvei bizonyultak. Ennek az időszaknak fontos népismereti összeállítása még a Fátyol Tivadar - Fleck Gábor - Kőszegi Edit - Szuhay Péter szerkesztette *A Roma Kultúra virtuális Háza*³⁶¹ című multimediális DVD-ROM, amely azonban még nem vált az oktatási folyamat részévé.

Az értekezésben a bemutatott cigány/roma népismeret konstrukciók nem reprezentatívak, ugyanis ebben az összefüggésben a reprezentativitás nem értelmezhető, így nem lehet létrehozni egy reprezentatív mintát. A mintavételi eljárás azért nem lenne megfelelő, mert az elemzéshez azokra a népismereti könyvekre van szükség, amelyeket tankönyvvé nyilvánítottak vagy tankönyvszerűen használtak, mivel az értekezésnek a közös identitás formálódása, a kanonizálódó identitáselemek és a identitáskonstrukciók bemutatása a tárgya, illetve ennek a folyamatnak a néprajzi vonatkozásai.

A cigány/roma népismereti tankönyvek első periódusának identitástervezeteit mint modellváltozatokat írtam le, szoros összefüggésben a tudományos diskurzus kontrolláló diszciplínáival, amelyek közül a néprajz bizonyult meghatározónak. A második periódus mintázatainál módosítottam a leírás módján, és elsősorban a néprajzi vonatkozásokat, a második periódusban intézményesült identitáskonstrukciók néprajzi kapcsolatait mutatom be.

³⁵⁷ Bársony - Daróczi 2005: 3-176; 73'29".

³⁵⁸ Ligeti (é.n.): 5-267.

³⁵⁹ Beck – Bíró – Cserti Csapó – Forray R. – Kiss – Labodáné Lakatos – Sánta – Varga 2005: 2-70.

³⁶⁰ Bíró – Beck – Cserti Csapó – Forray R. – Ignácz – Lakatos – Nagy – Pálmainé Orsós – Varga 2006: 5-222.

³⁶⁰ Adonyiné Gábori - Bárdossy – Dudás – Forray R. – Géczi – Kéri – Meleg – Mrázik – Nagy 2006: 3-252.

³⁶¹ Fátyol - Fleck - Kőszegi - Szuhay 2006: (n.a.).

5.2. A cigány/roma népismereti tankönyvek és a néprajz kapcsolatai

Bársony János - Daróczi Ágnes: *Vrana mámi mesél. Roma népismeret az általános iskolák 1-4. osztálya számára.*³⁶²

A népismereti tankönyvet két nagyobb rendszer alkotja, az írott-rajzolt, szöveg-kép anyagot tartalmazó könyv és a könyvhöz tartozó CD-mellékleten a hangzó anyag. A kötet három nagyobb egységre tagolódik, az első rész a *Versek, mondókák* címet viseli, Daróczi Ágnes összeállítása, a második rész, a *Történelmi mesék* Bársony János munkája, míg a harmadik rész, a *Híres cigányok*, a második részhez hasonlóan Bársony János válogatása. A könyv három részéhez *Előszó*, *Lábjegyzetek* és *Utószó* csatlakozik. A könyvhöz tartozó *CD-mellékletben* található hangzó anyag, amelyet Bársony János rendezett, tartalmában illeszkedik a szöveg-kép tematikai rendszerhez, így a 46 mű a *Versek, mondókák* című rész különböző műfajokhoz tartozó alkotásai közül került ki, azok zenés vagy prózai előadása. A *Himnusz/Gélém, gélém*, amely a *Híres cigányok* című részben található, a könyvben az utolsó előtti szöveg, Jarko Jovanovic Jagdino műve, itt azonban a műfaji megjelölése a népdal.

A tankönyv *Előszava*, Janusz Korczaknak az anyanyelv jelentőségét kiemelő konfúz vallo-másos mottója után, amely szerint az anyanyelv minden jónak és rossznak forrása, minden értéknek és emlékeknek magában foglalása, a szerzői szándékokat és a tematikus összeállításo-kat inspiráló koncepciót mutatja be.³⁶³ Milyen szerzői szándékok fogalmazódtak meg a nép-ismereti tankönyvben? A szándékok között szerepel információk átadása a roma önismeret alakításához, az érdeklődő többségi olvasóknak betekintés a roma kultúra és nyelv értékeibe, az iskoláknak és a pedagógusoknak ismeretanyag biztosítása a roma tanulók oktatásához, anyanyelvi neveléséhez, a roma nyelv és kultúra iskolai jelenlétével a roma család és az iskola értékeinek egyesítése, továbbá a roma család és az iskola párbeszédének megteremtése a gyermekek érdekében.

Milyen hatásai lehetnek a közvetlen szándékoknak és az ismeretek átadásának? A megfelelő ismeretek a roma gyermekeknek önbecsülést nyújthatnak és együttérzővé teheti a többségi gyerekeket, kinyitja az iskolát a szülői ház felé, egyben erősítheti a gyerekek világ iránti nyi-tottságát és vágyát a tanulásra. Mi indokolja ezeket a szándékokat és a tankönyv ismeret együtteseinek kiválasztását? Bársony János és Daróczi Ágnes értelmezésében ma egy paradox

³⁶² Bársony - Daróczi 2005: 3-176; 73'29".

³⁶³ Bársony - Daróczi 2005: 3.

helyzet áll fenn, mert a romák ugyan a 14. századtól a Kárpát-medencében élnek és résztvevői Magyarország távolabbi és közelebbi politikai, társadalmi és gazdasági történelmének, de ennek ellenére mégis ismeretlenül élünk együtt, egymás mellett évszázadok óta, az előítéletek falával körbezárva. A közös jelenünk legnagyobb problémája a közös múlt tudatosításának, a történelmi tények ismeretének és elismerésének az elmaradása, valamint a romák társadalmi megbecsülésének megrendülése.³⁶⁴ A szerzők ezen a helyzeten úgy kívántak változtatni, hogy könyvükben jórészt két nyelven, cigányul és magyarul adták közre a népköltészeti és műköltészeti alkotásokat, verseket, dalokat, meséket, balladákat, novellákat, illetve a cigány népköltészet mellett a roma történelemről, népszokásokról, jeles személyiségekről közöltek ismereteket. A cigány nyelvű szövegek lejegyzése a magyar ortográfia szabályai szerint történt, a pontos kiejtést követve. A népismereti tankönyvben a szövegek legtöbbször a lovári nyelvjárásban íródtak, de esetenként előfordul még a kárpáti, a kelderás és a bergitko dialektus is a folklórközlésekben, ezeket az előfordulásokat külön feltüntették. Az *Utószó* témája a cigány nyelv, a romániai sib állapota, a nyelv története és a nyelv változatainak a megoszlása. A két-nyelvű közlésekkel a szerzők célja a roma nyelvújítási, egységesítő, standardizáló, tervező folyamathoz való hozzájárulás volt, továbbá a nyelvi közmegegyezés, az irodalmi nyelv, a köznyelv megalkotása. A közös nyelv megalkotásának folyamata és a folyamat háttere összetett, a roma emancipációs törekvések, a roma nyelvű értelmiség számának növekedése, a nyelv- és folklórtudomány gyűjtő és rendszerező munkája, a cigány nyelvű újságok, a könyvkiadás és az elektronikus média, a cigány nyelvű oktatás megjelenése, az Európai Unió létrejötte, az országhatárok átjárhatósága és a nyelvi jogok európai garanciái egyaránt szerepet játszanak benne. Bársony János és Daróczi Ágnes nézőpontjából a romák mai magyarországi története, nyelvéllapota, a nyelvhasználatra vonatkozó törvényekkel együtt lezárja a nyelvi intézmények nélkülözésének, a nyelvi elnyomás, a kényszerasszimilációs politika Mária Terézia rendeleteivel elkezdődött időszakát. A magyarországi iskolarendszer pedig, amely eddig „idegenként, az ő nyelvük és kultúrájuk negligálójaként jelent meg a roma közösségek, családok előtt, ami akadályozta eredményes társadalmi integrációjukat, gyermekeik megfelelő fejlesztését”,³⁶⁵ a cigány anyanyelvű gyerekek nyelvhasználatának és kulturális értékeinek elismerésével átalakulhat a kölcsönös megismerés és tisztelet terepévé.

Az első résznek, a *Versek, mondókáknak* jellemzője a szinte folyamatos és párhuzamos magyar és lovári nyelvű közlésmód kettőssége. A *Valaha madarak voltunk, a Zöld az erdő,*

³⁶⁴ Bársony - Daróczi 2005: 3.

³⁶⁵ Bársony - Daróczi 2005: 174.

amely az 1970-es évektől a magyarországi cigányság himnuszává vált, de általános elfogadottsága sohasem alakult ki, és különböző alternatívái jelentek meg, a *Mondóka kislányoknak*, a *Mondóka kisfiúknak*, *Játékos kérdés-felelet lányoknak*, *Játékos kérdés-felelet fiúknak*, *Fogvarázslás*, *Gyermekvers*, *Fiúaltató* és a *Ringatlak*, *kislányom* című versek többsége különböző gyűjtők által különböző helyeken és időpontokban lejegyzett folklóralkotás, amelyet Bari Károly *Két gyermekvers Máriusznak* című költeményei és Weöres Sándor *Haragosi, A kutya-tár, Biztatás, Szán megy el az ablakod alatt, Forgós-ropogós, Varázsének, Paripám csodaszép pejko, A tündér, Suttog a fenyves, Ha a világ rigó lenne, A galagonya* című versei követnek Choli Daróczi József lovári nyelvű fordításaival együtt. A gyermekversek harmadik csoportjába *Mesterségdalok* elnevezéssel az eredetileg kárpáti dialektusban elhangzó *Szegkovácsok dala*, *Ónozókról* szóló tematikai elnevezéssel Romka Demeter oroszországi kelderás roma *Fújtass már!*, majd a *Gombosokról* szóló című népköltés kottával és a *Csurárokról* szóló népköltés került, amelyet a *Szél fúj, Találós kérdések* és az *Ejhaj, Csenger*, továbbá az *Űl a nyúl a réten* című népköltések követnek, utóbbiak kottázottan is, majd a *Megy a kacska a vízre* és Bari Károly *Az ezüstcsengő* című verse, *Nanóri* a Csenki testvérek gyűjtése, az *Igazán hogyha szeretsz, A cipőim zsip-zsopoznak, az Egyszer, kétszer, tizenkétszer*, kottával és az *Erdő, erdő, rejts el engem, a Botoló, a Kérető dal* kottázva is, az *Ébredj, ébredj, szép leányom, az Amoda lent zenélnek, a Hogyha engem látni akarsz és a Fateknő, piros szoknya* című népköltések, utóbbiak kottával, amelyekben közös az egyszerűség, a játékoság, az eljátszhatóság és a gyakori dalváltozat előfordulásával az együtt éneklés lehetősége. A *Versek, mondókák* ötödik tematikai rendszere több szerző alkotásaiból kialakított lírai sorozat, Choli Daróczi József *Hallgassatok el, gyerekek, Idegen, Kiszámoló, Nyelvtörő, Csikót vett nemrég, Eső csöppen*, majd Romka Demeter *Énekeljetek, cigányok!, Apámnak, Karsai Ervin Mikor kicsi fiú voltam, József Attila De szeretnék gazdag lenni* és Bari Károly *A kibereki vásár* című verseivel, amelyet a hatodik tematikai csoport hosszabb népmeséi, *Az együgyű vajda* és a *Rofojica*, és hosszabb népköltései, a *Fagyos király* és a *Mácso és Dojkica* követnek.

A második rész a kötet címadó történetével kezdődik, *Vrana mámi mesél*. A kezdet a mesélés szituációjának megteremtése, a nagymama és unokája, Zsófi - Mozolka párbeszéde az etnikus azonosság, a külvilág és önmaguk elkülönítésével, amely átvezet Vrana mámi etnicizált történeteikhez, a *Történelmi mesék*hez. A *Történelmi mesék* első egységének témája az eredet, *Hogyan lett az ember, A Nap és a Hold története* című eredetmondákkal, a *Szikájimo – Vándorjelek* című verssel, a *Vándorút* és a *Köszöntések* című mesemondói, belső párbeszédekben az indiai származás elképzelésével. A második egységben, a *Népszokásokban*, helyet kapott lovári és magyar nyelven *Újévi köszöntő, Húsvéti köszöntő, Karácsonyi köszöntő*, ame-

lyek Bari Károly gyűjtései, és az *Aj, a pócsi nagy templom* című folklorizálódott egyházi ének, amely Mészáros György gyűjtése. A folklóralkotások közé került Choli Daróczi József *Tél, Húsvéti vers* és Bronislaw Wajs-Papusa *Nem akarunk mi gazdagságot* című költeménye, továbbá József Attila *Betlehemi királyok* című verse. A *Történelmi mesék* Vrana mámi fiktív alakjának előadásában *A vándorlás története, Zsigmond király és László vajda története, Mamuha gyógyító ereje, Lippai Balázs hajdú főkapitány története, Horváth Ferenc ezeres kapitány története, Rákóczi és Barna Mihály, Czinka Panna története, Negyvennyolcas történet, Petőfi története, Sokféle cigányok, József főherceg története, Mihaszna mese, Phárrájimosz-történet, Kócos és Bizsu története* és *A Fekete vonat* című mesés történetek sorával folytatódnak magyar nyelven, és a mesés történetekből létrejön a magyarországi cigányok történelme. A történelem elmondását, megalkotását a *Gyógyító ráolvasás*, amely Wlislócki Henrik gyűjtése, Bari Károly *Mese*, Petőfi Sándor *Fa leszek, ha..., Befordultam a konyhára, Szeptember végén*, Choli Daróczi József *Elvitték a cigányokat* című lírai versei szakítják meg lovári és magyar nyelven, olvasóját pedig végigkísérik Bari Károlynak a történetekhez, versekhez illesztett színes illusztrációi és képei.

A harmadik, *Híres cigányok* című részben Dankó Pista, Rácz Aladár, László Mária, Balázs János, Lakatos Menyhért, Choli Daróczi József, Péli Tamás és Bari Károly önvalloomásos elemekkel átszőtt, fényképeikkel illusztrált rövid élettörténetei, festményei, versei találhatóak. A harmadik rész záró tematikai elemei Jarko Jovanovics Jagdino *Gélém, gélém* című cigány himnusza, lovári és magyar nyelvű szöveggel és a kottával, valamint Tom Odley angliai roma angol nyelven írt *A tűz mondája* című költeménye, Mesterházi Mónika magyar fordításában.

Milyen néprajzi forrásokat használt fel a *Vrana mámi mesél* című roma népismereti tankönyv? A jegyzetek, a szövegek adatolása azt támasztja alá, hogy a néprajzi források használata nem érvényes a könyv egészére, teljes szöveganyagára. Elsősorban a Daróczi Ágnes által összeállított *Versek, mondókák* című rész, ennél kevésbé a Bársony János által írt *Történelmi mesék* épült a folklór világából, míg a *Híres cigányok* rész egyes alakjairól csak feltételezhetjük a folklorizációjukat. A már megjelent írott források, Bari Károly *Tűzpiros kígyócska, Az erdő anyja* és *Madarak aranyhegedűn* című kötetei, Csenki Sándor és Csenki Imre *Bazsarózsa* című daloskönyve, a *Cigány népballadák és keservesek*, a Pallas Nagylexikon *Cigányok* című szócikke és külön melléklete, Rajko Gyuricsnak *Románé gárádiné álává* címmel egy Belgrádban kiadott könyvben megjelent gyűjtése, Sára Sándor *Cigányok* című filmje, a Szegő László szerkesztette *Cigány bölcsődal* című kötet, Toldi Miklós és a Phrálá szám együttes repertoárja, Bari Károly, Csenki Sándor és Csenki Imre 1940-es évek elejének mezőtúri,

Daróczi Ágnesnek az 1970-es évek közepén Bedőn és Vigh Rudolfnak az 1950-es évek végén folytatott püspökladányi kéziratok gyűjtése tartoznak ide. A *Vrana mámi mesél* című népismereti tankönyv néprajzi anyagainak többsége Bari Károly könyveiből, különösen a *Tűzpiros kígyócska* című kötetből, ezen túl pedig Daróczi Ágnes bedői gyűjtéséből és a Szegő László által szerkesztett *Cigány bölcsődal* című könyvben közölt folklóralkotások közül került ki. A néprajzi közlések jegyzetei tartalmilag nem teljesek, noha a leírások kezdetei, így a gyűjtők megnevezése egy-egy adott szövegnél, viszonylag gyakran előfordul. Az etnikus önmeghatározás és a történelem etnikus olvasatában az önmeghatározás több alkotóelemének megítélése és a történelem szerkezete a történeti és a néprajzi szakirodalomban nem egyértelmű, más olvasatokat, rendszerezéseket is lehetővé tesz. Az *Előszó*ban a romák Kárpát-medencében való jelenlétére utaló, oklevelekben előforduló településnevek, így Cigányvaja, Egyházascigány és Cigánd helynevei a történeti szakirodalom filológiai, forráskritikai, nyelvészeti vizsgálódásai alapján nem etnikus eseményekre vezethetőek vissza, a névadás nem függött össze a települések megalapításával. A romák magyarországi történelmében a megérkezés pontos kezdetének a megállapítása sem elengedhetetlen mozzanata az identitásképzés folyamatának és diskurzusának.

Ligeti György: *Cigány népismereti tankönyv a 7-12. osztály számára*.³⁶⁶

Ligeti György tankönyvének közvetlen előzménye a *Cigány népismereti tankönyv a 7-10. osztály számára* című tankönyv. A felépítés formális rendszere az évfolyam, a műveltségterület, majd a műveltségterületeken belül a témakör és a résztémakör tagolásokra épül. A műveltségterületek, amelyekben az ismeret együtteseket elhelyezték, a 7-11. osztályban az *Anyanyelv és irodalom*, az *Ember és társadalom* és a *Művészetek*, a 12. osztályban az *Anyanyelv és irodalom*, az *Ember és társadalom* mellett az *Informatika* és az *Életvitel és gyakorlati ismeretek*. Ebben a formális rendszerben a témakörök és a résztémakörök megnevezése a várható tartalmakra vonatkozó orientációs jelzés. A résztémakörök több elemből álló tartalmi hálózatok, és ezekhez vannak hozzárendelve a pedagógiai célok és a pedagógiai módszerek. A megalkotott orientációs struktúra és a tartalmi hálózat kapcsolata ugyanakkor ellentmondásos, mivel az érvényes tudományos rendszertanba nem illeszthető be, ezért a néprajzi vonatkozások csak a tartalmi elemek megfigyelésével határozhatóak meg. A tartalmi elemek kiválasztását és hálózatát az orientációs struktúra, a tudományos rendszer és az előzetes műfaji és pedagógiai koncepció határozta meg.

³⁶⁶ Ligeti (é.n.): 5-267.

Mennyiben bizonyulhat népismeretnek a műveltségterületek elvének alkalmazása következtében Ligeti György tankönyve, továbbá az orientációs struktúra mellett milyen műfaji és pedagógiai koncepció határozta meg a tematikai rendszert, illetve a néprajztudománynak milyen tudásterületei épülhettek be a szöveg-hálózatba? A műfaji és pedagógiai koncepciót Ligeti György *Záró gondolatok* című részben fogalmazta meg.³⁶⁷

A népismeret oktatásának célja a kisebbségi csoportok nemzetiségi tudatának ápolása, a „származási-nemzetiségi” tudat humanizálása és a többségi társadalom toleranciájának, ismereteinek növelése. A cigányság identitásának alakítása azért különleges feladat, mert ez a nemzetiségi kisebbség egyben szociálisan hátrányos helyzetű csoport. is. A szociális és az etnikus összefüggésrendszer következtében a cigányság tudományos tematizációi a társadalomtudományokba ágyazódnak. Az összefüggésrendszer megértéséhez szükséges ismeretek rendszerei így a néprajz, az antropológia, a szociológia, a szociálpszichológia, a közgazdaságtan és a politológia. A cigány népismeret nem azonos a népi ismeretek átadásával, hanem egy olyan multidiszciplináris értelmezés, amely a szociológiai, antropológiai, szociálpszichológiai, jogi és néprajzi kereteket használja fel együttesen. A cigányságról való tudásunk szélesebb rendszerbe helyezése feltétele az attitűdök és készségek, az értékek, a normák, a cselekvési hajlandóságok és az ismeretek alakításának, amely a roma népismeret oktatásának a célja. Az elsajátítandó attitűdök és ismeretek közé az egyén jogainak elismerése és annak magától értetődősége, a kölcsönösség, a kritikai beállítódás, az önismeret, a kommunikációs képesség, a vitakészség, a konfliktusok kezelése, az identitásépítés, a nyíltság, az előítélet mentesség, a mássághoz való jog elismerése, a választás élménye és a saját kompetencia megtapasztalása tartoznak. Az attitűdök és ismeretek meghatározása ugyanakkor értékválasztások sorozata is, ezért egyben explicit ideológiai irányultság kifejeződése is.

A cigány népismeret koncepciójában a multidiszciplináris forma elsősorban a néprajzi, az antropológiai és a szociológiai diskurzusra vonatkoztatott. A kötet különböző tartalmi elemeit a konceptuális lehetőségek mellett azonban a formalizált orientációs struktúra korlátozásai határozták meg.

A 7. évfolyam *Anyanyelv és irodalom* műveltségterületén találjuk a *Népköltészet* című szövegcsoporthoz, ebben mesékről, köszöntőkről, balladákról, eredetmondákról olvashatunk, de bemutatja még Csenki Sándor néprajzi kutatásait, és megemlíti Csenki Imre és Kovalcsik Ka-

³⁶⁷ Ligeti (é.n.): 261-264.

talain néprajzi munkáit. Szövegközlések is helyet kaptak ebben a részben [*Az elrejtett kincs, Szögbkirály, Pünkösdi köszöntő, Karácsonyi köszöntő, Líza (balladatöredék), A cigány nép eredetmondája, Madarakból lettünk*], amelyek Bari Károly, Sáfár Sándor, Mészáros György és Bartos Tibor gyűjtései. Az *Ember és társadalom* műveltségterületen a *Munka és megélhetés* című szövegcsoporthoz az etnicizált foglalkozássá vált zenei szolgáltatás, a lótarítás és ló kereskedés, a kovácmesterség, a dögeltakarítás és famegmunkálás leírása mellett a 16-18. században a cigányok által gyakorolt mesterségek leltára. A *Művészetek* műveltségterület a *Népzene* [*A lassú dalok, Balladaszerű dalok, meseszerű balladák, Táncdal és pergetés*], *Egy tájegység zenéje: Szabolcs megye; A Duna-Tisza közén és a Dél-Alföldön élő cigányok zenéje; A beás cigányok zenéje* [*A szabolcs-szatmári cigányok előadásmódja, Szájbölgő, A Duna-Tisza közén és a Dél-Alföldön élő kárpáti cigányok és oláh cigányok*] szövegcsoporthaival a cigány népi kultúra zenei világába vezet be, Kovalcsik Katalin, Csenki Imre, Csenki Sándor, Balázs Gusztáv és Sárosi Bálint, Vígh Rudolf, Erdős Kamill, Manga János, Kodály Zoltán, Hajdú András gyűjtéseit felhasználva, míg a *Cigány képzőművészetek Közép- és Kelet-Európában* szövegcsoporthaiban a cigány népi festészet és népi szobrászat értelmezése Orsós Jakab rövid művészi portréjával egészült ki. A 8. évfolyam *Ember és társadalom* műveltségterülete a romák középkori történetének kronologikus rendszerezése, illusztrálva néprajzi jellegű litográfiákkal és festménnyel, az *Ethnographia* című folyóirat és a *Történeti és néprajzi tanulmányok* című időszaki periodika írásaira is hivatkozva, míg a *Művészetek* műveltségterület *A táncokról* [*Gyorstánc, Párostánc, Botoló, Verbunkos*] című szövegcsoporthoz tartozik. A 9. évfolyam *Ember és társadalom* műveltségterülete a 19. és a 20. század első felének roma történetéhez és az újabb etnicizálódott mesterségek, a foglalkozásváltás folyamatának leírásához néprajzi fotográfiákat használt fel, a *Művészetek* műveltségterület a cigány néprajzi kutatások eredményeire is épülő játékfilmek, a 11. évfolyam *Művészetek* műveltségterülete pedig ehhez hasonlóan az etnikus játék- és dokumentumfilmek bemutatása. A 12. évfolyam *Művészetek* műveltségterületén a *Népzenei aranykor* szövegcsoportha a rendszerváltás után a roma identitás centrumát elfoglaló folklór együtteseknek és meghatározó repertoárjaiknak a leírása.

A multidiszciplináris népismeret konstrukció cigány néprajza, a néprajzi tematika a megelőző szocializációs periódus szövegbázisának, az adott formális orientációs struktúra, a műfaji és pedagógiai koncepció, és az explicit ideológiai irányultság összefüggésrendszerében formálódott meg.

Beck Zoltán – Bíró Boglárka – Cserti Csapó Tibor – Forray R. Katalin – Kiss Andrea – Labodáné Lakatos Szilvia – Sánta Hajnalka – Varga Aranka: *Érettségiről tanároknak. Cigány népismeret.*³⁶⁸

Először 2005-ben volt lehetőség arra, hogy az érettségizők a korábbi nemzetiségi-kisebbségi népismeret után cigány népismeretből is vizsgát tehessenek. A kiadvány számukra és az érettségizető tanárok számára ad mintafeladatokat, fogalmaz meg tételeket és tematikát. Szöveg-csoportjai a *Bevezetés, Az érettségi vizsga és a vizsgakövetelmények jellemzői, Mintafeladatok az írásbeli érettségi vizsgára, Projektleírások a középszintű írásbeli vizsgához, Mintafeladatok a középszintű szóbeli vizsgához, Emelt szintű szóbeli vizsga és Az érettségi tételek készítéséhez felhasznált irodalom.*

A *Bevezetés* a népismeret tanításának jogi háttérét vázolja fel, a törvényeket, rendeleteket és a *Nemzeti Alaptanterv* ide vonatkozó részeit, amely úgy definiálta a tantárgyat, hogy „A népismeret az egyes kisebbségek kultúrájáról, történelméről és hagyományairól szóló legfontosabb ismereteket tartalmazó, a NAT műveltségi területeihez kapcsolódó tananyag.”³⁶⁹ A népismeret oktatása történhet a műveltségi területekbe integrálva, és lehet önálló tárgy is. A cigány népismeret a felzárkóztató és az interkulturális programok kereteiben kapott helyet. A didaktika kidolgozása, a tankönyvek, a taneszközkészletek és a tanítási módszerek, útmutatók lassan formálódtak, a tanításmódszertan elismert változata csak 2003-ban jelent meg. A 2001-es kerettantervben a szemléletesség, élvezetesség, élményszerűség és az önálló ismeretszerzés került előtérbe, a népismeretet tanulók maguk gyűjthettek, rendszerezhettek és dokumentálhattak néprajzi anyagokat. Ez a nyitott oktatás elvének megjelenése volt, amely projektek kidolgozásában nyilvánult meg. A cigány népismeret oktatásában a kerettantervek és a két-szintű érettségi rendszere alkotják a szabályozó alapfeltételeket.

Az érettségi vizsga és a vizsgakövetelmények jellemzői című rész több alrendszerből áll. Az *Általános vizsgakövetelmények* minden nemzetiségre érvényesek, és az általános célokat, a tartalmi követelményeket, készségeket, kompetenciákat, az értékelés kritériumrendszerét írják le. A követelmények témaköröket jelölnek ki, amelyeket a nemzetiségekre vonatkozó részletes változataik követnek, a változatok a témaköröket értelmezik, de az adott tartalmaikat már a kerettantervek rögzítik. A *nemzeti és etnikai kisebbségi népismeret érettségi vizsga általános követelményei* című rész több ismeretrendszert mutat be közép- és emelt szinten. A *Néprajzi*

³⁶⁸ Beck – Bíró – Cserti Csapó – Forray R. – Kiss – Labodáné Lakatos – Sánta – Varga 2005: 2-70.

³⁶⁹ Beck – Bíró – Cserti Csapó – Forray R. – Kiss – Labodáné Lakatos – Sánta – Varga 2005: 3.

ismeretek négy ismeret csoportra tagolódnak, a tárgyi kultúrára, hagyatékra, a szokásrendszerre, a médiára, a hagyományápolásra és a hagyományápolás szerepére az egyén közösséghez tartozásának megerősítésében. Több további ismeretrendszer tartalmaz azonban még néprajzi ismereteket, így *Az adott nemzeti kisebbség épített környezete* és *Az adott nemzeti kisebbség zenéje és tánc kultúrája* című tematizációk. A részletes vizsgakövetelmények a tárgycsoportok fő elemeinek ismeretében a tematikai struktúrákat mutatják be, már a cigányságra is vonatkoztatva. *A cigány népismeret érettségi vizsga részletes követelményei* című rész a témakörhöz kompetenciákat rendel, majd értelmezi a kompetenciákat, és végrehajtható cselekvésszisztemmerré alakítja, gyakorlatokká formálja. A néprajzi ismeretekhez két kompetencia tartozik. Az első kompetencia a múzeumokból, néprajzi gyűjteményekből és más forrásokból néprajzi információk gyűjtése és ezek felhasználása a roma közösség megismerésére, a második kompetencia a tárgyi és a szellemi néprajzi hagyaték segítségével a roma közösség bemutatása. A kompetenciák a kerettanterv elvárásaihoz és tartalmaihoz kapcsolódnak, a tartalmi követelmények helyi változatai nem szerepelhetnek vonatkoztatásai között. *A vizsga leírása* című rész a számonkérés módjaival foglalkozik, amelynek írásbeli és szóbeli változata szintenként eltér egymástól. Az írásbeli vizsga középszinten egy projekt bemutatása a nyolc ismeretcsoportból, és az ismeretcsoport választható. Az emelt szint a részletes vizsgakövetelményekre épül és négy ismeret csoportból áll: *Történeti ismeretek*, *Kisebbségpolitikai ismeretek*, *Néprajzi ismeretek*, *A cigány nyelvekkel kapcsolatos ismeretek*. Az érettségi feladat három központi téma közül választva egy esszé megírása. A szóbeli vizsga mindkét szinten két részből áll, egy projekt bemutatásából és két tétel kifejtéséből, a tételek a négy ismeret csoport témaköreiből készülhetnek, középszinten helyi, emelt szinten központi változatban. A tételek feladatokat jelölnek, amelyek nem nyilvánosak. A *Néprajzi ismeretek*hez hat orientáló feladatcsoport kapcsolódik, a tárgyi kultúra bemutatása, a települési szokások, építkezési kultúra, a lakás, az emberi élet, naptári eseményekhez, családi élet, fűződő szokások, a népviselet, az étkezés és főzés kultúrája és a média területe.

A *Mintafeladatok az írásbeli érettségi vizsgára* négy tárgyterületre tagolódik, a *Társadalom-földrajzi ismeretekre*, a *Nyelvi ismeretekre*, a *Kisebbségpolitikai ismeretekre* és a *Néprajzi ismeretekre*. A néprajzi mintafeladatok megadott kérdések és írott források [Balázs Gusztáv *A nagyecsed oláh cigányok tánc hagyományai* című, a *Cigány Néprajzi Tanulmányok* sorozatában megjelent könyvének adatközlései.], fotográfiák [Szuhay Péter és Barati Antónia szerkesztette *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből*, „A világ létra, melyen az egyik fel, másik le megy” című kötetéből választott néprajzi gyűjtések.] segítségével egy esszé elkészítése, továbbá egy elemzés a hagyományos oláh cigány női és férfi viselet jellemzőiről.

A *Projektleírások a középszintű írásbeli vizsgához* a projektmunka, és a projektek és az írásbeli dolgozat közötti kapcsolat leírása. A projektek lehetnek néprajzi gyűjtések, a különböző népszokások rögzítése és dramatizált változataiknak az eljátszása. A *Cigány népismeret* két részletes tervezetet kínál mintának. Az egyik téma a lakodalom [ruha- és hajviselet, lakodalmi ételek, lakodalmas szokások], míg a másik téma a közösség kultúrájának, hagyományainak megismerése helytörténeti múzeum, tájház gyűjteményeivel, kiállítási tárgyaival [lakás, alaprajzok, berendezési tárgyak, építőanyagok, építkezési formák, foglalkozások, foglalkozásváltások, vallási szokások, szentek tisztelete]. A további témajavaslatok is néprajzi ihletésűek [népi gyógymódok és gyógynövények, a falu dűlőnevei és a hozzájuk fűződő történetek, népi viseletek, a naptári év ünnepeihez kötődő szokások, az emberi élet sorsfordulóinak szokásai, a hétköznapiak és ünnepek étkezési szokásai, hiedelmek, babonák, tisztálkodás, mosás, ruhák tárolása, a település zenei hagyományai]. A projektmunka a néprajztudomány eredményeinek felhasználása és néprajzi terepmunka.

A *Mintafeladatok a középszintű szóbeli vizsgához* című rész 10 mintafeladatot közöl, amelyhez a megoldások, az értékelés módjai és az elvárt kompetenciák ismertetése kapcsolódnak. Néprajzi ismereteket két feladat igényel, az egyik a magyarországi cigány képzőművészet tárgykörében a hagyományos cigány/roma mesterségek, a másik a beások hagyományos életmódjának és az életmód központi elemének, a teknővájásnak a bemutatása. Az *Emelt szintű szóbeli vizsga* szemléltetéséhez a középszint meghatározásához hasonlóan 10 mintafeladat tartozik. Néprajzi ismeretek szükségesek a Romani Kris és a vajda szerepének meghatározásához a cigány közösségekben és a cigányzenekarok, a cigányzene múltjának felidézéséhez.

Bíró Boglárka – Beck Zoltán – Cserti Csapó Tibor – Forray R. Katalin – Ignácz Mária – Lakatos Szilvia – Nagy Pál – Pálmáiné Orsós Anna – Varga Aranka: *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz.*³⁷⁰

A tankönyv a tudományegyetemeket és több egyetemet és főiskolát tömörítő *Bölcsész Konzorcium* kiadványai közé tartozik. A tankönyvsorozat 2006-ban indult az Európai Unió támogatásával, és a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében a felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése HEFOP projekt egyik eredménye. Kapcsolódik hozzá a *Tananyagok a pedagógia szakos képzéshez* című tanulmánygyűjtemény.³⁷¹ A köteteket a PTE BTK NTI Romológiai és Neve-

³⁷⁰ Bíró – Beck – Cserti Csapó – Forray R. – Ignácz – Lakatos – Nagy – Pálmáiné Orsós – Varga 2006: 5-222.

³⁷¹ Adonyiné Gábori – Bárdossy – Dudás – Forray R. – Géczi – Kéri – Meleg – Mrázik – Nagy 2006: 3-252.

lésszociológiai Tanszékének oktatói és kutatói készítették. A tananyagok egymásra vonatkoztatása a szervezeti integráció mellett a képzések tartalmi struktúrájának következménye. A romológia alapszak néhány tantárgyát bevonták a pedagógia alap- és mesterszak és a tanári mesterszak megalapozásába, míg a pedagógiai alapképzés számára szerkesztett kötet tematikus összefoglalásait a romológiai alapképzésben használják fel.

A pedagógiai szakos képzés tananyagaiból Forray R. Katalin *Romológia és nevelésszociológia*³⁷² című tanulmánya illeszkedik közvetlenül a romológiai alapképzéshez, amely rövid kutatástörténeti áttekintés után a cigányság, mint társadalmi réteg, etnikum és életstíluscsoport tárgyakonstrukciókat nevelésszociológiai elméleti implikációikkal és a nevelésszociológia paradigmáival kapcsolja össze, majd bemutatja azokat a magyarországi oktatáspolitikai prioritásokat, gyakorlatokat és kezdeményezéseket az 1960-as évek kezdetétől, amelyek ezekben a keretekben fontosnak bizonyultak.

A tankönyvek digitalizált változatban is hozzáférhetőek. A digitalizált formátum nem megismétlése a hagyományos nyomtatott formának, mivel a tartalom hangzó és vizuális anyagokkal bővült a nyelv és a népszokások, a népi kulturális örökség témáinál, az ismeretközlés pedig interaktív eljárásokkal egészült ki a különböző kompetenciák fejlesztésénél és egyben hozzájárul az ismeretek és készségek elsajátításának az ellenőrzéséhez.

A kötet tanulmányai az alapképzés kurzusaihoz kapcsolódnak és a képzés nagyobb területeit rendszerezik a szakirodalom hálózatában, ezért a tankönyv tanulmányainak és az alapkurzusoknak az összekapcsolása hét tematikus egységben valósult meg. A képzésterületek bemutatásának ez a módja nem a mindenre kiterjedő ismeretátadás koncepcióján alapult, az áttekintések a „*megalapozó szakirodalom értő megvitatására*”³⁷³ adnak lehetőséget.

A tematikus egységeket és a tanulmányokat Forray R. Katalin *Bevezetése*³⁷⁴ mutatja be. A *Bevezetés* a tudáscsoportok társadalmi legitimációja, társadalmi hasznosságuk igazolása is a romológia különböző területeinek az oktatás struktúrájában betölthető funkcióinak ismertetésével és az ismeretek foglalkozássá konvertálásának lehetőségeinek a leírásával.

³⁷² Forray R. 2006b: 171-190.

³⁷³ Bíró – Beck – Cserti Csapó – Forray R. – Ignácz – Lakatos – Nagy – Pálmainé Orsós – Varga 2006: 9.

³⁷⁴ Bíró – Beck – Cserti Csapó – Forray R. – Ignácz – Lakatos – Nagy – Pálmainé Orsós – Varga 2006: 9-16.

A tankönyv első tematikus egysége *A politika kérdései* Cserti Csapó Tibor *Kisebbségpolitika – kisebbségvédelmi alapismeretek*³⁷⁵ című tanulmányával, amelynek tárgya Magyarország nemzetiségei, nemzeti kisebbségei és a kisebbségpolitika története a 19-20. században, továbbá az 1993-as nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény jogszabályainak és a 2005-ben végrehajtott módosításainak elemzése.

A második ismeretkör a *Kultúra*, amelyben Nagy Pál *A magyarországi cigányság története a 16-19. században*,³⁷⁶ Bíró Boglárka *Bevezetés a cigányság néprajzába*³⁷⁷ és Beck Zoltán *Cigány/roma irodalom Magyarországon*³⁷⁸ című tanulmánya található, a történelem, az antropológia, a néprajz, az irodalom és a művészetek területe. A történelem a speciális, a cigány közösségekre jellemző időciklusok, az akkulturáció folyamata, a szocializáció színterei [a mendikációs közösség, a nevelőszülői rendszer] és a sorsok töredékeinek történeteinek át a periférizálódás és az alkalmi szubkultúrák lokális és társadalmi változataiban az identitászerkezet átrendeződéseinek és hibridizációs variációinak elemzése köré rendeződik. A cigányság néprajza rövid kutatástörténet a két ciganológus triász életművével, a magyarországi cigányság etnikai csoportrendszerének vázlata, az oláh cigány mese- és mesélési hagyomány, a cigány népzene, a formális és informális nyelvhasználat, a viselet, a vándorlás és a tisztaság [peripatetikus közösségek, rituális tisztaság, munka] értelmezése. A cigány/roma irodalom területét a fogalom meghatározása, a fogalomtörténet, a cigány irodalom monográfiáinak és a kanonizációs eljárások ismertetése alkotja meg.

A harmadik tematizáció a *Cigány nyelvek*, Pálmainé Orsós Anna *A magyarországi cigány nyelvek szociolingvisztikai, nyelvpolitikai megközelítése*,³⁷⁹ Lakatos Szilvia *A romani/lovári nyelv*³⁸⁰ és Pálmainé Orsós Anna *Nyelvvizsga beás nyelvből*³⁸¹ című írásaival, a nyelvcsere, a nyelvhasználati szokások és a nyelvtanulás problematizációival.

A negyedik ismeretkör az *Oktatási, oktatáspolitikai megközelítések*, amelyeket Varga Aranka *Multikulturalizmus – inkluzív oktatási rendszer*³⁸² címmel mutat be, amelynek kulcsszavai az integráció, az együttműködő tanulás és az esélyegyenlőség biztosítása.

³⁷⁵ Cserti Csapó 2006a: 17-36.

³⁷⁶ Nagy 2006: 37-57.

³⁷⁷ Bíró 2006: 58-74.

³⁷⁸ Beck 2006: 75-92.

³⁷⁹ Pálmainé Orsós 2006a: 93-111.

³⁸⁰ Lakatos 2006: 112-130.

³⁸¹ Pálmainé Orsós 2006b: 131-144.

³⁸² Varga 2006: 145-160.

A *Szociológiai megközelítések*et Cserti Csapó Tibor *Szociológiai, szociális tényezők a cigány népesség vizsgálatában*³⁸³ című tanulmánya foglalja össze. Cserti Csapó Tibor szociológiai koncepciója a társadalmi-gazdasági tér fogalmából indul ki és a niche-modellt alkalmazza, amely a cigány népesség helyének statisztikus meghatározása ebben az előzetesen definiált térben. A niche meghatározásának első lépése a romológiai kutatások problematikájában az alternatív identifikálás eljárásai közötti döntés, majd ezután következhet a magyar és a cigány társadalom demográfiája, a cigány népesség földrajzi elhelyezkedése és migrációja, a településtípusok közötti megoszlása, a szegregáció jelenségei, az iskolázottság és a szakképzettség és a munkaerőpiaci helyzet mutatóinak elemzése. A modellben a szociális hátrányok újratermelődésének megakadályozására, a munka világában a reintegrációnak és a társadalmi státusz javításának legjobb módja az egyének és a csoportok számára az iskolázottsági szintek emelése, a tőkebefektetések növelése az oktatásban.

A hatodik tematikai elem *A civil szféra*, Arató Ferenc *Civil szervezetek – a társadalmi integráció lehetséges eszközei*³⁸⁴ című írása, amely elkülöníti egymástól a nonprofit szektort és a civil szférát, a civil szerveződések általános és jogi karakterizációit, leírja a funkcióikat, a támogatások lehetőségeit, forrásait és bemutat körvonalazódott és kipróbált civil szerepeket és viselkedésmintákat.

A hetedik tematikai egység a *Módszertani útmutatás*, amelyet Forray R. Katalin *Módszertani útmutató a romológiai kutatásokhoz*³⁸⁵ című tanulmánya képvisel. A tudományos módszertan tárgyterületét a romológia multidiszciplináris rendszere határozza meg és a kutatási célok kijelölése, a kutatásetika elvei, a terepkutatás során betartandó magatartásszabályok, az elméletek és empiria kapcsolatai és az empirikus módszerek [a statisztikák értelmezése, a többváltozós matematikai-statisztikai elemzés, a kartográfiai ábrázolás, narratívák létrehozása, elemzése és értelmezése, az esettanulmányok] alkalmazása strukturálják.

³⁸³ Cserti Csapó 2006b: 161-186.

³⁸⁴ Arató 2006: 187-208.

³⁸⁵ Forray R. 2006a: 209-222.

6. A CIGÁNY/ROMA REPRESENTÁCIÓK NÉPRAJZI KONTEXTUSA

6.1. A kutatás tárgya

Az értekezésben a 6. fejezet szorosan kapcsolódik a 7. és a 8. fejezethez. A 8. fejezet a debreceni Déri Múzeum cigányokra vonatkozó, különböző diszciplínákhoz kapcsolódó forrásanyaga alapján azt vizsgálja, hogy a néprajzi diszciplínán belül hogyan alakult, formálódott a cigányokra vonatkozó néprajzi diskurzus, és erre a néprajzi diskurzusra milyen cigány reprezentációk voltak jellemzőek. A múzeum néprajzi cigány forrásai az 1890-es évek és az 1990-es évek közötti időszakban keletkeztek, az ismert adatok alapján 1890 és 1991 között. A nem néprajzi források esetében a kezdetek ennél korábbi időszakra, az 1850-es évekre tehetőek. A néprajzi cigány reprezentációk túlnyomó többsége pedig, forrástípusonként eltérő mértékben, az 1950-es évek és az 1970-es évek között jött létre. A forrásanyag felépítése következtében a néprajzi cigány diskurzus egy olyan nem folytonos, meg-megszakított rendszer, amely különböző szöveges és képi narratívákból tevődik össze. Ennek a néprajzi diskurzusnak a források adatai alapján meghatározható a térbeli kerete, ez pedig döntően Szatmár, Bihar és Hajdú vármegyének az 1890-es években érvényes közigazgatási határa. A Déri Múzeum forrásanyagának felépítése, továbbá időbeli és térbeli vonatkozásai meghatározták a kutatás további lépéseit. A múzeumi néprajzi diskurzus értelmezéséhez olyan néprajzi cigány reprezentációs rendszerek szükségesek, amelyek megfelelnek a múzeum forrásainál talált idő- és térkeretnek, továbbá a múzeumi források datált kezdeteinél ismertek, egyben tudományosan érvényesek. Ez a kezdet természetesen nem azonos a különböző néprajzi gyűjtések és a gyűjteményekben történt befogadás időpontjaival. A 8. fejezetben ebben az összefüggésben vizsgáltam az 1893-ban végrehajtott és 1895-ben kiadott cigányösszeírást, Herrmann Antal néprajzi és statisztikai és a Borovszky Samu szerkesztette Magyarország vármegyéit és városait bemutató sorozatból Móricz Zsigmond és Vende Aladár szatmári és bihari néprajzi cigány reprezentációit.

A 19. század végén és a 20. század elején konstruálódott néprajzi cigány reprezentációs rendszerek bemutatása nem azonos a debreceni Déri Múzeum forrásainak néprajzi kontextusával. A néprajzi cigánykutatások minden részletre kiterjedő története nem áll rendelkezésünkre. Ennek okai között az is szerepel, hogy több néprajzi hagyaték még feldolgozatlan, illetve csak az utóbbi években váltak rendezetté és kutathatóvá. Bódi Zsuzsannának, Balogh Lídiának és Kovalcsik Katalinnak³⁸⁶ köszönhetően azonban a magyarországi cigánykutatások bibliográfiája, több változatban már megszületett, több tanulmány is közölt fontos kutatástör-

³⁸⁶ Bódi 2001: 559-636.; Bódi – Balogh 2001: 529-558.; Bódi – Kovalcsik 2001: 661-664.; Bódi 2002: 5-236.

téneti adalékokat, így külön kötetben mutatták be Herrmann Antal tudományos életművét,³⁸⁷ Vekerdi József még az 1980-as évek elején elkészítette a néprajzi cigánykutatások rövid történetét,³⁸⁸ illetve Ujváry Zoltán több alkalommal is foglalkozott a néprajzi cigánykutatások történetével,³⁸⁹ továbbá monografikus igénnyel rekonstruálta Wlislócki Henrik munkásságát,³⁹⁰ és ismét közreadta Wlislócki folklorisztikai írásait.³⁹¹ A teljesség igénye nélkül megemlíthető Bari Károly³⁹² tanulmánya is, amely gazdag kutatástörténeti vonatkozásokban, és a néprajztudomány kezdetei előtti időszakban keletkezett történeti-néprajzi források kiadása, így Augustini ab Hortis Sámuel könyve,³⁹³ Deáky Zita és Nagy Pál tanulmányával.³⁹⁴

Kutatástörténeti vonatkozásban azonban különösen fontos Dupcsik Csaba 2009-ben megjelent kötete.³⁹⁵ Dupcsik többek között a néprajzi diszciplína cigánykutatásainak történetét is bemutatta, amely ugyan nem teljes és kimerítő áttekintés, de ilyen elvárást nem is fogalmazhatunk meg, mivel a cigányokkal foglalkozó írások száma miatt ez szinte lehetetlen feladat lenne. Az értekezés kéziratának első változatát 2009 decemberében zártam le, így akkor nem vehettem figyelembe sem kutatástörténeti, sem pedig más megállapításait. Nem vállalkoztam részletesebb kutatástörténeti áttekintésre, mert nem kutatástörténetet kívántam írni, ezért is használtam korábban a kutatástörténet helyett a diszkurzív kapcsolatok és a diszkurzív előzmények kifejezéseket. A debreceni Déri Múzeum forrásanyagához kapcsolódó néprajzi kontextus bemutatása mégis elengedhetetlen feladat. A kézirat végleges változatában, amely 2010 júliusában készült, már a Dupcsik-féle kutatástörténetre is támaszkodni tudtam.

6.2. A debreceni Déri Múzeum forrásainak néprajzi kontextusa

A debreceni Déri Múzeum néprajzi cigány forrásai a datálások alapján az 1890 és az 1991 közötti időszakban születtek. A források és a néprajzi forrástípusok kronológiai eloszlásának ismeretében viszont ez a meghatározás nem elégséges a kontextus meghatározásához. A szöveges források ugyanis az 1960 és az 1977 közötti időszakban, míg a képi források többsége,

³⁸⁷ Bódi 1999: 5-116.

³⁸⁸ Vekerdi 1982: 3-59.

³⁸⁹ Ujváry 1991: 13-16. ; Ujváry 1994: 32-38.

³⁹⁰ Ujváry 2007: 519-567.

³⁹¹ Ujváry 2008: 370-421.

³⁹² Bari 2009: 1-62.

³⁹³ Augustini ab Hortis 2009: 35-303.

³⁹⁴ Deáky – Nagy 2009: 5-28.

³⁹⁵ Dupcsik 2009: 5-362.

mint azt a 8. fejezetben majd részletesen bemutatom, illetve a mellékletek adattáblázataiban is közöltem, döntően 1950 és 1966 között keletkeztek. A néprajzi kontextus kronológiai kezdete a néprajzi cigánykutatások kezdetével egyezhet meg, vagy még ennél is korábbra tehető, mivel tulajdonképpen a történeti–néprajzi kutatások és a forrásfeltárás függvénye. A bizonytalanságok elkerülése érdekében a néprajz és a cigánykutatások tudománytörténetének meghatározását fogadtam el. A néprajzi kontextus másik kronológiai határa is legalább ennyire bizonytalan, de mindenképpen későbbi mint a források keletkezésének legutolsó ismert dátuma, ugyanis egy ideig még a korábban felhalmozott ismereteket adták közre. Ezt sem tudjuk pontosan meghatározni, és ebben az esetben akár az 1990-es évek közepe is adódhatna. Ennek az időhatárnak ellentmond azonban a források eloszlása, amely ennek alapján inkább az 1980-as évek közepe lehet. További bonyodalmat okozhat az, hogy a néprajzi és általában a cigánykutatások során bekövetkezett egy belső fordulat és diszciplináris átrendeződés. A Dupcsik-féle kutatástörténet szerint azonban több diszciplinára kiterjedően a cigányok iránti erőteljes érdeklődésről csak az 1990-es évek elejétől beszélhetünk, így fordulatot és átrendeződést is inentől várhatnánk, viszont ezzel már nagyon távolra kerülnénk forrásaink többségének keletkezési időpontjától. A néprajzi kontextus másik határának így az 1980-as évek közepét fogadtam el.

Egy még további probléma magukban a forrásokban található, így vajon előfordult-e bennük egyértelmű megfogalmazás vagy utalás a néprajzi kontextusra. Ilyen egyértelmű megfogalmazást csak egy szöveges forrásban találtam, egy önvallomással átszőtt etnikus helytörténetben,³⁹⁶ amely József főherceg, Wlislócki Henrik és Erdős Kamill megállapításaira is utalt, de a megállapítások eredetét a tudományos leírás pontatlanságai következtében csak Erdős Kamill esetében lehet azonosítani, míg József főherceg és Wlislócki Henrik esetében csak feltételezéseink lehetnek. Ez a forrás 1972-ben keletkezett, szerzőjétől még 1967-ből és 1970-ből is rendelkezünk néprajzi forrással, ezekben viszont nem találunk határozott utalást a néprajzi kontextusra. Az 1960-ra datált néprajzi szöveges forrásunk szerzői ugyanakkor etnográfusok, így náluk egyértelmű megfogalmazás vagy utalás nélkül is elfogadhatjuk a néprajzi kontextus ismeretét.³⁹⁷ A képi forrásoknál nemcsak a néprajzi forrásokban, a fotográfiákon lelhetünk fel utalásokat, hanem szintén magában a kutatás tényében is, mivel fotográfusaink a legtöbb esetben szintén etnográfusok voltak, és a fényképek néprajzi kutatásaik során születtek vagy egyszerűen a múzeum gyűjteményét kívánták bővíteni velük. A néprajzi kontextus leírásának nehézségét itt az okozza, hogy nem rendelkezünk a néprajzi cigány fotográfiák

³⁹⁶ DMNA: 1441–75.lsz.

³⁹⁷ DMNA: V.501.lsz.

kutatástörténetével, illetve a cigányokról készült fényképek típusainak áttekintése során csak Szuhay Péter tett kísérletet a cigányokat ábrázoló néprajzi fotók jellemzésére. A néprajzi kontextus meghatározása ebben az esetben még a kezdeteknél tart, és nem alkalmas a források kontextusának pontos leírására, így egyelőre csak a fotográfiák tematikájához kapcsolódhatunk.

A tematikus kontextusok azonban annyira szerteágazóak, hogy szinte a néprajz egészére kiterjednek. A képi források többsége néprajzi fotográfia, ezen belül meghatározóak a táncmozzanatokot ábrázoló fényképek vagy fényképsorozatok. A táncmozzanatokot ábrázoló fényképek néprajzi kontextusának bemutatásához pedig több kiindulópontunk is lehetne. A Dupcsik-féle kötet ebben az esetben nincs segítségünkre. Az első kiindulópont Bódi Zsuzsanna bibliográfiája, ezen belül pedig a zenére és a táncra vonatkozó kutatásokat bemutató rész-bibliográfia.³⁹⁸ A második a különböző kutatástörténeti áttekintések felhasználása, így Balázs Gusztávnak a nagyecsed-i oláh cigány táncagyományokat leíró és elemző kötetében a magyarországi cigány táncagyományok kutatásának története,³⁹⁹ továbbá a Bódi Zsuzsanna szerkesztésében megjelent, a Közép- és Kelet-Európában folytatott cigány néprajzi kutatásokat áttekintő kötetben Pozsony Ferenc erdélyi cigánykutatásokat,⁴⁰⁰ Felföldi László a magyarországi cigányság tánc kultúrájának kutatásait,⁴⁰¹ Daróczi Ágnes magyarországi cigány folklórmozgalmat⁴⁰² és Kovalcsik Katalin folkórzenészek, hagyományörzők és az „elektromos cigányok” kapcsolatát⁴⁰³ bemutató munkája. A tánc és a zene szoros viszonya következtében a cigányok zenéjének kutatástörténete is a tematikus kontextus része. A zenei kontextus és a kutatástörténeti eredmények bemutatásához pedig nélkülözhetetlen Bódi Zsuzsanna cigányzenével foglalkozó kötete.⁴⁰⁴ Külön is megemlítenéd ebben az összefüggésben Csenki Imre és Csenki Sándor néprajzi gyűjtései, amelyet még 1942-ben zártak le. Dallamokat és szövegeket egyaránt gyűjtöttek és értelmeztek, továbbá ismertek néprajzi feldolgozásaik és zenekompozícióik is. Fontosak Erdős Kamillnak az 1958-ban írt és 1960-ban megjelent a magyarországi cigányok táncairól,⁴⁰⁵ és az 1980-as évek végéig kéziratban maradt cigánytáncról⁴⁰⁶ készült

³⁹⁸ Bódi 2002c: 113-136.

³⁹⁹ Balázs 1995: 7-19.

⁴⁰⁰ Pozsony 2001: 12-32.

⁴⁰¹ Felföldi 2001: 110-121.

⁴⁰² Daróczi 2001: 122-129.

⁴⁰³ Kovalcsik 2001: 130-142.

⁴⁰⁴ Bódi 2002b: 5-139.

⁴⁰⁵ Erdős 1989: 93-97.

⁴⁰⁶ Erdős 1989: 187-189.

tanulmányai. A tánc és a zene azonban nem elszigetelt folklórjelenségek, így a néprajzi kontextus bővíthető lenne még további irányokba, így vizsgálható a zenével és a tánccal összefüggésben az egyén és a közösség kapcsolata is, mint ahogyan Kertész Wilkinson Irén⁴⁰⁷ és Kovalcsik Katalin⁴⁰⁸ tett erre kísérletet. A harmadik lehetséges kiindulópont figyelembe venne a források kronológiai keretét, így pedig a tematikus néprajzi kontextus határának az 1980-as évek közepe adódna. Ebben az esetben Martin Györgynek a cigányság tánckultúrájáról⁴⁰⁹ és Olsvai Imrének a magyarországi cigányság zenei hagyományairól⁴¹⁰ 1983-ban közreadott áttekintései elengedhetetlenek a kontextus bemutatásához. A negyedik kiindulópont egy szűkebb időmetszetre korlátozódna, mivel a táncmozzanatok ábrázoló fényképek vagy fényképsorozatok 1950 és 1966 között készültek. Az ötödik változat elsősorban a fotográfusra figyelne. A fotográfus Béres András etnográfus volt, aki nemcsak fényképezett, hanem néprajzi gyűjtéseket is végzett, továbbá egyben koreográfus is volt, aki néprajzi gyűjtéseinek eredményeit, így a cigányok táncait is felhasználta tánckompozícióhoz. Ebben a változatban a tematikus néprajzi kontextust a fotográfus etnográfiai és koreográfusi munkásságának történetéből lehetne felépíteni. Az értekezésemben azonban a kutatás tárgyai nem a cigányok tánca és zenéje, vagy az építkezés módjai, a források ehhez a feladathoz egyébként sem lennének elegendőek, hanem a cigány, ezen belül pedig a néprajzi cigány reprezentációk.

Az általános néprajzi kontextus része a magyarországi cigánykutatások egészének Dupcsik Csaba kutatástörténetében. A III. fejezet a milleneumi Magyarország cigányságának, ezen belül a romák néprajzi kutatásának kezdeteit,⁴¹¹ illetve külön az 1893-as Herrmann-féle kutatást mutatja be,⁴¹² vagyis a 19. század végének és a 20. század elejének néprajzi kutatásai mellett az általános néprajzi kontextus alaprétegét, amelyet József főherceg, Wlislocki Henrik és Herrmann Antal kutatásainak eredményei alkotnak. József főherceg összetett tevékenységéről kevésbé, míg Wlislocki és Herrmann munkásságáról azonban már a közelmúltból is rendelkezünk hasznos áttekintésekkel. A Dupcsik-féle kutatástörténet IV. fejezete szűkülő horizontokról beszél, továbbá a cigányok nem kutatásaként írta le a 20. század első felét, ezen belül a néprajzi cigánykutatások Liszt, Bartók, Kodály, Dömötör Sándor, Prahács Margit, Csenki Imre és Csenki Sándor gyűjtéseivel és nézeteivel jellemzett folyamatát a zenei örökségből

⁴⁰⁷ Kertész Wilkinson 2003: 7-35.

⁴⁰⁸ Kovalcsik 2003: 36-65.

⁴⁰⁹ Martin 1983: 222-229.

⁴¹⁰ Olsvai 196-221.

⁴¹¹ Dupcsik 2009: 66-74.

⁴¹² Dupcsik 2009: 75-84.

történt „kiűzetésként” értelmezte,⁴¹³ míg a néprajz és a szociográfiák kettősségében Vajkai Aurél és Bonomi Jenő tanulmányaival foglalkozott.⁴¹⁴ A Dupcsik-féle kutatástörténet V. fejezete tárgyalja külön alfejezetben a romológia klasszikusának, Erdős Kamillnak a munkásságát,⁴¹⁵ és a leíró néprajzi kutatásokat az 1950-1960-as években,⁴¹⁶ Csalog Zsolt, Balassa Iván, Kardos László, Bakó Ferenc, Békefi Margit tevékenysége alapján. Dupcsik Csaba kutatástörténetének VI. fejezete szintén külön alfejezetben mutatja be az 1960-1970-es évek romológiáját,⁴¹⁷ így Vekerdi József nyelvészeti gyűjtéseit és a cigány nyelv állapotára vonatkozó nézeteit, illetve cigány népmesegyűjtéseit. A VII. fejezet a rendszerváltás utáni időszakkal, ezen belül pedig az antropológia és a néprajz szorosabb kapcsolatával, és Michael Sinclair Stewart, Szuhay Péter és Prónai Csaba néprajzi és antropológiai kutatásaival és kutatástörténeti szerepével foglalkozik. A Dupcsik kötet egyéb fejezetei nem tárgyalják a néprajzi cigány kutatásokat, de bizonyos megállapításai kapcsolódnak az értekezés problematikájához, így a naiv tudományosság kérdéséhez, a cigánykutatások különböző megközelítésmódjainak tipológiája pedig az értekezés megközelítésmódjához. Utóbbira visszatérek az értekezés összegzésében. Annyit megállapíthatunk, hogy szükséges lenne a néprajzi cigány kutatások részletesebb áttekintése és önálló történetének rekonstruálása.

Dupcsik Csaba a magyarországi cigánykutatások történetét vizsgálta, és ezen belül foglalkozott a néprajzi cigánykutatások történetével. A Dupcsik-féle változat alternatívája Bíró Boglárka kutatástörténete,⁴¹⁸ amely a magyarországi cigányság néprajzát a hazai és a nemzetközi kulturális antropológiai cigánykutatások eredményeinek a bevonásával egészítette ki. Bíró a Wáli István és Heinrich Grellmann nevéhez fűződő kezdetek után a két ciganológus triász, így Habsburg József főherceg, Wlislöck Henrik és Herrmann Antal, illetve Erdős Kamill, Hajdú András és Vekerdi József tevékenységét mutatja be. Bíró kutatástörténete a továbbiakban azonban már tematikusan rendszerezett, így a magyarországi cigányság csoportosítása, az oláh cigány mesehagyomány és mesélési hagyomány, a cigány népzene, a formális és informális nyelvhasználat, a viselet, a vándorlás és tisztaság, ezen belül a peripatetikus közösségek és a rituális tisztaság, végül pedig a munka témái köré szerveződött.

⁴¹³ Dupcsik 2009: 104-109.

⁴¹⁴ Dupcsik 2009: 109-119.

⁴¹⁵ Dupcsik 2009: 154-162.

⁴¹⁶ Dupcsik 2009: 167-172.

⁴¹⁷ Dupcsik 2009: 177-183.

⁴¹⁸ Bíró 2006: 57-74.

A Déri Múzeum cigányokra vonatkozó néprajzi forrásainak általános néprajzi kontextusát, egyaránt figyelembe véve a Dupcsik-féle és a Bíró-féle kutatástörténetet, a források kronológiáját, továbbá a néprajzi források hivatkozásait, a 19. század végéről Habsburg József főherceg és Wlislocki Henrik a Pallas Nagy Lexikonba írt szócikkei,⁴¹⁹ továbbá a Wlislocki és a József főherceg által írt külön melléklet,⁴²⁰ az 1940-es évek végétől az 1960-as évek közepéig tartó időszakban Erdős Kamill kutatásai, Vekerdi József kötete alapján, mivel az addig kéziratban maradt munkáit is közölte,⁴²¹ míg az 1980-as évek közepéről egy Szegő László által szerkesztett romológiai összeállítás⁴²² alkotja.

Habsburg József főherceg és Wlislocki Henrik cigánykutatásainak eredményei a 19. század végén hosszú időre megalapozták néprajzi ismereteinket, amely a Pallas Nagy Lexikonban adott összegzés következtében egyben a szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé vált. Erdős Kamill pedig, mint Vekerdi József⁴²³ bemutatta, az 1948 és 1962 között végzett terepkutatásaival, gyűjtéseivel és különböző értelmezéseivel ismét meghatározta és átalakította a cigányokkal kapcsolatos néprajzi tudásunkat. Wlislocki Henrik az első, míg Erdős Kamill a második ciganológus triász képviselője volt. A 1983-ban kiadott Szegő-féle összeállítást kézikönyvnek szánták, amely diszciplináris heterogenitása és néprajzi vonatkozásai mellett a politikai kontextus szerepére is rámutat a magyarországi cigánykutatásokban.

A Pallas Nagy Lexikonának IV. kötetében két szócikk foglalkozott a cigányokkal. A cigány nyelvet bemutató szócikket maga Habsburg József főherceg,⁴²⁴ míg a néprajzi áttekintést Wlislocki Henrik írta,⁴²⁵ utóbbit még kiegészítve egy cigánysátor rajzával. Wlislocki a szócikkében kitért a különböző népelnevezésekre, az eredetre, a történelemre, ezen belül a cigányok európai és a magyarországi történetére, az iskoláztatás és a letelepítés problémáira, ebben külön is József főherceg kísérleteire, továbbá a cigányokkal foglalkozó társadalmi és tudományos szerveződésekre. A lexikonban a szócikkekhez külön melléklet is csatlakozott,⁴²⁶ amelyet szintén Wlislocki készített, részletesen bemutatva a cigány nyelv grammatikáját, a cigányok életmódját, szokásait és hiedelmeit, a cigányok népköltészetét és zenéjét, a cigány-

⁴¹⁹ Habsburg 1893: 360-361. Wlislocki 1893a: 361-364.

⁴²⁰ Wlislocki 1893b: I-XLVIII.

⁴²¹ Erdős 1989: 5-265.

⁴²² Szegő 1983: 5-390.

⁴²³ Vekerdi 1989: 7-14.

⁴²⁴ Habsburg 1893: 360-361.

⁴²⁵ Wlislocki 1893a: 361-364.

⁴²⁶ Wlislocki 1893b: I-XLVIII.

kutatások válogatott külföldi és hazai szakirodalmát. A külön melléklet része lett végül egy magyar-cigány szógyűjtemény, de az utóbbi már József főherceg munkája. Az 1950-es évek elejéig nem volt Wlislöck Henrik munkásságához mérhető néprajzi cigánykutatás Magyarországon.

Erdős Kamill összegyűjtött cigánytanulmányai 1989-ben, Erdős Kamill halála után negyedszázaddal jelentek meg. A kötetben az eddig nem közölt, a hagyatékban maradt írásai is helyet kaptak. A könyv szerkesztője, és egyben a bevezető tanulmány szerzője Vekerdi József volt, aki Erdőssel együtt a második ciganológus triász tagja. Vekerdi rekonstruálta a viszonylag rövid, de nagyon intenzív tudományos pályát.⁴²⁷ Erdős Kamill etnográfusként és szociográfusként rendszeres gyűjtőmunkát végzett, ismerte a kárpáti cigány és az oláh cigány nyelvjárást, 1956-ig még alkalmi környezeteiben gyűjtött, 1956-ban Békés megyében, döntően Tótkomlóson, Kétegyházán és a végegyházi „mășăriknál”[„halászház”],⁴²⁸ majd 1956-ban és 1957-ben Nógrádban, Balassagyarmaton a kárpáti cigányok között, 1958-ban a Dunántúlon járt, 1959-ben ismét Nógrádban, Balassagyarmaton és Salgótarjánban, 1960-ban Sárospatakot és a Bodroghoz kereste fel, majd Nyíregyháza, Kiskunhalas és Mélykút következett. Utolsó gyűjtései 1961-ben Szabolcs-Szatmár megyéhez kötődtek. Különböző tárgyakat is beszerzett útjai során a múzeumok számára, és foglalkoztatta a gyulai Erkel Ferenc Múzeum kereteiben egy önálló cigány múzeum megalakításának terve. Tagjává választotta 1958-ban a londoni Gypsy Lore Society, 1959-ben a Magyar Néprajzi Társaság és a párizsi Association Des Études Tsiganes. Erdős Kamill gyűjtései és kutatásai elsősorban a cigány nyelvre, továbbá különböző folklórműfajokra, így népdal, népmese, néptánc és szokás- és hiedelemanyagokra irányultak.⁴²⁹ Kutatásainak egyik központi problémája és eredménye a magyarországi cigányok nyelvi és néprajzi szempontokat egyesítő csoportosítása volt.

Szegő László 1979 novemberében írta bevezetését a romológia összeállításához.⁴³⁰ Már a téma megemlékezése is megosztotta a társadalmat, illetve a politikai társadalom világát, és ez nyelvi zavarban is megnyilvánult, amelyben osztozott a kötet szerkesztője is. Cigányügy, de nem cigánykérdés,⁴³¹ mert az alkotmányban deklarált valamennyi kisebbség egyenjogúsága, továbbá a nyelvi-etnikai kisebbségi csoportok problémáinak kezelésében, a ma már furcsán

⁴²⁷ Vekerdi 1989: 7-14

⁴²⁸ Erdős 1989: 42.

Mășărik[„halászház”]: a cigány anyanyelvű oláh (vlax) cigány törzs. A törzsi nevek foglalkozásnevekre utalnak.

⁴²⁹ Erdős 1989: 15-262.

⁴³⁰ Szegő 1983: 5-6.

⁴³¹ Báthory János számára azonban cigánykérdés maradt, csak idézőjelek közé került. Báthory 1983: 8.

hangzó, lenini nemzetiségi politika érvényesül. Ennek egyik jele, hogy a hivatalos definícióban a cigányság hátrányos helyzetben levő népcsoport. A hivatalos definíció alárendelt változatában már sajátos etnikum is, amelynek többsége hátrányos társadalmi helyzetben van és sajátos kulturális jegyekkel rendelkezik, így saját nyelv, bizonyos gazdasági vonatkozású specifikumok, és általában jellegzetes lelki alkat jellemzi. A kötet az aktuális társadalmi kérdések és a cigány kultúra vázlatos összefoglalója. A romológia, a cigánykutatás tudományának szinte egész területe megjelent benne. Az utószó⁴³² viszont 1983-ban íródott, a könyv is ebben az évben jelent meg, tehát legalább 5 év alatt készült el. A téma politikai megítélése azonban közben nagyon megváltozott. A világ változott meg, állította ezzel szemben a könyv szerkesztője, aki közvetítette a politikai megítélés változását. Javult a cigányság anyagi helyzete, élet-színvonala az egész világon, de mégis igaz maradt a tétel, hogy a hátrányos helyzetben élők többsége cigány, így a változások következtében a hátrányos helyzet felszámolása már kevesebb külön osztályt és külön iskolát igényel. Javult a cigányság egészségügyi ellátottsága is, és a tuberkulózis gyakorisága mint etnikai jellegzetesség megszűnt. Megváltozott a „cigány polgárjogi mozgalom” politikai minősítése is, amely most „önerős törekvésekként” értelmeződött a politikai szótárban. A cigány szervezetek alkalmatlanok az asszimilációs törekvések megakadályozására, nem demokratikusak, csak a különböző támogatások és kárpótlások igazságtalan elosztásával foglalatostkodnak. A hazai cigány „szeparatista törekvéseknek” küldött üzenet hangneme a politikai irányvonal határozottságát és radikális megkeményedését jelzi, és már nem egyszerűen a lenini nemzetiségi politika szelleme kísérti meg. A nemzetközi deklarációk határozzák meg a nemzetiségi csoportokat, a nemzeti kisebbségek anyaországgal rendelkeznek, és a jogokat a paritás elve szabályozza a magyar kisebbségek esetében. „Cigányország” pedig nincs. Egy újabb okfejtésben a fejlett szocializmusban össznépi államot építünk, amelyben lehetőség van az anyagi és a kulturális felemelkedésre, de amely elutasítja az elszakadás, a nemzetiségi önállósodás törekvéseit. Ezek a törekvések nem járhatnak sikerrel, mert csökken a cigány anyanyelven beszélők száma, párhuzamosan az iskolázottság és az anyagi helyzet javulásával. Nem sokáig lehet így sikeres a „naiv festő”, a „lánglelkű poéta” és a „primitív folklórszínvonalat képviselő költő és író”. Megváltozott a romológia megítélése, így az etnikus tudományról kiderült, hogy nem is létezik, mert a tudáselemek a diszciplínákban gyűlnek össze, és ebben a szerzők nemzetisége szerinti katalogizálása ismeretlen. De mégis létezik, mert a szakirodalom a címében még a romológia szakirodalma maradt, csak közben a könyvben megjelenő változata elavult, ugyanis 1980-ban lezárták a válogatott bibliográfiát. Nem változott viszont a különböző tárgyerületeken [a történelem, a néprajz, a hagyományos közösségek szerkezete, a zene, a folklór, a nyelv, az irodalom, a lakás, az oktatás

⁴³² Szegő 1983: 383-386.

és az egészségügy] tett megállapítások érvényessége. De már nem érvényesek a konklúziók és az írások „romantikus pátosza” sem, és nem szabad szó szerint értelmezni a tanulmányokat, csak az utószó prizmáján át.

A magyarországi romológia 1983-ban közreadott mintájában meghatározóak az engedélyezett, a politikailag keretezett és átértelmezett témák, és lényeges a témák sorrendje is. A romológia tematikája rögzült a politikai kontextus átalakulása ellenére, mivel újabb és újabb ismétlődéseivel és változataival találkozhatunk később. Megállt az idő. Ez lehetett a magyarországi romológia születésének egyik forrásvidéke. A leegyszerűsített nyelvezet, a viszonylag nagy példányszám, a hozzáférhetősége ugyanakkor alkalmat adott ismertségének széles körűvé válására és egyben beépülésére a cigányokról/romákról szóló diskurzusokba. Az 1980-as évek elején még a cigányokra vonatkozó kiterjedt szociológiai, történelmi, néprajzi, antropológiai kutatások előtti időszakban vagyunk, amelyre az jellemző, hogy csak szűk körben ismertek a cigánykutatások fontosabb tudományos eredményei. A problematika részben átalakult, és megváltozott az érdeklődés iránya, azonban az összeállítás és tanulmányainak megállapításai bizonyos tárgyterületeken a cigányokról/romákról alkotott mai tudásunk történeti dokumentumai és előzményei maradtak. Az összeállítás pedig azt mutatja, hogy a politikai kontextus felülírhatta a különböző diszciplináris kontextusokat, így a néprajzi kontextust is.

7. CIGÁNY/ROMA REPRESENTÁCIÓK A XIX. SZÁZAD VÉGÉN

7.1. A cigány etnikai csoport mint néprajzi és statisztikai konstrukció.⁴³³

7.1.1. A kutatás tárgya

Mit jelentett a „cigányügy” Magyarországon, továbbá hogyan konstruálták meg a néprajzban a „cigány etnicitást” a XIX. század fordulóján, a XX. század elején? A cigány etnikai csoport alapvető néprajzi és statisztikai konstrukciója a Herrmann Antal-féle 1893-ban Magyarországon végrehajtott cigányösszeírás rendszere.⁴³⁴ Ez az összeírás ugyanakkor nem az első cigányokra vonatkozó adatfelvétel volt Magyarországon, de ez bizonyult a legteljesebbnek, és már modern népszámlálásnak tekinthetjük, míg a korábbi adatfelvételek még a népesség- és adóösszeírások közé sorolhatóak. A népesség- és adóösszeírásokat nem tartották megfelelőnek, a cigány népesség országos számbavételét pedig már 1853-ban és 1873-ban is elrendelték.⁴³⁵

A magyarországi cigánykutatásokban az 1990-es években vált problematikusá és reflexív-
vé a tudományos kutatásokban használt cigány/roma kategória attribútumainak rendszere, és ezzel megszűnt a kutatások tárgyának magától értetődősége. A statisztikák és a statisztikai adatokra épülő megállapítások ezentúl csak a statisztikai apparátus, és a kutatási alany vagy tárgy konstruálódásával együtt lettek értelmezhetőek és hitelesíthetőek.⁴³⁶ A cigánykutatások során kialakult statisztikai eltérések részben visszavezethetőek a cigány/roma konstruálódásának különböző módjaira, így a statisztikák bár továbbra is „megbízhatóak”, az érvényességük már konstrukciósan korlátozott. A magyarországi cigányságról 1971-ben, majd 1993-ban és a 2003-ban elvégzett nagy adatfelvételek, és az adatfelvételek után létrehozott adatbázisok érvényessége is csak ebben az összefüggésben határozható meg.⁴³⁷

⁴³³ Herrmann 1895: Tartalomjegyzék 3. Előszó IV. Általános jelentés 2*- 59*. Táblás kimutatások 2-81. Grafikai táblázatok 1-5: 10*. 12*. 40*. 44*. 56*.

⁴³⁴ Herrmann 1895: Tartalomjegyzék 3. Előszó IV. Általános jelentés 2*- 59*. Táblás kimutatások 2-81. Grafikai táblázatok 1-5: 10*. 12*. 40*. 44*. 56*.

⁴³⁵ Hoóz 1992: 3-8.

⁴³⁶ Ladányi–Szelényi 2000: 179-192. és Havas – Kemény– Kertesi 2000: 193-202. és Ladányi – Szelényi 2000: 203-210. és Kertesi 2000: 211-238. és Ladányi – Szelényi 2000: 239-242. és Habcsek 2000: 243-276. és Neményi 2000: 277-282. és Mészáros– Fóti 2000: 285-312. és Kligman 2001: 66-84. és Ladányi-Szelényi 2001: 85-95. és Székelyi–Örkény– Csepeli 2001: 19-46.

⁴³⁷ Kemény 1976: 3-291. és Havas - Kemény 1996: 352-380. és Kertesi – Kézdi 1998: 5-467.

A magyar történettudományban a társadalomtörténet írás, elsősorban Tóth Zoltán vezette be az 1980-as évek végén, majd később Gyáni Gábor helyezte újabb kontextusba a statisztikai reflexió problematikáját. Tóth Zoltán⁴³⁸ értelmezésében a statisztika fogalomrendszere, a mérés kategóriarendszere a 19. században a társadalomról alkotott konvencionális képet konceptualizálta. Gyáni Gábor⁴³⁹ számára pedig a statisztika a világ értelmi feldolgozásának, a diszkurzív megismerésnek az egyik módja, de amely egyben hatalommal kapcsolatos tudás, és a diskurzusok foucault-i rendjében a hatalmi technikák körébe tartozik.

A cigányok magyarországi történetének feldolgozásaiban a források feltárása, csoportosítása, a források kiadása, és a kiterjedt, alapos forráskritika, a forrásokhoz kötött értelmezések diszkurzív technikája az 1990-es években Nagy Pál munkáival váltak meghatározóvá.⁴⁴⁰ A történeti statisztikák érvényességének kérdése felmerült Mészáros Árpád és Fóti János a cigányok/romák demográfiai és szociológiai kutatástörténeti rekonstrukcióiban is,⁴⁴¹ míg a cigányokra vonatkozó statisztikák értelmezésében a fordulat szükségességét Kocsis Károly fogalmazta meg.⁴⁴²

7.1.2. A Herrmann-féle cigányösszeírás

A 19. században több európai országban tettek kísérletet a vándorló életmódot folytató népesség, a nomádok, a csavargók, a cigányok számbavételére, majd nyilvántartására. A *Magyarországban 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei 5 grafikai táblázattal*⁴⁴³ című munka is ebbe a sorba tartozik. A forrás három nagyobb részből áll, általános jelentés, táblás kimutatások és grafikai táblázatok alkotják. A különböző részek számozása mindig előlről kezdődik, és a számformáik különbözőek. A grafikai táblázatok az általános jelentésen belül található szövegek táblázatok grafikus ábrázolásai. Az *Általános jelentést* Herrmann Antal készítette. A jelentés 1. pontja az összeírás koncepciójának és módszertanának, végrehajtásának leírása, míg 2-10. pontja az adatcsoportok, a táblás kimutatások olvasata, értelmezése, amelyben az összeírást kiegészítő adatokat közöltek, a statisztikák részleteibek, az adatokat a *Táblás kimutatásoktól* eltérően is csoportosították, és az összegzések

⁴³⁸ Tóth 1987: 407-421.

⁴³⁹ Gyáni 2001: 265-278.

⁴⁴⁰ Nagy 1998: 5-499.

⁴⁴¹ Mészáros – Fóti 2000: 285-312.

⁴⁴² Kocsis 2002: 32-49.

⁴⁴³ Herrmann 1895: Tartalomjegyzék 3. Előszó IV. Általános jelentés 2*- 59*. Táblás kimutatások 2-81. Grafikai táblázatok 1-5: 10*. 12*. 40*. 44*. 56*.

értelmezésébe bevonták az 1891-es népszámlálás eredményeit is. Az 1893-as cigányösszeírást közigazgatási problémákkal indokolták, a végrehajtása a belügyminiszteri munkaprogramban szerepelt. A rendészeti elképzelésben a legfontosabb eredményeket az általános viszonyokra és a foglalkozásra vonatkozó kérdőpontok válaszai jelentették. Az általános viszonyok az összeírtak életmódjának főbb körülményeire vonatkoztak, elsősorban tartózkodásuk módjával és idejével függtek össze, az áttekintés kiindulópontja pedig az előzetesen létrehozott osztályozás, az állandóan letelepedett, a huzamosabb ideig ott tartózkodó és a vándor cigány kategóriája volt. A letelepedettség három legfontosabb mozzanatának az állandó lakást, a termőföldre való viszonyt és a közművelődésben való részesedést tekintették. A lakásnál a községben való helyéről, a többi lakossal szembeni helyzetéről, és az épületek minőségéről felvett adatokat tartották jellegadónak, a letelepedett státusz további meghatározó mozzanatainak. Nem minősültek kíváncsinak az elkülönülés különböző formái, „*a megvetett és utált cigány páriáknak a polgári társadalomból való kiközösítése*”,⁴⁴⁴ mivel a polgárosodást-polgárosítást integrációs politikaként, integrációs törekvésként értelmezték. Herrmann Antal szerint a „*letelepedettség a művelődés alapja, főeszköze pedig ma az iskola*”,⁴⁴⁵ „*fontos szerepe van a nemzetiség fentartásában, megerősítésében, de alakításában is*”,⁴⁴⁶ és a „*cigányok polgárosodásának is nagyon hathatós tényezője lehetne.*”⁴⁴⁷ A tankötelesek és az iskolába járók országos számbavételének körülményei és hiányai miatt azonban kételkedett a tanügyre vonatkozó statisztikák hitelességében és megbízhatóságában, de nem tartotta pontosnak a tankötelesek 1893-as általános statisztikáját sem. Herrmann a magaviseletet úgy határozta meg, mint a törvényes és a társadalmi renddel szemben tanúsított magatartást, amelynek mutatója a veszekedés, verekedés, tolvajlás előfordulása, mivel ezek a cselekedetek a közrend elemibb követelményeihez való alkalmazkodásra utalnak. Megjegyezte ugyanakkor, hogy itt érvényesült leginkább az „*összeírók alanyi felfogása és egyéni indulata*”,⁴⁴⁸ az általánosítás és a kivételek létrehozása, továbbá sok helyen ide értették a családi élet jelenségeit, különösen a házasszony törvényes vagy törvénytelen voltát. Sok község nem is készítette el ezt a kimutatást, ezért kétségesse vált a statisztika hitelessége és megbízhatósága, így ezeket az észrevételeket figyelembe véve „*nem igen lehet népleírási következtetéseket vonni*”.⁴⁴⁹ Ellentmondások voltak az 1880. és az 1890. évi népszámlálások és az 1893-as cigányösszeírás adatai között is.

⁴⁴⁴ Herrmann 1895: 17*.

⁴⁴⁵ Herrmann 1895: 19*.

⁴⁴⁶ Herrmann 1895: 19*.

⁴⁴⁷ Herrmann 1895: 19*.

⁴⁴⁸ Herrmann 1895: 22*.

⁴⁴⁹ Herrmann 1895: 23*.

Herrmann szerint a népszámlálásoknál a nyelvi identifikálás volt problematikus. 1880-ban sok román anyanyelvű cigányt a románok közé vettek fel, 1890-ben sok cigányt, akinek az anyanyelve nem cigány volt, de tudott cigányul, cigány anyanyelvűként regisztráltak. Az 1893-as adatfelvétel pedig azért tekinthető pontosabbnak, mert ez volt az első olyan, amely néprajzi és antropológiai kritériumokat is alkalmazott, és ezért a nyelvi viszonyok meghatározásában is gondosabban járhatott el. Hogyan történt azonban 1893-ban a cigány eredet és származás megállapítása? „A közvélemény, a nép tudata rendesen igen biztosan evidenciában tartja a cigány eredetűeket, s ezeknek elég határozott ismérve az anthropologiai jelleg, inkább mint a nyelv, mely az általános népszámlálások adataiban, mint a cigányság egyedüli kritériuma szerepel.”⁴⁵⁰ A számlálásból történt kimaradás az állandóan letelepedett kategóriában lehetett a legnagyobb, mivel letelepedett cigányok a tapasztalatok szerint több olyan városban is éltek, amelyekben 1893-ban nem vagy alacsony számban mutattak ki cigányokat.

Miért érezték szükségesnek, és milyen érvekkel tartották igazolhatónak a cigányok 19. század végén végrehajtott összeírását? A belügyminisztérium munkaprogramjába 1892-ben vették fel a csavargók helyzetének országos rendezését és a kóbor cigányok letelepítését. Az összeírást azonban kiterjesztették azokra a letelepedettekre is, akikről megállapítható volt az, hogy cigányok. A kiterjesztést azzal indokolták, hogy a nem letelepedettek helyzetével való összehasonlítással integrációs lehetőségek, mindenki számára követhető minták tárulhatnak fel. Herrmann tapasztalatai alapján a letelepedettek között voltak olyanok, akik beolvadtak a társadalomba, és csak antropológiai jegyeik különböztették meg őket. Értelmezésében minden civilizált országban léteznek a szerves társadalmi fejlődésen kívül rekedt csoportok, hivatásos csavargók, amelyek a civilizáció hézagaiban, azt kihasználva éltek, tengődtek, élösködtek. Az ide sorolható társadalmi elemek politikai, közigazgatási és társadalmi gondokat okoznak, gátolják az egyetemes haladást, „megnehezítik a közigazgatást, veszélyeztetik a közbiztonságot és rontják a közérkölcöket”,⁴⁵¹ és állapotuk egyben humanitárius követelményeket is támaszt. Magyarország kezdetleges gazdasági fejlettsége és közigazgatási rendszere viszont nem megfelelő a problémák kezeléséhez. A modern kultúrállam megteremtésének egyik alapfeltétele a csavargás megszüntetése, és ennek pedig központi kérdése a „cigányügy” rendezése, mivel a csavargók nagy része kóbor cigány. A cigányok a csavargók általános tulajdonságai mellett azonban egyéb vonásokat is mutatnak, vagyis „[cs]avargásuk sajátos kóborlás. Rendszerint karavánokban, csapatokban vándorolnak gyakran bizonyos útvonalakat időszakonként bejárva. Nomádok ők, némely megengedett és meg nem engedett primitív ipar-

⁴⁵⁰ Herrmann 1895: 11*.

⁴⁵¹ Herrmann 1895: 3*.

ágak nomádjai, akiknek bolygásaiban van bizonyos ösztönszerűség, időszakosság és természetes szabályosság...”,⁴⁵² és ezzel függ össze az, hogy a rendezés nehéz, és nem lehetséges egyszerű közigazgatási vagy rendőri eszközökkel, mivel a cigányoknál speciális, etnikusnak tartott jelenségekről van szó. Olyan megoldás fogadható el, amely lehetővé teszi a szerves fejlődés folyamatába történő spontán beilleszkedést, és a szerves fejlődés folyamata azután majd átalakítja a cigányok életviszonyait.

Az 1895-ben kiadott kötethez Jekelfalussy József⁴⁵³ miniszteri tanácsos írt előszót. Jekelfalussy az összeírás tudományos és közigazgatási jelentőségét emelte ki, míg a már „cigányügynek” nevezett politika alapfeltételének a cigányság demográfiai állapotának ismeretét tartotta. A „cigányügy” politikájában az összeírás eredményeit összekapcsolták volna a cigányok múltjára, és a „cigányügy” korábbi jogi szabályozására vonatkozó tudományos munkákkal és javaslatokkal.

Az összeírást az egész országban ugyanazon a napon, 1893. január 31-én kellett végrehajtani. Az összeírandók nem mehettek egyik helységről a másikba, hogy senki ne maradjon ki, és senkit se számoljanak be kétszer a felvétel során. Az adatlapokat 1893. február 5-ig kellett felterjeszteni a községeknek a főszolgabírókhoz, akik ellenőrizték azokat, és február 15-ig elvégeztették korrekciókat, majd a végleges változatokat elküldték az országos statisztikai hivatalhoz.

Az adatgyűjtésről adott értékelésében Herrmann Antal összességében kielégítőnek találta az összeírást, de felfedezett több hibát is, így sok helyen a községek nem töltötték ki az általános adatlapot, és a hiányok pótlása a járási vagy a megyei tisztviselőkre hárult, valamint néhány város, így Győr, Pécs, Szabadka és Székesfehérvár, nem vagy csak formailag tett eleget az elvárásoknak. Budapestet a belügyminiszter mentette fel az adatfelvétel alól, mivel itt arra hivatkoztak, hogy vándor cigányok nem tartózkodnak a fővárosban, míg más cigányok annyira polgárosultak, hogy már nem azonosíthatóak. Az *Általános jelentésben* Herrmann összehasonlította a cigányösszeírás során használt adatlapokat a népszámlálási adatlapokkal, és úgy érzékelte, hogy sok a bizonytalanság néhány adattípusnál, különösen a születési helynél és az életkornál, és nem egyértelmű a letelepedettség mértékének és magának a lakhelynek a megállapítása sem.

⁴⁵² Herrmann 1895: 3*.

⁴⁵³ Herrmann 1895: IV.

Az összeírás során kétféle adatlapot használtak. Egyéni számlálólapot,⁴⁵⁴ külön a férfiaknak és külön a nőknek, illetve ezeken még további kérdőpontokat a cigányok általános viszonyairól a három kategóriában, az állandóan megtelepedettekénél, a huzamosabb ideig egy helyben tartózkodóknál és a vándor cigányoknál.⁴⁵⁵ Az általános adatlapból, amely egy község valamennyi cigány lakosára kategóriákként együttesen tette fel a kérdéseket, minden községben egyet kellett kitölteni.⁴⁵⁶ Az adatsorokat a kétféle adatlap alapján állították össze, és minden statisztikát a három kategóriának megfelelően készítették el. A területi statisztika kategóriái a táblázatokban az első oszlopot alkotják, az országrész, a vármegye, a járás és a város felbon-
tásban,⁴⁵⁷ míg a községeket tömbösítve az első sorban jelenítették meg. Az összeírás kiterjedt a császári és királyi hadsereg, a magyar királyi honvédség, a csendőrség állományára, és a letartóztatottak körére is. A táblázatokban adataikat az országos összesítés után adták meg.

7.1.3. A cigányok nyelvismerete és nemzetiségi viszonyai

A cigány etnikai csoport néprajzi és statisztikai konstrukciójának bemutatása az 1893-as összeírás *Általános jelentésének A cigányok nyelvismerete és nemzetiségi viszonyai* című részére, és az ennek megfelelő *Táblás kimutató* adatsoraira, továbbá a *Grafikai táblázatok* közül *A cigányok nyelvismerete (6 kartogramm)* című adat ábrázolásokra terjed ki. A cigányössze-

⁴⁵⁴ Az egyéni lapokra felvett adatok: 1. Név, 2. Életkor, 3. Születési hely, 4. Mely kategóriába tartozik a három közül, 5. Mióta tartózkodik a községben, 6. Miben lakik (ház, putri, kunyhó, földalatti üreg, sátor), 7. Hitfelekezet, 8. Anyanyelve és egyéb általa beszélt nyelv(ek), 9. Családi állapot, 10. Rendes foglalkozása (a fő kereseti forrás), 11. Mellékes foglalkozása, 12. Ha nincs foglalkozása, miből él, 13. Tud-e írni, olvasni.

⁴⁵⁵ A kategóriák értelmezése: 1. Állandóan letelepedett: állandó, rendes tartózkodási hellyel rendelkezők, tekintet nélkül arra, hogy az összeírás időpontjában lakóhelyükön vannak-e, 2. Huzamosabb egy helyben tartózkodó: akik bizonyos foglalkozás 8 teknővájás, aranymosás) végett hetekig vagy hónapokig, néha néhány évig is egy helyben tartózkodnak, de nem telepednek meg, 3. Vándorcigányok: akik családotól vándorolnak faluról-falura sátorral.

⁴⁵⁶ A községeknek feltett kérdések kategóriákként: *Állandóan letelepedett: 1. a községben külön részen lakk-e vagy a többi lakossal vegyesen, 2. hány cigányház, putri, kunyhó és földalatti odu van a községben, 3. hány cigánynak van kertje vagy földbirtoka, mekkora azok területe, 4. hány cigány bérel kertet vagy földbirtokot, s mekkora területet, 5. a gyermekek járnak-e iskolába és milyen eredménnyel, 6. egyéb megjegyzések (életmód, foglalkozás, viselkedés) *Huzamosabb egy helyben tartózkodó: 1. mi okból tartózkodnak a községben vagy annak határában, 2. kb. mennyi ideig tartózkodnak ott, 3. egyéb megjegyzés (mint fentebb) * Vándorcigányok: 1. hány karaván tartózkodott a községben a számlálás idején, s egy-egy karaván kb. hány főből állt, 2. évenként kb. hány karaván fordul meg községben, 3. a számlálás idején a községben tartózkodó cigányoknak hány sátruk, kocsijuk, kordélyuk, lovuk, szamaruk vagy öszvérük volt, 4. egyéb megjegyzések (mint fentebb).

⁴⁵⁷ Az országrészek: 1. Duna bal partja, 2. Duna jobb partja, 3. Duna-Tisza köze, 4. Tisza jobb partja, 5. Tisza bal partja, 6. Tisza-Maros szöge, 7. Erdély.

írás többi részét csak ebben a vonatkozásban vettem figyelembe.⁴⁵⁸ A közigazgatási egységek történeti változásai következtében ugyanakkor az adatok csak korlátozottan értelmezhetőek a mai igazgatási rendszerben.

Herrmann Antal koncepciójában a cigányok nyelvismeretének megállapítása a cigányok nemzetiségi viszonyainak két mozzanatára mutat rá: mennyire közeledtek a többi nemzetiséghez, elsősorban a „*nemzettest zöméhez*,”⁴⁵⁹ és mennyire távolodtak el az eredeti nemzetiségüktől. Hogyan bizonyítja a cigányok nyelvi közeledését a többi nemzetiséghez és az eltávolodását az eredeti nemzetiségüktől? A cigányok többsége anyanyelvének vallja és használja az országban beszélt nyelvek valamelyikét, az államnyelvet, és több mint fele már nem tudja az eredeti anyanyelvét. Herrmann azonban hiányosnak tartotta, és nem érezte elégségesnek ezt a bizonyítást, és megjegyezte, hogy a nemzetiségek távolsága „*csak erre nézve volt számbavehető*”.⁴⁶⁰ A folyamat, amelyben jelentést és jelentőséget kaptak a statisztika tényei, a nemzetbe és a polgárosultság közösségébe történő beolvadás. Herrmann utal a nyelvnemzet elképzelés cigányságra is igaznak vélt jelszávára, hogy „nyelvében él a nemzet”. A nyelv eredetére és a nyelvtörténeti eseményekre vonatkozó magyarázatai ma is érvényesek lehetnek. A nyelvtörténeti magyarázatok alapozták meg több olyan állítását, amelyek a nyelvállapotot identifikáló mozzanatait mutatják be. A cigány nyelv elszigeteli beszélőit nyelvi környezeteiktől, és olyan sokat változott, olyan sok idegen elem épült be a rendszerébe, hogy a kialakult nyelvváltozatok távolsága miatt a beszélők már nem értik meg egymást, de vidékenként mégis erős kapcsolati tényező maradt, és a tapasztalható éles belső elkülönülés ellenére a közösség fő ismertetőjegye. A nyelv súlyos akadályt is képez, mert a többi lakossal, az általános polgárosultsággal szemben egyesíti használóit, hatékony tényezője a társadalmon kívül állásnak, gátolja az összeolvadást a többi népességgel, és bizonyos esetekben még titkos vagy tolvajnyelvnek is bizonyul. Az előbbi elképzelés jegyében hoztak korábban szabályokat a cigány nyelv használatának tilalmáról, azzal a kifejezett szándékkal, hogy a nyelvet elfelejtessék beszélőikkel. A szabályalkotás nem volt eredményes, a tilalom nem érte el célját, a cigány nyelv továbbra is beszélt nyelv maradt. Más tényezőkkel van összefüggésben azonban a századforduló nyelvi gyakorlata, amelynek az a jellemzője, hogy a városban letelepedettek fiatalok nemzedéke nem használja az anyanyelvét, már csak a cigányok 30%-a vallja a cigány nyelvet

⁴⁵⁸ A *Táblás kimutatások* adatcsoportjai:

1. A cigányok összes létszáma járasonként 2. A cigányok általános viszonyai járasonként 3. A cigányok lakviszonyai, 4. A cigányok kor szerint, 5. A cigányok családi állapot szerint, 6. A cigányok hitfelekezet szerint, 7. A cigányok nyelvismerete, 8. A cigányok olvasni-írni tudása, 9. A cigányok foglalkozása.

⁴⁵⁹ Herrmann 1895: 32*.

⁴⁶⁰ Herrmann 1895: 32*.

anyanyelvének, és kevesen vannak azok, akik valamilyen más nyelvet nem tudnak. A nyelvtanulás ugyan gyors, de sajátos a kiejtés, a hangképzés és a hangsúlyozás, és sajátosak a szó-lásformák, az egész kifejezésmód. A cigányok nyelvhez való viszonya olyan, mint a valláshoz való viszonyuk, egyszerűen elfogadják környezetük beszélt nyelvét. A környezet nyelvének elfogadása kényszerrel jelent számukra, mivel Erdély kivételével csak nagyon kevesen ismerik a cigány nyelvet. A környezetükben élő más anyanyelvű beszélőket sem a megértés és megér-tetés szükséglete készteti a cigány nyelv elsajátítására, hanem a kapcsolatok intenzitása, a kedvtelés, a rendfenntartás igénye, továbbá a tudományos célok. Arról azonban nem készült adatfelvétel, hogy a nem cigányok közül hányan tudhatnak cigányul.

„A hazai cigányok nemzetiségi jellege több tényező és egy folyamatban levő processus ere-dője, s így minden sajátos pregnánssága mellett is gyakran több tekintetben meghasonlást, ingadozást, tarkaságot mutat.”⁴⁶¹ A cigány nemzetiségi jelleg herrmanni magyarázó tényező-je az eredeti faji jelleg, az eredeti nyelvhez és a primitív kultúrához való ragaszkodás mértéke, a más nemzetiségekhez, a nemzettesthez és az általános polgárosodáshoz történő alkalmazko-dás iránya és mértéke. Ebben az összefüggésben a cigányok több mint 52%-a nem tudott ci-gányul az 1893-as összeírás adatai szerint. A nyelv ismerete egymagában azonban nem döntő az egyéni habitus meghatározásában, mert sok felemelkedett, művész cigány tud cigányul, míg a cigányul nem tudók gyakran kezdetleges műveltséggel rendelkeznek. Herrmann azt állítja, hogy a cigányul nem tudók aránya nagyobb Magyarországon, mint más országokban. Nyugaton a cigányok jobban elkülönülnek környezetüktől, keleten pedig az eredeti állapothoz közelebb élnek, és kevesebb külső hatás éri őket. Magyarország köztes helyzetben van, itt a többi népnél is gyakoribb a nemzetiség és a nyelv cseréje, míg a cigányok faji jellege szívós és pregnáns ugyan, de alig van faji önérzetük és nemzetiségi öntudatuk, ezért a nyelv ennek nem lehet a kifejezője és a hordozója. „A cigány nyelv általábam már avult, elnyűtt, kevésbé életképes, viszonyoknak már meg nem megfelelő, megcsappant funkciójú organumnak látszik s ezért pusztulása egészen természetes folyamat.”⁴⁶² A nyelv természetes pusztulásának herrmanni leírása egy olyan folyamat, amelyben az egész nép nyelvcseréje az antropológiai és egyéb etnikus jellemzők fennmaradása mellett következhet be.

A nyelv természetes pusztulására utaló statisztikai adatok ugyanakkor nehezen értelmezhe-tőek és ellentmondásosak is. A cigányul nem tudók aránya az egynyelvű vidékeken a legna-gyobb, és a vándorcigányok között a legkisebb, míg a Tisza-Maros szögben, valamint Erdély-

⁴⁶¹ Herrmann 1895: 33*.

⁴⁶² Herrmann 1895: 33*.

ben 10%-nál kevesebb a cigányul nem tudók száma. A herrmanni nemi ideológiában a cigány hagyományok őrzői a nők. Az összeírás adatainak értelmezése után ezt a szerepet a nők számára hagyomány több eleménél továbbra is fenntartotta, de a nyelv megőrzésére vonatkozó képesség esetében már nem, mivel várakozásaival ellentétben úgy találta, hogy a nők azok, akik inkább nem tudnak cigányul. Herrmann azonban valószínűleg tévedett, mivel a nyelvismeretben mutatókozó nemi eltérések statisztikailag egyáltalán nem voltak meghatározóak.

„A cigányok nemzetiségi jellegének meghatározására, de polgárosodásuk irányára nézve is döntő az, hogy melyik nyelv lép a cigány helyébe, azt vagy egészen kiszorítva, vagy másodszorban beszélt nyelvvé lefokozva. Különösen fontos az az arány, a melyben anyanyelvül vagy más anyanyelv mellett is elsajátítják az állam nyelvét, a mely a legtöbb eszközöket nyújtja az általános művelődésnek s arra van hivatva, hogy az ország összes polgárait egyesítse a nemzeti kulturában.”⁴⁶³ Herrmann Antal ebben a vonatkoztatásban négy különböző statisztikát is készített, amelyeket a koncepciójában, az *Általános jelentésben* mutatott be. Az első statisztika az 1893-ban összeírt cigányok anyanyelv és más beszélt nyelv szerinti megoszlása összesítetten, kategóriák szerint, magyarul tud, cigányul nem tud alcsoportokkal, amelyet szembeállított és kiegészített az 1880-as és az 1890-es népszámlálás adataival. A második statisztika az 1893-ban összeírt cigányok anyanyelv szerinti megoszlása országrészekként, szembeállítva az összes népesség 1891-es nyelvi megoszlásával. A harmadik statisztika az összes cigányok abszolút száma anyanyelv és nem szerinti megoszlásban. Végül a cigányok abszolút száma országrészek, anyanyelvek, kategóriák és nemek szerint. A *Táblás kimutatásokban* a 7. kimutatás *A cigányok nyelvismerete*. A nyelvismeretre vonatkozó adatokat itt is négy táblázatban foglalta össze, előbb a három alapkategória, a letelepedett, a huzamosabb ideig helyben tartózkodó és a vándorcigány, és ezek összesítése, majd ehhez csatolva a három állami-hatósági csoport szerint, amelyek országrészenként, vármegyéként, és nemekre bontva mutatják az anyanyelv szerinti megoszlást a beszélt nyelvekre külön, összesen, a magyarul tud és cigányul nem tud alcsoportokkal, majd összesítetten.

Herrmann sorra vette a statisztikák hibáit és korlátozottságát, ezzel az értelmezhetőségük és az összehasonlíthatóságuk lehetőségeit és lehetetlenségeit. Az 1880-as népszámlálás csak a nyelvismeret alapján mutatott ki cigányokat, cigány anyanyelvűeket és más anyanyelvű cigányul beszélőket, azzal a megjegyzéssel, hogy „az utóbbiak is voltaképpen cigányok.”⁴⁶⁴ Ebben a népszámlálásban magas volt az aránya az „oláhul” (románul) is beszélő cigány anya-

⁴⁶³ Herrmann 1895: 33*.

⁴⁶⁴ Herrmann 1895: 37*.

nyelvűeknek, míg a magyarul is tudóknak az aránya alacsony. Az 1893-as adatok alapján ezek az arányok megváltoztak. Csökkent a csak cigányul tudók és „tótul” (szlovákul) is tudók korábban magas száma. Herrmann azt feltételezte, hogy az eltéréseknek egy nem megbecsülhető része az 1880-as felvétel kérdőpontjainak félreértésére, és ezért pontatlan adataira vezethető vissza, mivel az „oláh-czigány” kifejezésnél a válaszolók nemcsak a nyelvre gondolhattak. Az 1890-es népszámlálás két statisztikát mutatott be a cigányok anyanyelv szerinti megoszlására, az egyik az összes cigányra, a másik pedig a nem cigány anyanyelvűekre vonatkozott. Az utóbbi statisztikából az asszimiláció mértékére lehet következtetni. Ebben pedig döntően az „oláh”, majd a magyar népesség mutat asszimilációs többletet, de a magyar nyelvet gyakrabban beszélték 2. és 3. nyelvként is. Herrmann a még lehetséges további népességforrást, a cigány anyanyelvűek statisztikáját is részletesen megvizsgálta, akik a nyelvi csoport nagysága alapján a magyar és az „oláh” anyanyelvűek között foglaltak helyet, az általános aránnyal közel megegyezően az állandóan letelepedett, és a huzamosabb ideig egy helyben tartózkodóak kategóriájában, míg a kevés számú vándorcigányoknál több mint kétszeresen felülreprezentáltak voltak. Ez a szám igazolta a „cigányügy” rendezésének elsődleges célját, a vándorlás megszüntetését, mivel ez az állapot és életmód az értelmezésben a *„czigány jelleg és nemzetiség fenntartásának legalkalmasabb és leghatékonyabb tényezője”*.⁴⁶⁵ Herrmann ugyanakkor elismerte, hogy nagy számukkal az állandóan letelepedett cigányok határozzák meg az összes cigány nemzetiségi arányszámait, az átlagot. Az asszimiláció erősségét jelzi a nem cigány anyanyelv mellett az, hogy a cigányok mennyire felejtették el az eredeti nyelvet, és hogyan viszonyulnak egy harmadik nyelvhez, elsősorban az államnyelvhez. A cigányul nem tudók aránya az „oláh” anyanyelvűeknél 84,20%, míg a magyar anyanyelvűeknél csak 72,98%. Herrmann az eltérésre magyarázatot keresett, és bonyodalmas, a statisztikai adatokat alátámasztó „oláh” és cigány népkarakterológiát, heterogén, esetleges, de meggyőzőnek látszó érvrendszert alkotott. Az asszimilációs képesség különbségére társadalmi magyarázata is van: *„A cigányság legnagyobb tömegekben az oláhok lakta vidékeken tartózkodik. Itt az oláh a társadalomnak, a polgárosultságnak, a gazdasági életnek úgyszólván szélső peremén áll, de még mindig peripheriáján belül; a czigányság azonban részben már azon kívül. Így tehát első sorban a hozzá közelebb álló, tőle nem idegenkedő oláh elemmel érintkezik, hozzá simul és tapad s végre beléolvad. Ez az eloláhosodási processus a cigányok nemzetiségi viszonyainak leginkább figyelemre méltó jelensége.”*⁴⁶⁶ Ez az „oláh”-cigány összeolvadás azonban szerinte kölcsönösen nem előnyös, az általános érdek a cigányság elmagyarosodása lenne. Az elmagyarosodás lehetőségeit bizonyítja a következő herrmanni okfejtés. Ebben a vonatkozásban a

⁴⁶⁵ Herrmann 1895: 37*.

⁴⁶⁶ Herrmann 1895: 38*.

magyar anyanyelvű cigányok magas abszolút számán kívül kedvezőek azok a számok, amelyek azt mutatják egyes anyanyelvek szerint, hogy a nem magyar anyanyelvű cigányok hány százaléka tud magyarul is. Herrmann úgy jutott el az elmagyarosodás szempontjából kedvező statisztikához, hogy bizonyos csoportoknál hallgatólagosan a nyelvi rendszer változását feltételezte a jövőben, majd a lehetőségeket még területi statisztikai érveléssel is igazolta. A statisztikában a huzamosabb tartózkodásúak és a magyarul is tudó „oláh” anyanyelvűek adják a „jó számokat”, de még ide „számítja” az összeírásból kimaradt városlakó cigányokat is. A területi eloszlásban a magyar nyelvű cigányok aránya az összes lakosság magyarul tudó arányához viszonyítva csak Erdélyben és a Tisza-Maros szögében alacsony, míg a többi területi statisztikai egységben nagyobb arányban beszéltek magyarul, mint az összes lakosság.

2.TÁBLÁZAT

A cigányok anyanyelv szerinti megoszlása és abszolút száma 1893-ban.

Anyanyelv	Az összes cigány hány százaléka			A cigányok száma
	anyanyelv százalékban kifejezve	mennyi tud/nem tud százalékban kifejezve		
		tud magyarul	nem tud cigányul	
magyar	38,10	100,00	72,98	104 750
cigány	29,97	25,17	0,00	82 405
német	0,87	17,24	54,44	2 396
„tót” (szlovák)	3,59	6,82	30,72	9 857
„oláh” (román)	24,89	9,54	84,20	67 046
rutén	0,73	16,63	55,03	2 008
horvát	0,11	19,61	64,05	306
szerb	2,13	7,64	81,57	5 861
egyéb	0,11	10,61	30,87	311
Összesen	100,00	48,31	52,16	274 940

A táblázat adatainak forrása:

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei 5 grafikai táblázattal. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet. Bp. 1895. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Készült Herrmann Antal számításai, az Általános jelentés 34*-35* kimutatásai alapján.

Az etnikai konstrukciós folyamatban a statisztikai közléseket és értelmezéseket ideológiai keretekbe történő illesztésük követi, ezzel statisztika-ideológia töredékek rendszerévé változtatva az *Általános jelentést*. Herrmann a cigányügy rendezésében a 18. századi cigányrendeletet, regulációkat mintának tekinti, és ennek a beolvasztási politikának a folytatását ajánlja és várja el a kormányzattól. Tovább bővíti az asszimiláció érvkészletét a kölcsönös előnyök rendszerének kidolgozásával az „oláh” asszimilációs alternatíva ellenében, és így etnikus rendszerében a cigányok megtarthatják antropológiai sajátosságait és eredeti cigány nyelvüket. Az „*okszerű assimilatio*” tervezetében a beillesztés gyakorlatának meghatározói az „*ethnographiai, demographiai, néppszichológiai*”⁴⁶⁷ belátások. A beillesztés nyelvezetének kulcsszavai a „*czigányok művelése, helyzetök javítása, állapotuk rendezése*,”⁴⁶⁸ a beillesztés területei pedig az etnikumok, a társadalmi csoportok, a foglalkozási struktúra és a kultúra rendszere. A magyar-„oláh” viszonylathoz képest a többi alternatíva leértékelődik, statisztikai bemutatásuk egyszerű, és bemutatásukban mellőzte az ideologikus érveket is. „*A czigányoknak az ország többi nemzetiségeihez való viszonya már kevésbé fontos s ezekre nézve a főbb jelenségek constataálására szorítkozhatunk.*”⁴⁶⁹ „*Nem egészen jelentősenélküliek*” a cigányok anyanyelvének és három statisztikai csoportjuknak a viszonyai. „*Tanulságosak*” a cigányul nem tudók nemzetiségi eloszlásai, arányszámai az összes népesség etnikai eloszlására vonatkoztatva. Herrmann számára a különböző etnikumok és a cigányok kapcsolatában ezek az arányszámok „*az érintkezés, nyelvi hatás, vonzás, beolvasztás*” mértékei. A statisztikák tanulsága „*a tapasztalattal meg egyéb tudomással összevetve*” az, hogy a legnagyobb hatással az „oláh” etnikum van a cigányokra, mivel a cigányok legnagyobb arányban „oláh” anyanyelvűek, az „oláh” anyanyelvűek legnagyobb része pedig nem tud cigányul és magyarul, és egyéb nyelvet is csak kevesen beszélnek. A tanulságot látva újra működni kezd az ideológiai konstrukció, amely részleges ismétlődése mellett további érvekkel bővül. A tömeges „oláh” asszimilációval szemben a magyarosodás a cigány szellemi és társadalmi elitet érinti: „*[a] hazai czigányok intelligentiája (pl. íróféle egyénei) kivétel nélkül s a polgári foglalkozású városi elem majdnem mind magyar.*”⁴⁷⁰ Az asszimiláció folyamata csak itt jár társadalmi felemelkedéssel, és a virtuóz, alkotó művészi elit tagjaiból a magyar nemzeti zene művelésével „*a nemzetnek nemzeti önérzettel bíró tagja, a hontalan páriából hazájához ragaszkodó hazafi*”⁴⁷¹ lesz, egyben „*[a] megmagyarosodás a czigányok nemzetközi demographiai problémája*

⁴⁶⁷ Herrmann 1895: 39*.

⁴⁶⁸ Herrmann 1895: 39*.

⁴⁶⁹ Herrmann 1895: 39*.

⁴⁷⁰ Herrmann 1895: 40*.

⁴⁷¹ Herrmann 1895: 40*.

sikeres localis megoldásának legtermészetesebb módja.”⁴⁷² Az etnikumok egymástól való távolságát és az asszimilációs hatások intenzitását és mértékeit, a bemutatott statisztikai eltéréseket az etnikus habitusok konstrukcióival, a „természetekkel”, a „*physikai*” és az „*ethnographiai földrajz*” tényeivel magyarázza. A statisztikai számításokat, következtetéseket, észrevételeket, elmélkedéseket a nagy számok elmélete ugyanakkor korlátozza, ezért a „*horvátok és az egyéb nyelvűek csekély száma*”, és „*[a] katonaságnál levő s a letartóztatott cigányok nemzetiségi viszonyaira vonatkozó rovatok viszonyszámaiból nem lehet valami biztosabb következtetéseket levonni.*”⁴⁷³ A katonaság a császári és királyi hadsereg, a honvédség és a csendőrség összefoglaló elnevezése. Herrmann statisztikában jártas tudásával, a nagy számok elméletével szemben két alkalommal mégis ellentmondásba kerül, és kivételt tesz, megenged egy-egy megjegyzést. Az első megfigyelése szerint az „oláh” anyanyelvű cigány katonák viszonyszáma jelentősen meghaladja az „oláh” etnikum viszonyszámait az összes népességben, a cigányságban és a katonaságnál. Statisztikai megfigyelését úgy magyarázza, hogy „*[az] oláhok némely ezredben tömegesen vannak, szívosan ragaszkodnak nyelvükhöz; a köztük elszigetelten levő más anyanyelvű, de (sok cigány) oláhhul is tudó cigánynak nem sokára oláh lesz a társalgási nyelve és csakhamar azt fogja vallani anyanyelvüül is.*”⁴⁷⁴ A második megfigyelése szerint a letartóztatottak körében a „*cigány és az oláh anyanyelvűek, kik más viszonylatokban többnyire közel állanak egymáshoz, ebben a sorozat szélsőségeit foglalják el.*”⁴⁷⁵ Az „oláh” anyanyelvűek arányára nem talál magyarázatot, míg „*[a] cigány anyanyelvűek szembeszökő nagy száma a mellett tanuskodik, hogy kik legjobban megőrizték a cigány ethnikumot, azok legkevésbé ismerik a törvényes rendet, legkevésbé vetik magukat annak alá és legtöbbször találnak alkalmat vagy jutnak abba a kényszerhelyzetbe, hogy azt áthágják.*”⁴⁷⁶ Bizonyos statisztikai megfigyelések fontossá válása, a magyarázat igénye, a magyarázatok tartalma, és néhány statisztikai adat magyarázat nélkül hagyása arra utal, hogy az értelmezést a politikai és a nyelvi-etnikai nemzet ideológiai kerete egyaránt meghatározta.

Az *Általános jelentés A cigányok általános viszonyai* című részéből tudjuk, hogy az összeírás készítői számára a legfontosabb eredményeket az általános viszonyokra és a foglalkozásra vonatkozó kérdőpontok válaszai jelentették. Ennek ellentmond azonban az, hogy az összeírás harmadik részében a *Grafikai táblázatok* alkotó 5 táblázat közül kettő, az 1. és a 2. a cigá-

⁴⁷² Herrmann 1895: 40*.

⁴⁷³ Herrmann 1895: 41*.

⁴⁷⁴ Herrmann 1895: 41*.

⁴⁷⁵ Herrmann 1895: 41*.

⁴⁷⁶ Herrmann 1895: 41*.

nyok létszámát, további kettő, a 4. és az 5. a cigányok foglalkozását, míg egy, a 3. a cigányok nyelvismeretét ábrázolja.⁴⁷⁷ Ellentmond ennek a preferenciarendnek az értelmezés egészének tematikai struktúrája is. Az értelmezésben több a tematikai struktúrára és a tematikai részek kapcsolatokra tett utalás van. A cigányok nemzetiségi viszonyai más összefüggésekben, így az összes létszámuk, az általános viszonyaik és a felekezeti viszonyaik bemutatása során is tárgyalásra kerülnek. A statisztikai adatok és az adatok értelmezése több részrendszerből áll. Az értelmezés centrumai pedig az életmód, a foglalkozás és az anyanyelv.

7.1.4. Következtetések

Herrmann Antal cigány reprezentációja egy néprajzi, statisztikai, tudományos és ugyanakkor ideológiai konstrukció. A cigányokra vonatkozó statisztikai adatoknak és ideológiai elemeknek olyan rendszere, amely statisztikái magyarázatában gyakran felhasználta a társadalomban magától értetődőnek tartott megállapításokat, továbbá a politikai nemzet és a nyelvi-etnikai nemzet ideológiáját. A herrmanni néprajzi – statisztikai keretben a „cigányügy” elkülönülten, a felvilágosult abszolutizmus tradícióit követve rendészeti, integrációs és asszimilációs összefüggésekben mutatkozott meg. Herrmann cigány reprezentációjában egyaránt előfordulnak a devianciaorientált esszencialista vagy rendészeti, a devianciaorientált strukturalista vagy civilizatorikus, és ezeknek alárendelten a leíró esszencialista vagy klasszikus néprajzi és a leíró strukturalista vagy antropológiai és szociológiai megközelítésre jellemző vonások.

7.2. A cigány etnikai csoport mint néprajzi cigány reprezentáció

7.2.1. A kutatás tárgya

Mit jelentett a „cigányügy” Magyarországon, továbbá hogyan konstruálták meg a néprajzban „cigány etnicitást” a XIX. század fordulóján, a XX. század elején? A néprajzi cigány reprezentációk forrása a Borovszky Samu szerkesztette *Magyarország vármegyéi és városai, Magyarország monográfiája, A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája* című sorozatnak a 19. Szatmár vármegye és Szatmár-Németi és az 5. Bi-

⁴⁷⁷ Herrmann 1895: 1-5: 10*. 12*. 40*. 44*. 56*.

A grafikai táblázatok: 1. A cigányok létszáma az összes népességben, 2. A vándor-cigányok létszáma az összes népességben, 3. A cigányok nyelvismerete (6 kartogramm), 4. A cigányok foglalkozása. I. Férfiak (6 kartogramm), 5. A cigányok foglalkozása. II. Nők (6 kartogramm).

har vármegye és Nagyvárad című köteteiből Móricz Zsigmond *Szatmár vármegye népe*⁴⁷⁸ és Vende Aladár *Bihar vármegye népe*⁴⁷⁹ című tematizációja.

7.2.2. A néprajzi cigány reprezentációk

A szatmári néprajzi rendszer és a cigányok

A Borovszky Samu szerkesztette sorozat 1896-ban indult, 19. kötete két könyvből áll, Szatmár vármegye leírásából és Szatmár-Németi bemutatásából, kiegészítve „számos színes melléklettel, műmelléklettel, térképpel, terv- és helyzetrajzzal és szöveg-képpel.”

Szatmár-Németi enciklopédiája nem tartalmaz cigányokra vonatkozó adatokat. Szatmár vármegye enciklopédiájában azonban rendszeresen előfordul a nemzetiségi, etnikai összetétel vagy arányok megemlítése Vende Aladárnak Szatmár vármegye községeiről adott leírásaiban, de ezek csak utalások, és nem alkalmasak következtetések levonására.

A tárgykonstrukció szempontjából Móricz Zsigmond *Szatmár vármegye népe* című munkája érdemel figyelmet, amelyet a néprajztudomány körébe sorolhatunk. „A vármegyét néprajzi tekintetben még nem kutatták fel s tudományosan közzétett adat alig van az egész vármegyéről.”⁴⁸⁰ – közli bevezető sorai között, „Szatmár vármegye népéről igen keveset írtak.”⁴⁸¹ – mondja bibliográfiája előtt, amelyben hét közleményt vagy könyvet sorolt fel, és „A helyszínén gyűjtött adatok.”⁴⁸² – jegyzi meg a bibliográfia végén.

Milyen Móricz néprajzi rendszere? A „Nemzetiség és vallás”, „Foglalkozás”, „Műveltség”, „Népszaporodás és sűrűség”, „A magyarság néprajzi képe”, „Az utcák”, „A kapu”, „A ház”, „A telekbeosztás”, „A redélyes ház”, „Lakásberendezés”, „Ruházat”, „Életmód”, „A nép külseje”, „Jelleme”, „Ünnepi szokások. Multságok.”, „A közerkölcsiség.”, „Szellemi élet. Nyelvjárás.”, „Babonák.”, „Regék, mondák.”, „Népdalok.”, és „Az oláhok” című tematikai elemekből áll össze leírása. A néprajzi rendszer felépítése nem esetleges, mert „[a] főbb néprajzi területeket a nemzetiségek megoszlása szerint lehet megjelölni.”⁴⁸³

⁴⁷⁸ Móricz (é.n.): 256-277.

⁴⁷⁹ Vende 1901: 212-236.

⁴⁸⁰ Móricz (é.n.): 256.

⁴⁸¹ Móricz (é.n.): 277.

⁴⁸² Móricz (é.n.): 277.

⁴⁸³ Móricz (é.n.): 256.

Milyen Szatmár etnikai rendszere? Móricz több etnikus konstrukciót mutat be. Az első változatban „*Szatmár vármegye népe két főelemből áll. A vármegye alföldi részét magyarok lakják, a hegyes részt oláhok.*”⁴⁸⁴ A két etnikai csoport között nagyon nagy távolságot, elkülönülés érzékelt: „*úgy elkülönítve [élnek magyarok és oláhok], mintha két külön világ volna, bár van átmenet a két néprajzi terület között.*”⁴⁸⁵ Az átmenetek a szórványok hálózatai, de a szórványokban nem az elkülönülés, hanem a kölcsönös beolvadás a tendencia. A magyarokon és az „oláhokon” kívül még svábokat találunk Szatmárban, elsősorban a nagykárolyi és az erdődi járásban. A svábokra a néprajzi közelség és a néprajzi távolság egyaránt jellemző. Közeliek, mert földműveléssel foglalkoznak, és sok magyar szokást átvettek. Távoliak, mert etnikai tömböket alkotnak, és megőrizték eredeti, ősi szokásaikat. A svábokon kívül a fehérgyarmati járásban még „tót” telepítések fordulnak elő, de már beolvadtak, és a vegyes házasságok következtében elmosódott az etnikai-néprajzi karakterük. A megye északkeleti részében továbbá kevés számban „kisoroszok” is élnek. A második változat az 1900. év népszámlálási adataiból „*az uralkodó nemzetiségek és vallások*” szerinti megoszláson alapul. A statisztikája járásokra tagolva közölte a magyarok, németek, „oláhok”, a római katolikusok, a görög katolikusok és az evangéliumi reformátusok számát, és a vallási statisztikát felhasználva mutatta be a vallások etnikai eloszlását. Az uralkodó vallási megoszlást Móricz kiegészítette még a görög keleti vallással, amelynek követői régen betelepült „oláhok”, akik már elmagyarosodtak, de ugyanakkor ősi vallásukat megtartották, továbbá a „tót” szórványokkal, akik már elmagyarosodtak, és csak a vallásukat őrizték meg. A vallási összefüggésekből való kilépés különíti el az etnikai rendszer harmadik változatát, de összekapcsolja az előzőekkel a „kisoroszok” jellemzése. A „kisoroszok” szórványokban élnek, kevesen vannak, mert a rutén bevándorlók többsége beolvadhatott. Kevés számban még horvátok, szerbek és olaszok is élnek Szatmárban, többnyire idény- és ideiglenes munkások a nagybányai bányákban és erdőkben. Az etnikus rendszerváltozatok bemutatása után találjuk a zsidó népesség leírását, akik „*aránylag sokan vannak*”, földműveléssel foglalkoznak, „oláh” környezetben pedig német anyanyelvűeknek vallják magukat.

A szatmári etnikai néprajzi rendszer leírásaiban nem fordultak elő cigányok. Voltak-e egyáltalán cigányok Szatmárban? Voltak, tudtak róluk és érintkeztek is velük. Azt, hogy mennyire ismerték őket, nem igazán tudjuk meg. A Szatmár vármegye népe néprajzi leírásaiban három alkalommal, három helyzetben bukkannak fel a láthatatlanságból. Először az *Ünnepi szokások*. *Mulatságok* bemutatása során, az aratási vasárnapokon. A vidék szokásai közé tartozott,

⁴⁸⁴ Móricz (é.n.): 256.

⁴⁸⁵ Móricz (é.n.): 256.

hogy ha valaki egy nap alatt le akarta aratni a búzáját, akkor kalákára hívta a falu fiatal legényeit és lányait, majd „*A gazda délutánra cigányt fogad nekik, bort hozat, kalákabált rendez, a hol reggelig tánczolják a ropogós csárdást.*”⁴⁸⁶ Másodszor a lakodalomban. A századfordulóra a lakodalmak időtartama megrövidült és szokásrendszere egyszerűsödött. „*De el nem hagyják a külsőségeket, legalább is mindet nem, mert akkor tán nem is volna igazi a lakodalom. Kiváltképpen nem maradhat el a cigány.*”⁴⁸⁷ Harmadszor a *Szellemi élet. Nyelvjárás* kontextusában. Móricz a nyelvjárások jellemzésére meserészleteket használt fel. A Szamostól délre, a Nyírség és Bihar felé haladva egyre erősebb lesz az í-ző kiejtés. A kiejtést egy Domahidán lejegyzett mesével érzékelteti. „*Ilt eczcer egy gazdag városba ety pár cigány. Nagyon boldogul íltek, csak avvót a bajuk, hogy gyerekek sohase vót. Mindig kirtík a zistent, hogy adna nékiek ety fiú gyereket, olyan szíp nevet adnának neki, hogy a világon párja nem lenne. Örek korjokon az Isten meksajnálkozott rajtok, ís született az öreg asszonynak ety fiú gyereke. Mekkereszteltík Bársonnak. A kis bárson nőtt idő után felfelí; mikor tíz ívet elírt, míg annyit se tudott, hogy vegye a kanalat a szájába, ojan kényín nevelte az öreg cigányasszony, ú egyibre nem gondolt, csak az evísre, alvásra.*”⁴⁸⁸

Vajon tekinthető-e egyedinek a móríci eljárás? Ellene szóló érv az, hogy *A Magyarország vármegyéi és városai* című sorozat szerkesztősége arra törekedett, hogy többségében olyan, helyben lakó munkatársakat vonjon be a munkálatokba, akik szakmájuknak és az adott vidéknek legjobb ismerői. Ezt tartották a megbízható és alapos dolgozatok biztosítékának, de a sorozatnak állandó munkatársakból álló központi bizottsága is volt, budapesti, többségében akadémiai tagokból, akik azt a feladatot kapták, hogy felülvizsgálják és ellenőrizték az egyes kötetek anyagát.

A bihari néprajzi rendszer és a cigányok

A Bihar vármegye és Nagyvárad című kötetet 1901-ben adták közre, amelyben a Bihar vármegye népéről szóló részt Vende Aladár írta. Hogyan járt el, és milyen néprajzi rendszerben mutatta be a térséget? Vende „*A magyarság hatása*”, „*Építkezés*”, „*Erkölciség*”, „*Ruházat*”, „*Népszokások. Keresztelő.*”, „*Gyermekek dalok és játékok.*”, „*Házasság*”, „*Halotti tor*”, „*Ünnepi szokások*”, „*Népmulatságok*”, „*Babonák*”, „*Népdalok*”, „*Közmondások*”, „*Nyelvjárás*”, „*Tájszavak*”, „*Állatnevek*”, „*Gúnynevek*”, „*Oláhok*”, „*Keresztelő*”, „*Lakodalom*”, „*Halotti*

⁴⁸⁶ Móricz (é.n.): 266.

⁴⁸⁷ Móricz (é.n.): 266.

⁴⁸⁸ Móricz (é.n.): 268.

tor. *Ünnepi szokások.*”, „*Babonák.*” és a „*Háziipar*” című tematikai elemekből állította össze néprajzi leírását.

Milyen Bihar etnikai rendszere? A *Bihar vármegye népe* című néprajzi leírásban megtaláljuk Bihar vármegye nemzetiségi térképét. A nemzetiségi térképen magyar, „oláh”, „tót” és német települési területeket és magyar-„oláh” átmeneti zónákat ábrázoltak.

A néprajzi leírások Móriczhoz hasonlóan Vende Aladár leírásaiban is etnikus keretekben jelentek meg, amelyekhez azonban két észrevételt, megjegyzést is fűzött. Az első megjegyzése: „A vármegyében élő tótok és németek száma oly csekély, hogy azokkal ily szempontból – kellő anyag hiányában – foglalkozni alig lehet. Úgy erkölcsi érzékükre, mint szokásaikra, sőt külső megjelenésükre is az a vidék van befolyással, a hol élnek.”⁴⁸⁹ A második megjegyzése: „A vármegyében élő kevés számú tótokról nincs mit mondani, miután számuk csekélyisége nem nyújt elég anyagot szokásaik tanulmányozására. Nem is igen találunk náluk semmi figyelemre méltót és följegyzésre érdemeset; ép oly kevésbé az ujjalotai németekről, a kik ama vidék szokásait vették fel, a melyen élnek.”⁴⁹⁰

És voltak-e vajon cigányok Biharban? Jelenlétükre utal a „*Házasság*” című tematikai egységben a lakodalom bemutatása, amelyen „*Mikor a vacsora bevégeződött, a cigánybanda, vagy a magyar fiúk bandája ráhúzza az asztaláldást, melynek dallama és szövege a reformátusoknál a 157. dicséretével azonos.*”⁴⁹¹

7.2.3. Következtetések

Szatmár és Bihar néprajzi leírásaiban alig találtunk cigányokra vonatkozó adatokat. A leírásokat nem magyarázhatjuk azzal, hogy a cigányok kevesen lehettek, vagy nem volt feljegyzésre érdemes néprajzi anyag róluk, mert egyáltalán nem különböznek másoktól. Ez velük kapcsolatban fel sem merült. A cigányok egyszerűen marginalizáltak, így a mesék furcsán beszélő alakjaiban, a kalákbál és lakodalmak mulattatóinak szerepében jelentek meg a Borovszky-féle enciklopédiában. Vende és Móricz cigány reprezentációját egyaránt a leíró esszencialista megközelítés jellemzi.

⁴⁸⁹ Vende 1901: 218.

⁴⁹⁰ Vende 1901: 235.

⁴⁹¹ Vende 1901: 225.

8. NÉPRAJZI CIGÁNY REPRESENTÁCIÓK A DEBRECENI DÉRI MÚZEUMBAN.

8.1. A cigány reprezentációk néprajzi gyűjteménye

8.1.1. A kutatás céljai és folyamata

A kutatás célja a Déri Múzeum cigányokra vonatkozó különböző néprajzi forrásainak összegyűjtése és rendszerezése volt. A források feltárása több megszakítással 2007. október közepétől 2008. február elejéig tartott.⁴⁹²

A gyűjtemény feltérképezésében hasznos tanácsokat és útmutatásokat adtak a Déri Múzeum Néprajzi Osztályának, Fotótárának és laboratóriumának munkatársai, akik előkészítették számomra a cigányokkal kapcsolatos dokumentumokat, továbbá elmondták az összegyűjtött néprajzi anyagról szerzett benyomásaikat, míg Koticsné dr. Magyarai Márta rendelkezésemre bocsátotta egy korábban megkezdett, hasonló kutatásának eredményeit. A kutatás során rendelkezésemre bocsátották a múzeum technikai eszközeit. A technikai eszközök használata közben pedig a Néprajzi Osztály gyűjteménykezelőivel, muzeológusaival, néprajzkutatóival közösen leküzdöttük a digitalizált adatbázis kezelése során adódott nehézségeket.

8.1.2. A források rendszere és az adatbázisok létrehozása

A szöveges források

A források első csoportját a szöveges források alkotják, amelyek a Déri Múzeum Néprajzi Adattárában⁴⁹³ találhatóak. A forrásváltozat meghatározása nem írja le pontosan azt, hogy mit találtam, mert a szövegekben és a szövegek mellett ábrák, rajzok és fényképek is előfordultak. A Néprajzi Adattár viszonylag kevés cigányokhoz kapcsolódó szöveges anyagot őriz. A forrásokat gyűjtőik tudományos státusza alapján két alcsoportba soroltam. Az első alcsoportba az amatőr gyűjtők munkái, amelyeket a gyűjtés időpontjaira figyelve rendeztem, míg a második alcsoportba a professzionális gyűjtők munkái kerültek.

⁴⁹² Megköszönöm a kutatáshoz nyújtott segítségét Lakner Lajosnak, a Déri Múzeum igazgatójának, a Néprajzi Osztály munkatársainak, Koticsné dr. Magyarai Márta osztályvezető muzeológusnak és néprajzkutatónak, Szőkéné dr. Vajda Mária főmuzeológusnak és néprajzkutatónak, Petrovszki Ildikó muzeológusnak és néprajzkutatónak, Dr. Tóth Ferencné gyűjteménykezelőnek, és a Fotótár és laboratórium munkatársának, Lukács Tihamér fényképésznek.

⁴⁹³ Déri Múzeum Néprajzi Adattár: DMNA.

Az első alcsoportban, az amatőr gyűjtők munkái között, az első szöveges forrás címe *Cigánytárgyú vegyes gyűjtések Balmazújvárosról*.⁴⁹⁴ A gyűjtés ideje 1967., a gyűjtés helye Balmazújváros, a gyűjtő Náni János. A forrás a jelzeten 13 oldal terjedelmű, ebből azonban csak 8 oldalnyi található meg, viszont ez a 8 oldal lezárt tartalmi egység. A második szöveges forrás címe *A Hajdú-megyei cigányság letelepedése*,⁴⁹⁵ amely az 1970-es néprajzi gyűjtőpályázatra készített dolgozat. A gyűjtés ideje 1970., a gyűjtés helye Balmazújváros, a gyűjtő Náni János, a szöveg 12 oldal terjedelmű. A harmadik szöveges forrás címe *A Balmazújváros-i cigányság letelepedése és élete*.⁴⁹⁶ A gyűjtés ideje 1972., a gyűjtés helye Balmazújváros, a gyűjtő Náni János, a szöveg 16 oldal terjedelmű. A negyedik szöveges forrás címe *Változások a cigánylakosság életében Földesen*,⁴⁹⁷ amely az 1977-es országos gyűjtőpályázatra beérkezett dolgozat. A gyűjtés ideje 1977., a gyűjtés helye Földes, a gyűjtő Gaál Zsigmond, Balogh Jánosné és Sági Albert. A beszámolót Gaál Zsigmond készítette, a szöveg 11 oldal terjedelmű.

A második alcsoportba a professzionális gyűjtők munkái kerültek, ennek a feltételnek egyetlen forrás felelt meg, amelynek a címe *Vándorcigányok a Nyírségből*.⁴⁹⁸ A gyűjtés ideje 1960. június 15. és 1960. június 20., a gyűjtés helye Debrecen – Haláp, az erdőgazdaság. A gyűjtők az első alkalommal Dr. Béres András és Iváncsics Nándor, a második alkalommal Faragó István és Iváncsics Nándor muzeológusok, néprajzkutatók voltak. A kutatási jelentést 1960. június 29-én Iváncsics Nándor készítette, amely 7 oldal terjedelmű, ebből 4 oldalt a szöveg, 3 oldalt a rajzok és ábrák tesznek ki. A jelentés megemlíti még közel 50, a szöveget kiegészítő fényképet is, de a forráshoz csatolva ebből kevesebb mint 40 fényképet találtam meg a kutatásaim során. A fényképekről külön jegyzék nem íródott.

A képi források

A források második csoportját a képi források alkotják, amelyek a Déri Múzeum Archív Fotótárában⁴⁹⁹ és a Déri Múzeum Fotótárában⁵⁰⁰ találhatóak. Utóbbinak, a Déri Múzeum Fotótárában már elkészült a digitalizált változata is.⁵⁰¹ Megismételhető a szöveges forrásoknál

⁴⁹⁴ DMNA: 1442-75.lsz.

⁴⁹⁵ DMNA: 1303-72.lsz.

⁴⁹⁶ DMNA: 1441-75.lsz.

⁴⁹⁷ DMNA: 1658-77.lsz.

⁴⁹⁸ DMNA: V.501.lsz.

⁴⁹⁹ Déri Múzeum Archív Fotótár: DMAF.

⁵⁰⁰ Déri Múzeum Fotótár: DMF.

⁵⁰¹ Déri Múzeum Digitalizált Fotótár: DMDF.

tett az a megállapítás, hogy a változat meghatározása nem írja le pontosan azt, amit találtam, mert a képekhez, festményekhez, fotográfiákhoz és fényképekhez ebben az esetben szövegek tartoznak. A képek adatoltak és az adatolás része értelmezésüknek, nélkülük nagyon nehéz lenne forrásainkat megszólaltatni.

A Déri Múzeum Archív Fotótára az adattárolás klasszikus módját képviseli, mivel dobozok és dossziék rendszeréből áll. A fotográfiák csoportosítása nem ad lehetőséget a források gyors azonosítására. Tapasztalataim alapján a dobozok és a dossziék anyaga megfelel a címeikben megjelölt tartalmaknak, de ez nem zárja ki azt, hogy nem fordulhatnak elő a kutatás témájához tartozó további anyagok a különféle egyéb tematizációkban. A Déri Múzeum cigány reprezentációinak feltérképezése, összegyűjtése és rendszerezése során ezért az Archív Fotótár esetében a minden kétséget kizáró, az adatvesztést elkerülő eljárás a teljes anyagra kiterjedő, egyedi megfigyelés. A teljes anyag áttekintése után a Déri Múzeum Archív Fotótárának fényképgyűjteményeiben négy cigányokról készített és a néprajzi diskurzusba sorolható fényképet találtam.⁵⁰² A képek adatai azonban nem minden esetben állnak maradéktalanul rendelkezésünkre.

A Déri Múzeum Fotótárában több mint 98 ezer tétel, adatleírás található. Az első nehézséget magának az adatbázisnak a terjedelme okozta, mert lehetetlennek látszott a fotótár egészének egyedi átvizsgálása, a kutatási célnak megfelelő anyag teljes körű azonosítása és megfigyelése. Az 1990-es években valószínűleg ez történt volna, de a Déri Múzeum Fotótárának már elkészült a digitalizált változata. A digitalizált változat két részből áll, egy Excel típusú katalógusból és egy képtárból. Az első megoldandó feladat a cigányokra vonatkozó anyagok összegyűjtése a katalógusból, azután ha szükséges, az adatleírások újrendszerezése, és ezzel a kutatási céloknak megfelelő katalógusok és képtárak létrehozása volt. Az adatok összegyűjtésének módjait a táblázat- és adatbázis kezelő programban rejlő lehetőségek határozták meg. Két megoldást választottam egyszerre, és egymással párhuzamosan alkalmaztam a keresés funkciót és a szűrés funkciót. A két funkció együttes használatával szerettem volna kiküszöbölni a tévedéseket, és azt reméltem, hogy a keresés különböző módjaival az eredménylistákat ellenőrizhetem, és így pótolhatom az egyik vagy másik listából hiányzó katalógussorokat. A teljes anyag meghatározásának eredményességét döntően befolyásolta az, hogy milyen elemekből épülnek fel a katalógus sorai, milyen a képek adatszerkezete. A képeket az adott katalógusban elfoglalt helyet jelölő sorszám, a fotószám, a megnevezés, a mű alkotója, a fotót

⁵⁰² Az Archív Fotótár áttekintése során Koticsné dr. Magyarai Márta előzetes kutatásaira és tanácsaira támaszkodtam.

készítő személy, a lelőhely, a fotografálás évszáma, a fotó mérete, a fotó típusa és a múzeumban kapott tudományos osztálya, gyűjteménye definiálta. Az alapdefiníciót ezen kívül még megjegyzések egészítették ki. A katalógusban nem minden sor volt teljes, az adatszerkezet nem minden esetben volt hiánytalan, és nem minden esetben tartozott a katalógussorhoz a képtárban fotográfia, a képanyagban és a „valós” gyűjteményekben több eltérés mutatkozott, mivel a gyűjtemények egyes darabjainak csak az adatleírásai maradtak fenn.

Az előzetes tapasztalatok alapján azt feltételeztem, hogy a legpontosabb eredménnyel az adatszerkezet felépítése miatt a képanyag összegyűjtésében a megnevezésekből kiinduló csoportosítás járhat, mivel ez eljárás adhatja a legnagyobb, a kutatási célhoz legjobban közelítő esetlistát, így a minden benne lehet és semmi sem maradhat ki elv alapján ez a módszer vezethet a legteljesebb listához. A tartalom megjelölésére több tárgyszót próbáltam ki. A legegyszerűbb megoldás bizonyult a legkimerítőbbnek, ezért a keresés és a szűrés funkcióban egyaránt a cigány kifejezést választottam. Az eredményeket, a két különböző listát egyeztettem egymással, de csak minimális eltérést találtam közöttük, majd ezután kölcsönösen pótoltam a listákból a táblázataim sorait. A kereséssel és a szűréssel így olyan táblázatokhoz jutottam, amelyekben a kutatási tárgyhoz nem tartozó esetek, a tévedések is jelen voltak. Listáimat mégis bővíteni próbáltam, és ugyanakkor ki szerettem volna küszöbölni az adatbevitel hibáit, elírásait és hiányait is. A bővítésre tett kísérleteimet többször megismételtem, nem eredménytelenül, mert elenyésző számban ugyan, de módosításokat, kiegészítéseket, pontosításokat kellett tennem. Azt feltételeztem, hogy a tartalom megnevezésével létrehozott listák nem maradéktalanul adják meg a kutatási tárgy terjedelmét, mert lehetséges egy tárgy jellemzése többféle tartalommal, és így azok elkallódhattak, rejtőzködhettek még egyéb elnevezések alatt is. A megnevezést, mint csoportosítási elvet ezután már nem alkalmazhattam tovább, míg az adott katalógusban elfoglalt helyet jelölő sorszám, a fotószám, a lelőhely, a fotografálás évszáma, a fotó mérete és a fotó típusa irreleváns ismérveknek bizonyultak.

A fotótár anyagának tesztelésére a mű alkotója, a fotót készítő személy, a múzeumban kapott tudományos osztály, gyűjtemény és az alapdefiníciót kiegészítő megjegyzések kínálóztak. Az újabb ismérvekkel további kereséseket és szűréseket végeztem, néhány esetben adatláncolatokat is alkottam, és barangoltam a katalógusban.

A következő művelet a kutatási tárgyhoz nem tartozó esetek, a tévedések eltávolítása volt. "Osztályharcos" álláspontot foglaltam el, és az osztályok közül megváltam a természettudományoktól, meg a cigányrécéktől. Egy újabb lépésben az így megszerkesztett táblázataimat

egyesítettem, és a keresések és szűrések után eljutottam a közös, egyetlen listához, amely megfelelt a cigány reprezentációkra vonatkozó feltételnek.

Az egyetlen listámat azonban nem találtam még kielégítőnek a munkálkodáshoz, és ezzel elérkezett a tökéletesítés periódusa. Táblázatomban kijavítottam az adatbevitel hibáit, elírásait, és ahol lehetségesnek tartottam, ott pótoltam a hiányait. A hiánypótlás különösen az osztályoknál, a gyűjteményeknél volt fontos, mert folytatni akartam az adatrendszerem strukturálását, és egyéb módon nem lett volna lehetséges a néprajzi adatleírások maradéktalan összegyűjtése, és ezzel a cigány reprezentációk néprajzi adatbázisának létrehozása. A Fotótár néprajzi adatbázisához ezután hozzákapcsoltam az Archív Fotótárban talált és külön táblázatban is tárolt néprajzi anyagot. Külön listába gyűjtöttem azokat a vitatható eseteket is, amelyeket a korábbi bővítési kísérleteim során találtam és a képtárban megtekintettem. A képtárban szerzett tapasztalataim inkább a közös táblázatba illesztés ellen szóltak, ezért a vitatható listámat nem egyesítettem a többi táblázatommal, és megtartottam a különállását. A vitatható esetek táblázatának különállása ellenére egy ilyen átmeneti zóna felfedezését fontos eredménynek tartottam, amelyet majd az elemzés során sem szabad elhanyagolni.

A következő lépés a közös lista megjegyzéseiből adódó következmények beépítése volt az egyesített táblázatba. A megjegyzések többsége a néprajzi gyűjtemény és képtár hiátusaira vonatkozott, kisebb része utalásokat tartalmazott további reprezentációkra, amelyeket a katalogizált tárgyak és képek tartozékaiként vettek figyelembe. Az utalások alapján feltárt képek újabb katalógussorokat eredményeztek a listában. A hiátusok és az utalások következményeinek regisztrálása az egyesített táblázat szerkezetének átalakítását vonta maga után. A táblázatot két új oszloppal bővítettem ki. Az egyik oszlopban külön rögzítettem a tartalmakat módosító változtatásaimat, a másik oszlopban új sorszámokat adtam a katalógussoroknak, ezzel a technikai kiegészítéssel a táblázaton belüli tájékozódó képességemet akartam fenntartani, mert a változtatások mennyisége miatt az eredeti változatot, amely továbbra is része maradt a katalógus szerkezetének, ehhez már nem éreztem elegendőnek. Még tettem egy próbálkozást a lista ellenőrzésére a táblázatban található lelőhelyek anyagainak áttekintésével, majd úgy döntöttem, hogy eljutottam a végleges változathoz, és további kiegészítéseket, szűréseket és adattisztításokat nem már végzek el.

Táblázatom így a Déri Múzeum cigány néprajzi anyagainak olyan katalógusa, amely a cigány reprezentációk teljességére kiterjed, és amelyen belül az elemzési céloknak megfelelő újabb átrendezések is lehetségesek. A katalógus megmutatja a hiátusokat, az alapváltozatban

talált utalásokból adódott bővítményeket és a megtartott ismétlődéseket. Ugyanakkor fontos szempontnak tartottam még azt, hogy a katalóguskészítés folyamata önmagam és más számára újra megismételhető legyen, ezért a katalógusváltozatokat megőriztem. A végrehajtott műveletek ellenőrizhetők, az elkövetett hibák eredete visszakereshető maradt, és a katalógusváltozatok is tovább alakíthatóak. Változatlanul rendelkezésre áll a gyűjtemények adatszerkezetének eredeti rendszere, és az Excel program táblázatainak szótáraiban megtalálható az újrakezéshez az adatbevitel során felhasznált szókincs is.

A debreceni Déri Múzeum cigány reprezentációinak katalógusai után a cigány reprezentációk képtárának berendezése következett. Döntést kellett hozni arról, hogy melyik katalógust használjam fel a képek összegyűjtéséhez. Azt a listát választottam, amelyik a tárgyat a legnagyobb kiterjedésében tartalmazta, és ezzel egyben a többi lista képtára is összeállítható belőle, ez pedig a keresés és a szűrés után egyesített és megtisztított közös katalógus.

A cigány reprezentációk képtárába 275 fotográfiát helyeztem el, és talán még két további fénykép⁵⁰³ is a galéria része lehetne, amelyeken a fotográfus teknővájókat örökített meg, de teljes bizonyossággal ugyanakkor nem tudtam megállapítani az etnikus kapcsolatukat, míg további négy fényképnél⁵⁰⁴ még bizonytalanabb ennek a kapcsolatnak a megítélése, mert ugyan az etnikusnak tartott felvételek között szerepelnek, de erre magukon a fotográfiákon határozottan már nem utalnak. A képtárban az egyesített és megtisztított közös katalógus anyaga található, amely 294 fotográfia adatait tartalmazza. Az eltérést az magyarázza, hogy az Archív Fotótár négy felvételének nem készült digitalizált változata, a Fotótárnak a katalógusba került felvételei közül pedig kilenc fotográfia hiányzik, továbbá a katalógusban szerepeltem még az etnikus meghatározásában bizonytalanak tartott hat fényképet is. A közös katalógus képzőművészeti, iparművészeti, numizmatikai, néprajzi, helytörténeti, történeti, legújabb kori és irodalmi gyűjtemények cigány reprezentációinak adatait tartalmazza. A Déri Múzeum cigány reprezentációinak néprajzi katalógusa 232 fotográfia adataiból tevődik össze, amelyből hét fotográfia hiányzik, ugyanakkor ide tartozik a hat, a korábban már többször megemlített, cigányokhoz bizonytalanul köthető felvétel. A cigány reprezentációk néprajzi képtárába így bizonyosan 219, a bizonytalanokkal kiegészítve 225 fotográfia helyezhető el.

⁵⁰³ Fotószámok: 1520; 1521.

⁵⁰⁴ Fotószámok: 14646; 42315; 42316; 42318.

8.2. A cigány reprezentációk szöveges forrásai⁵⁰⁵

8.2.1. Az amatőr gyűjtők munkái

Az első, a második és a harmadik forrást összekapcsolja a gyűjtő személye és a gyűjtés helye, mivel Náni János készítette valamennyit Balmazújvárosban. Az első szöveges forrásunk a *Cigánytárgyú vegyes gyűjtések Balmazújvárosról*,⁵⁰⁶ 1967-ben keletkezett, 10 tematikus részből áll, de ezek nagyobb egységekbe is rendezhetők.

Szorosan összetartoznak a *Dögtelep* és a *Dögevés és az elkészítése*, de ide sorolhatjuk a *Vécé pucolások* című részt is. Ezeket a tevékenységeket, amelyeket a társadalmi megítélés alantas munkáknak tartott, és a közösség kevésbé megbecsült tagjai végeztek, a községi alkalmazásban álló, felfogadott sintér irányította. A javadalmazást a munkák jellege határozta meg, a döggödör ásás és a nyúzás ellentételezése természetbeni, a sintéré a lenyúzott állat bőre, válogathatott a húsok között, a zsírt eladhatta a szappanfőző kofáknak, míg a takarításért szeszes ital és pénz járt a számára.

Az etnicizálódott foglalkozásokat, a munkafolyamatokat és a munkaeszközöket mutatják be a *Vályogvetés*, a *Téglavetés*, *Miből és hogyan készül a téglá?*, a *Szárított mágla berakása szín alá bangétázva*, a *Tapasztás* és a *Tapasztó sár elkészítése* című részek, amelyet a helyi cigány közösség belső rendszerére tett észrevételek egészítenek ki. Így a vályogvetés legkésőbb az 1960-as évek elejéig a cigány anyanyelvű sátoros cigányok, míg a téglavetés- és égetés a másvégesi zenész és a téglabeli magyar cigányok foglalkozása.⁵⁰⁷ A munkák döntően szezonálisak, a téglavetés- és égetést nyáron folytatták, míg a tapasztás kevésbé kötött, elsősorban a téglavetésből kiöregedettek nyári tevékenysége, de szeptember végétől a fiatalabbak is végezheték. A téglavetés egyértelműen a legjobban becsült felnőtt munka volt a második világháború előtt, mivel a téglavető átlagos életkora 40-45 év. A férfiak öltözete munka közben hosszú kék nadrág, térdig feltűrve, inggel vagy ing nélkül.

A *Cigánybírók Balmazújvároson* című rész az etnikus történelem, a helytörténet és a társadalomnéprajz elegye. Az etnikus történelem változatban a cigányság 1420 körül települt le Ma-

⁵⁰⁵ Külön köszönöm dr. Kmeczkó Szilárdnak a kézirat ezen alfejezetéhez fűzött észrevételeit.

⁵⁰⁶ DMNA: 1442-75 lsz.

⁵⁰⁷ Az etnikus önmeghatározások helyi rendszerében több azonosító jegy kapott szerepet: az anyanyelv, a történelmi múlt részévé lett életmód, a foglalkozás, a lakott vagy valaha lakott településrész elnevezése. Az egyes alcsoportok meghatározásához nem minden azonosító jegyet használtak fel, de a felhasznált azonosító jegyek elégségesek voltak a helyi alcsoportok elkülönítéséhez.

gyarországon, ahol vályog- és téglavetőként, fegyver- és szegkovácsként integrálódott a munkaszervezetben. A vályog- és téglavetés, valamint a fegyver- és szegkovács mesterségek alkotják az ún. hagyományos etnikus foglalkozások körét.⁵⁰⁸ A munkaszervezetbe történt belépést ugyan szívesen vették Európában, de a vándorló, kóborló életmód, a megadóztatás elkerülése kiutasításokhoz, száműzéshez vezetett. Magyarországon az 1701-es kiutasítás után Rákóczi karolta fel először a cigányokat. Balmazújvárosra a vasvári béke idején kerültek, lakóterületüket a község árkan kívül jelölték ki. A foglalkozások rendszere éles határvonalai-val megfelel a belső társadalmi rétegződésnek. A balmazújvárosi cigányságon belül a hagyományos foglalkozások mellett előbb kialakult a kupec és az üstfoltozó, majd a zenész és a téglavető réteg. A vajdai tisztség a letelepedéstől kezdve létezett. A különböző rétegek társadalmi integrációja eltérő történeti utakat járt be. A téglavetők és a zenészek magyar feleségeket választottak, a cigánylányok is magyarokhoz mentek feleségül, anyanyelvüket elfelejtették, és idővel új, magyar neveik lettek. A kupec és üstfoltozó réteg viszont elszigetelődött, az anyanyelvet megtartották, sátorban éltek, saját rétegükből házasodtak, családneveiket is megőrizték. A sátorosoknál külön cigány törvények merevültek meg, különösen a vajdai gyakorlatban, ilyen a házasságkötés szentesítése és a gyerekek megkeresztelése. A 19. század közepén, 1840-ben új tisztséget hoztak létre, a cigánybíró. Az első cigánybíró nem a sátoros, hanem a magyar cigányok közül került ki. Jogait a pandúrparancsnok szabta meg, míg parancsmegtagadás esetén a pandúr és a községi bíróság kérésére deresre húzhatták. A 19. század folyamán a hatóságok a sátoros cigányokat is sártetejű, bogárhátú téglavető- vagy vályogkunyhókba kényszerítették. 1905-ben építették fel az első rendes, cseréptető, két szobás, konyhás lakóházat.

A 20. században a cigánybírókat már a kupec rétegből nevezték ki, belterületen laktak és háztulajdonosok lettek. Az 1930-as évektől reggelente házkutatásokat tartanak, jelentéseket készítenek, a cigányokat gyakran kiállítják az udvarra mezítláb, megszokottá válik a vallatás. 1932-ben kínzások is előfordultak a munkás megmozdulásokban való részvétel miatt. A tisztséget 1945-ben megszüntették, majd 1946-ban felélesztették. A cigányok 1948-ig rettegésben éltek, a cigánybíró együttműködött a rendőrséggel, jellemző volt az éjszakai betolakodás, az ingyen munkára rendelés és a szőrteleníttetés. Az első tanácstagot 1954-ben választották meg.

⁵⁰⁸ A hagyományos foglalkozások, ösfoglalkozások kifejezés elterjedt történeti néprajzi terminus technicus, amely az eredeti, a kezdeti, az ősi foglalkozásokra utal. Történeti vizsgálatok és adatok nélkül a tartalma bizonytalan, gyakran nem több analógiás konstrukciónál, vagy egy adott történeti állapot kezdetekre helyezésénél. Náninál a társadalmi integrációt, a társadalmi megbecsülést biztosító foglalkozások kerültek az ún. hagyományos foglalkozások körébe. A történeti kutatások csak részben igazolják ezt a konstrukciót.

A magyar cigányok tiszteletben éltek ebben az időszakban, nyáron téglavetéssel, télen gyékény- és kosárfonással foglalkoztak, gyakran voltak albérlők magyaroknál, a község pedig 1940-ben a régi vályoggödör helyén házhelyeket adott a számukra.

A *Cigánytárgyú vegyes gyűjtések Balmazújvárosról* című etnikus történelem, helytörténet és társadalomnéprajz olyan alapszöveg, amelyet Náni János újabb motívumokat hozzáadva kiegészített A *Hajdú-megyei cigányság letelepedése*⁵⁰⁹ című, az 1970-es néprajzi gyűjtőpályázatra készített dolgozatában. A tematikus tagolása azonban nem következetes, és a különböző típusú történeti adatoknak sem jelölte meg mindig a forrását, több állítás pedig jól érzékelhetően az elbeszélői képzelet eredménye. Elbeszéléséből elsősorban annak szerkezetét és az új motívumokat mutatom be. Ugyanakkor fontos rendszeresen utalni az elbeszélés stílus-elemeire is, mivel a túlburjánzó, jellegzetes, visszatérő kifejezések utalnak Náni beállítódásaira, a beállítódások pedig összefüggenek a létrehozott elbeszélés társadalmi beágyazódásával.

A *Hajdú-megyei cigányság letelepedése* a cigányok történeti eredetének, európai vándorlásának, letelepedésének, több évszázados üldöztetésének rövid leírásával kezdődik, és az 1701-ben elrendelt császári törvényen kívülre helyezéssel, majd II. Rákóczi Ferenc 1703-as pártfogásával zárul. Az elbeszélés ezután a balmazújvárosi cigányság történetének forrásokon alapuló ismertetésére vált, így akár hiteles történetnek is tarthatjuk. A 17. század közepén betelepült cigányok ritkán szerepeltek a jobbágy- és a zsellérösszeírásokban. Az egyházi anyakönyvekben már előfordulnak a 18. század elején, letelepültek, kizárólag reformátusok, bár sokan vannak, akik nem tagjai az egyháznak, feljegyezték a vajda nevét, számuk pedig 10-15 családra tehető. 1789-ben Újváros 1200 fős lakosságából 70 személy, az ez évi pestisjárvány 549 áldozatából 32-en voltak cigányok. Még nem volt családnevük az 1730-as és az 1752-es összeírásokban. Szolgáltak nagy számban a Hunyadiak és Dobó várvédő seregében, részt vettek minden háborúban uraik akaratából. A hagyományos foglalkozások mellett a haramia és a tolvaj élet is elterjedt körükben. A leírás asszociatív, átcsap a vándorélet romantikus dicséretébe, a letelepítési kísérleteknek ellenálló, a birtokokról a 19. században is szétszéledő, az utakat járó cigányok felmagasztalásába, az ellenpontot jelentő pandúr- és csendőrvilág elutasításába, majd a letelepedés elfogadásába, végül visszatér a balmazújvárosi cigányok történetéhez, a téglavető sorsának bemutatásához. A téglavető munkájukkal messze földön, Szatmárban és Biharban is megfordultak, elmagyarosodtak, vegyes házasságokat kötöttek, anyanyelvet váltottak. A kupec vándoréletűek és a sátorosok megőrizték a nyelvet, saját rétegükben házasodtak, a vajdai törvényeket követték a 20. század közepéig. Náni János leírja a

⁵⁰⁹ DMNA: 1303-72 lsz.

sátoros, a vajda közreműködésével zajló esketés rítusát és megismétli a balmazújvárosi téglavető cigányság történetét, majd elbeszélése átalakul a meggazdagodott és a terménykereskedésbe is bekapcsolódó, több házat birtokló Miklós Bálint vállalkozó, téglavető mester történetévé, amely a törvénnyel való szembekerüléssel végződik, de elbeszélése az asszociatív szerkesztés miatt ismét átalakul, immár a téglavető, a „*vándor tolvaj*” cigányok⁵¹⁰ és a híres betyárok legendás történetévé.

A kronológiai helyzet és a téglavető sorsa átvezet a 20. századi belső rétegződéshez. A téglavető cigányokból jött létre a zenészek rétege, akik elsőrendű másvégesi cigánynak nevezték magukat, másodrendűek a téglavető cigányok, míg harmadrendűek az anyanyelvükben megmaradt kupec sátoros cigányok. A belső különbségeket és azonosságokat Náni részletesen érzékelteti. A másvégesi cigányok ruházatukban, kevésbé házuk berendezésében az urakat utánozták. Közös maradt azonban a dögevés, a töviskes disznó⁵¹¹ fogyasztása. Különbséget tett közöttük, hogy a másvégesi cigány asszonyok nem mentek el a falu portáira, míg a téglabeli asszonyok naponta járták gyékény portékáikkal a falu utcáit és a tanyákat. A portékákért kapott dögeket a másvégesiek inkább tőlük vették meg. A téglabelieknek télen nem volt jövedelme, ez meghatározta étrendjüket. A napi eledel a csipkett tészta,⁵¹² a késsel vágott tészta, a fő eledel a döghús vagy a töviskes kutya⁵¹³ húsa savanyú káposztával és a sovány, kovásztalan kenyér, míg tavasszal naponta fogyasztottak ürgét. A cigány asszonyok között versengés volt, hogy ki tud jobb sovány kenyeret sütni.

Az elbeszélés változat újabb mozzanata az első világháború, amikor a fegyverbíró férfiakat elvitték katonának, míg az asszonyok a hadisegélyből ittak, mulattak, és sok házasságon kívüli gyerek is született ebben az időben. Az elnyomás és az ellenállás történetében a frontról hazatérő cigányok közül többen vöröskatonák lettek, akiket később utolért a megtorlás, és 1944-ig a csendőrség rendszeresen ingyen munkára rendelte őket, de a téglavető a bér mellett komenciót is kaptak 1926 és 1936 között. Részt vettek az 1932-es balmazújvárosi munkás megmozdulásban, az 1942-es sztrájkok idején szervezett munkások voltak.

⁵¹⁰ A meghatározás társadalmi jelentése bizonytalan, mivel a forrás szövege alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy Náni János pontosan milyen csoportra gondolhatott, vándorlóokra és tolvajlókra vagy vándorló tolvajokra vagy tolvajló vándorokra. A felsorolás, amely egyben elhatárolódás is, inkább a legutóbbira utalhat, így pedig a homályos történet funkciója a belső csoporthatárok megerősítése lehet.

⁵¹¹ A sündisznó (*Erinaceus roumanicus*) egyik népi elnevezése. További ismertebb szinonimák: sünni, tövis disznó, töviskes kutya, tuskédisznó, szórdisznó.

⁵¹² Kézzel tépett, csipkedett tészta.

⁵¹³ Lásd a 511. jegyzetben.

A munkásmozgalmi kitérő után Náni visszatér egy korábbi témához, a sátoros kupec cigányok történetéhez. A téglavetés becsületes munka, míg a kupeckedés csalással és félrevezetéssel járt. A kupecok így meggazdagodtak, a község majdnem minden részén több szobás cserepes házat építettek, amelyet kiadtak házbérbe a téglabelieknek. Nem házasodtak a magyar cigányokkal, a kupec rétegen belül választottak maguknak feleséget, kártyavetőket és csalókat. 1942-ben a téglabelieknek házhelyet osztottak, ennek következtében a kupecok házaik eladására kényszerültek, és ők is kiköltöztek az új cigánytelepre. A kupec sátorosok 1936 után nyaranta aratni is eljártak. Az elbeszélésben itt ismét fordulat következik, a cigánybírói tisztség bemutatása, feladatainak leírása, így a csendőrség számára ingyen munkára toborzás, az idegenek bejelentése, a tolvajok, kártyások, veszekedők átadása a hatóságnak, és ehhez kapcsolódva az 1943-as „nagy csúfítás”,⁵¹⁴ a szemtanú története. A nagy csúfítás története azonnal folklorizálódott, dalban is megörökítették. 1943-ban és 1944-ben sok cigányt internáltak a becsületes megélhetést követelő sztrájkokban való részvétel miatt. A szenvedések elbeszélése itt megszakad. Új motívum a balmazújvárosi magyar cigányság és a cigánybírói fennhatóság alatt élő sátoros cigányság települések közötti rokonsági kapcsolatainak, jellemző családneveinek felsorolása, majd a foglalkozási szerkezet átalakulásának bemutatása. A balmazújvárosi cigányság 1947 után téglavető lett, a korábbi rétegződés ugyan még nem szűnt meg, de már elterjedtek az alcsoportok között a házassági kapcsolatok.

Az elbeszélés 1962-től számítja a cigányság sorsának radikális megváltozását: kevés gyerek marad ki a nyolc osztályos általános iskolából, sokan szakmunkások lesznek, megváltozik az életforma, mindenki dolgozik. A problémát az előítéletek okozzák. Balmazújvárosban mindig gyűlölték a cigányokat, amit az is bizonyít, hogy 1945-ben senkit sem vettek be a helyi kommunista pártba, csak a téglagyári pártszervezetekbe tudtak belépni. A cigányságot kizárták a politikából, hogy „*jobban nyergelhessék*”,⁵¹⁵ és ne legyen képes érvényt szerezni törvényes jogainak. 1954-ben a balmazújvárosi cigányság a gépesítéssel kiszorult a téglagyárakból, ennek következtében az ország minden részében kubikolnak, tapasztanak, vályogot vetnek vagy segédmunkásokká válnak. Az elbeszélés a fejlődés történetével ér véget. A múltban a cigányság öröme a szexuális élet, a 8–10 gyerek volt az elmaradottságban és félnomád életben. Ma a legfontosabb igény a szép lakás, a szép szobaberendezés. 1967-ben 70 család állami lakást

⁵¹⁴ A hajzat eltávolítása, általában szőrtelenítés. Bővebben: Bernáth Gábor (szerk.): *Zor-sila najaripe mashkar e Roma. Kényszermosdatások a cigánytelepeken. Forced bathings in Romani settlements. (1940-1985).* RSK, Budapest, 2002. 1-148.

⁵¹⁵ A kifejezés a hatalom egyenlőtlen eloszlásából adódó uralmi helyzetre utal, a kontextus pedig a politikai integráció elmaradására.

kapott, 1954 óta tanácsstag intézi el a kéréseket, 1964-től könyvtár van a cigánytelepen, a cigányság olvas, moziba és színházba jár, „de azért őszintén meg kell írni, hogy mérföldeket maradtak el egyes szervek nemtörődömsége miatt a kulturától és bátran írhatom így ahogy van hogy a sorsuk az még csak cigánysors”⁵¹⁶.

A harmadik, s egyben leghosszabb Náni szöveg *A Balmazújváros-i cigányság letelepedése és élete*⁵¹⁷ 1972-ben készült, amely a korábbi elbeszélések, *A Hajdú-megyei cigányság letelepedése* és a *Cigánytárgyú vegyes gyűjtések Balmazújvárosról* összegzése. A narráció valóban újra elmondja a letelepedés történetét, de számos motívummal gazdagítva és több helyen módosítva.

Az elbeszélés egyik fő szála a téglavető magyar cigányok története. A balmazújvárosi cigányok 1789-es számát a korábban említett 70 fővel szemben most 80 főre tette, leírja a 18. században megszokott vajdai viseletet, az atyavajdai esketés rítusát, de ez is eltér néhány mozzanatában a korábban ismertetett változattól. Az elbeszélés szerint az 1900-as évek az oláh cigányok beköltözésének és vándorló életmódjuk feladásának időszaka. A cigánybírói tisztség kialakulását pedig Wlislocki Henrik⁵¹⁸ cigány törvényszékről adott elemzésével szemben Erdős Kamill⁵¹⁹ kutatásainak eredményeire támaszkodva mutatja be.

Az elbeszélés másik fő szála a sátoros cigányok története. A sátorosokhoz kapcsolja a kártyavetést, a csalárd mentalitást, a kéregetést, a kuruzslást, az italozást. A narráció a magyar cigányok és az oláh cigányok közötti különbségeket hangsúlyozza. Az oláh cigányok római katolikus vallásúak, de megőrizték az átkozódás hagyományát, amelyekből Náni János néhányat közreadott, megemlítve, hogy sok átok leírása nem lenne kíváncsú. Megemlíti, hogy a magyar cigányok hagyománya tetemesebb, több átkot is használtak, de ezeket csak később fogja közölni. Cáfolja a cigány asszonyok szexuális szabadosságáról elterjedt sztereotípiát, és jelzi, hogy nő férfinak való alárendeltsége csak a férj-feleség viszonyban érvényesülhetett. Vitatja József főherceg állítását, mely szerint a vajda engedélyével bárki elhagyhatta feleségét, vagy egy cigánylányt bárkihez hozzáadhatott. Bár közbevetés, de mégis részletes a cigányházasság,

⁵¹⁶ Náni 1970: 12.

⁵¹⁷ DMNA: 1441–75 lsz.

⁵¹⁸ Wlislocki Henrik életművének és folklórkutatásainak bemutatása: Ujváry Zoltán: Magyar folklórtörténet I. Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoportja, Debrecen, 2007. 519-567.

⁵¹⁹ Erdős Kamill: Cigány-törvényszék. Magyar Néprajzi Közlemények. IV.évf. 1-2.sz. 203-215. Újraközlése: Vekerdi József (szerk.): Erdős Kamill cigánytanulmányai. Békés Megyei Tanács V.B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága – gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 1989. 98-105.

az atyavajdai esketés és a cigánylakodalom leírása. A balmazújvárosi cigányság három csoportja térben is elkülönült egymástól a 20. században. A vagyoni rétegződés jelentős, de nem ez határozta meg a belső hierarchiát. A különbségek rendszerében szerepet játszott a foglalkozás, a lakás, a tisztaság, a viselet és az anyanyelv. Ezzel szemben a fogyasztott ételeket tekintve inkább hasonlóság mutatkozott, így jellemzőek a döghúsból, a töviskes kutyából és az ürgeből készített ételek. Új mozzanat az utóbbiak receptúrája.

Az elbeszélés további része bemutatja a világháborúk áldozatait és megpróbáltatásait, a volt vöröskatonákat ért szenvedéseket, majd a kuruzsló sátoros cigányasszonyok tevékenységét, amellyel több esetben okoztak egészségkárosodást az 1920-as és az 1930-as években, és végül a balmazújvárosi cigány családok egy részének a beköltözését Debrecenbe 1949-ben és 1950-ben. Az elbeszélés a cigányság származásának és vándorlásának vázlatos történetével, a jelenre és a jövőre vonatkozó sorsszerű utalásokkal, a krónikás tanúságtevő személyes vallomásával zárul.

Náni János 1917-ben született, közvetett megnyilatkozásai alapján arra következtethetünk, hogy a helyi etnikus társadalmi rendszerben származása alapján „téglabeli”⁵²⁰ magyar cigány lehetett, vagyis a romungro etnikai alcsoportba tartozott. 1972-ben Balmazújvároson élt, és mint fiók-könyvtáros dolgozott. Elbeszéléséből tudjuk, hogy 1943. március 21-én leszerelt katonaként szemtanúja volt a „nagy csúfításnak”, amelyet több dalban is megörökített, míg más eseménnyel kapcsolatban nem tudunk hasonló próbálkozásairól. Egy helyi közösség tagjaként fogalmazta meg tapasztalatait, élményeit, ugyanakkor tájékozott a cigányok néprajzában is, ismerte József főherceg, Wlislócki Henrik és Erdős Kamill munkáit, amelyek meghatározóak voltak számára.

A negyedik szöveges forrás címe *Változások a cigánylakosság életében Földesen*,⁵²¹ 1977-es keltezésű, a gyűjtő Gaál Zsigmond, Balogh Jánosné és Sági Albert, míg a beszámolót Gaál Zsigmond, nyugdíjas főkönyvelő készítette.

A gyűjtőmunka a Községi Pártbizottság, valamint a Községi Területi Pártbizottság jóváhagyásával a Nagyközségi Hazafias Népfront Helytörténeti Bizottságának kezdeményezésére indult. Munkabizottságot hoztak létre, és úgy határoztak, hogy egy munkaterv alapján minden

⁵²⁰ A balmazújvárosi cigányság csoportjai térben is elkülönültek egymástól. A „téglabeli” kifejezés a településrészre utal, és nem azonos a téglavető foglalkozási csoporttal. A kifejezés egyértelműen magyar cigányt is jelent, továbbá tartalmazza az ősiségre utalást, hiszen az első balmazújvárosi letelepülők egyik megnevezése is egyben.

⁵²¹ DMNA: 1658-77 lsz.

cigány családot felkeresnek, hogy megismerjék a földesi cigányság múltját, és felmérjék azokat a változásokat, amelyek az MSZMP KB PB 1961. június 28-án hozott határozata és a Tárcaközi Koordinációs Bizottság állásfoglalása után mentek végbe. A határozat és az állásfoglalás a cigányságot szegénynek, „maradinak” mutatta, és elsősorban a lakáshelyzet javításával kívánta megvalósítani politikai és társadalmi célját, a beilleszkedést. A gyűjtőmunkát legitímálta, de egyben a beszámolót is meghatározta ez a politikai összefüggésrendszer.

A narráció a beilleszkedés folyamatának leírását helyezte előtérbe, a távoli múltra alig utal, a múlt homályban maradt. A földesi cigányság története az 1800-as évek elején a Makula családdal kezdődött, amely benősült a Balogh családba. Makula Gusztáv az 1800-as évek végének cigányvajdája, míg Makula Tihamér az 1945-1958 közötti időszak cigánybírója. A cigánybíró feladata – amellet hogy esetenként kikérték a véleményét – a munkába hívás és a különböző ügyek képviselete. A tanácsrendszerben 1958-tól a körzeti tanács tag vette át szerepét. Az adatközlő Makula Tihamér dédapja csengő- és harangöntő, nagyapja és apja lókereskedő, önmaga arató, gépmunkás és zenész, 1928 és 1958 között pedig egy nyolcfős magyar vonószekerek vezetője. A közösségre jellemző foglalkozások azonban nem az előbbieket voltak, hanem a vályogvetés és a tapasztás, a nőknél a tippanmeszelő⁵²² és péhseprű⁵²³ készítés, a házalás és a vásározás. A múlt a kiközösítés és a sok ellentét, a vályogvetés, a tapasztás, a házaló koldulás, a putrik, a földön és szalmán alvás, a rongyosság és ruha nélküli gyerekek, a betegségek terjesztésének világa. 1959. július 24-én a párttitkár és a tanácselnök utasítására a cigányoknak gyűlést tartottak Makula Tihamérnál, ahol úgy döntöttek, hogy nem koldulnak ezentúl a községben. Az 1970-es években csak egy cigányasszony kéregetett, de ez már nem a régi koldulás, mert ezt az asszonyt kéregetésre nevelték. A földesi cigányok közben brigádot is szerveztek, amely a Berettyóújfalui Állami Gazdaságban sertéshízlalással foglalkozott. Az 1970-es évek végén pedig már nem lehet megkülönböztetni, hogy ki a cigány, mivel az öltözködésben és a viselkedésben alig van eltérés. A cigányok önmeghatározásuk alapján már nem cigányok, hanem magyarok. A térbeli elkülönülést felszámolták, a talajvizes Dankó Pista utcát 3 lakás kivételével lebontották, a belterületeken adtak házhelyeket, és építési kölcsönt folyósítottak.

Az elbeszélés a fejlődést, a beilleszkedést statisztikákkal igazolta. A 19 földesi cigánycsaládról, a 81 beillesztendő községi lakosról rengeteg adatot halmoztak fel, így az életkori összeté-

⁵²² Tippanból készült meszelő. Tippan: fehér tippan (*Agrostis stolonifera*) és tarackos tippan (*Agrostis stolonifera alba*). A fehér tippan növénynek a zölden vágott, majd szárított szára volt a népi meszelők része.

⁵²³ Péhseprű vagy pihseprű: itt nádból készült söprű. A pih- jelentése ugyanakkor utalhat tollra is.

telt,⁵²⁴ a 17 év felettiek iskolai végzettség szerinti megoszlását, a munkahelyek megoszlását,⁵²⁵ a szakmai megoszlást,⁵²⁶ a családok elhelyezkedését utcák és a családok száma szerint, a lakások felszereltségét,⁵²⁷ a bölcsődei, óvodai, iskolai pályafutást és életvitelt,⁵²⁸ valamint az egy családtagra jutó átlagos jövedelmet. A statisztikák adatai azonban nem bizonyították maradéktalanul a beilleszkedés sikerességét, így magyarázatuk során a kivételek is szerepet kaptak. A megfelelő lakás csak 15 családra jellemző – kivétel 4 család 15 fővel –, és feltűnő a tisztaság hiánya. Az egyik utcában nincs víz. Rádió és televízió 2–3 ház kivételével általánosan előfordul. A földesi cigányok szakítottak a cigányokra jellemző „maradi” életmóddal, alkalmazkodtak a magyarokhoz, de a munkahelyeken a felvétel alkalmával gyakori a megkülönböztetésük, ezért a becsületeseket, az arra érdemeseket, ha kéri, akkor segíteni kell a kiemelkedésben. A cigányok ugyanakkor távol maradnak a községi gyűlésekről, a cigányok szerint azonban nem hívják meg őket. Nem tartják magukat cigánynak, így csak egy fő szeretne cigánybíróvá választani.

A hivatalos cigánypolitika deklarált célja a megkülönböztetések felszámolása és az életszínvonal emelése volt. A deklarált célok és a társadalmi tapasztalatok ellentmondása zavarba

⁵²⁴ Az életkori összetétel meghatározása különös, a beillesztés intézményesített logikájára utal: 1–3 év, 3–6 év, 6–14 év, 14–18 év, 17 év felett.

A forrásban részleges átfedés van az utolsó két életkori csoport között. Arra gondolhatunk, hogy a 17 év felettiek csoportja egyszerűen elírás, és itt inkább a 18 év felettiekről lehet szó. Erre utal, hogy a gyakorlatban senkit sem soroltak be egyszerre két csoportba. A 17 év felettiek iskolai végzettség szerinti megoszlása hasonló problémát vet fel. Mégsem lehetünk biztosak azonban a magyarázatunkban. Arra gyanakodhatunk, hogy a társadalmi tapasztalatok erősebbnek bizonyultak a csoportosítás rendszerénél. Tudjuk, hogy a 14–18 évesek között csak ketten tanultak tovább, és szakiskolába jártak. Elképzelhető, hogy mivel ők nem a 4 éves képzést nyújtó szakközépiskolát vagy gimnáziumot választották, a gyakorlati észjárás számára a 18. életévnek már nem volt jelentősége. A szakmai megoszlás és az iskolai végzettség kapcsolata is az utóbbi magyarázatra utal.

⁵²⁵ A munkahelyek a mezőgazdaságba soroltattak be.

⁵²⁶ A szakmai megoszlás egy szűk szakmunkáscsoport kialakulására utal: 4 fő szakmunkás, 2 fő szakiskolába jár, míg 7 fő segédmunkás.

⁵²⁷ A rendes lakás meghatározása: bútorozott, van rádió és televízió. Úgy találták, hogy a lakáskérdés továbbra sem megoldott, mert 2 család egészségtelen, zsúfolt, szegényes bútorzatú lakásban él, és elterjedt a több családossal együttélés.

⁵²⁸ A statisztika értelmezése a problémákat leltározza. Bölcsőde: csak egy gyerek jár bölcsődébe. Óvoda: nem mindenkinek kérték felvételét az óvodába, az óvodások között vannak olyanok, akik nem vagy nehezen beszélnek magyarul. Iskola: rendszeresen járnak iskolába, de a többség a 3-as átlag alatt van, előfordul osztályismétlés és mulasztás, a 14–18 évesek között csak 2 fő tanul tovább. A 14–18 évesek: nem járnak iskolába, nem dolgoznak, nincs munkahelyük, alkalmi munkákat végeznek, gyermeket várnak, a KISZ-nek nem tagjai az idősebbek sem, szórakozásuk a mozi, az étterem, a magyar nóta és a táncdal estek.

hozta a helyi döntéshozókat. Van-e külön cigány múlt, amely írásban rögzíthető? A leírás a bürokratikus hatalomgyakorlás számára a hivatalos létezés, az elismerés módja. Az elismert cigány múlt a hagyományos szokások egy része, egy szemelvényes néprajzi múlt lett. A házasságkötés – leánykérő, alkudozás, eljegyzés, lakodalom, menyecsketánc, szöktetés –, a temetési szertartás, a névnap, a cigánydalok és szerelmes dalok, a nők népviselete. Van-e cigány kultúra? A helyi döntéshozók szerint megalakulhat egy cigányklub az ének- és tánc hagyomány ápolására, mivel a földesi cigányok rendelkeznek ének- és tánc hagyománnyal, valamint hangszeres zenetudással is, bár ennek a hagyománynak a megőrzésére önmaguk eddig nem törekedtek.

A Változások a cigánylakosság életében Földesen című forrás melléklete egy további statisztika, amely kimutatás a község cigánylakosságáról, név, utca, házsám és a családtagok száma szerint, de ez nem a fejlődésre és beilleszkedésre utal, hanem nyilvántartás, amely inkább a hatalom gesztusának tekinthető.

8.2.2. A professzionális gyűjtők munkái

Az ötödik szöveges forrás, amelynek a címe *Vándorcigányok a Nyírségből*,⁵²⁹ Debrecen – Halápon, az erdőgazdaságban Dr. Béres András és Iváncsics Nándor, majd Faragó István és Iváncsics Nándor néprajzkutatók és muzeológusok 1960. június 15-én és június 20-án végzett gyűjtésének eredménye.

A kutatás célja a cigányok életmódjának vizsgálata mellett a primitív népekre vonatkozó ismeretek gyarapítása volt. A kutatási jelentést, amely szövegből, rajzokból és ábrákból, valamint a szöveget kiegészítő közel 40 fényképből áll, 1960. június 29-én Iváncsics Nándor készítette. A képanyag bekerült a Déri Múzeum Fotótárába is. Ugyanakkor a fényképekről, mint a források rendszerének bemutatása során már megemlítettem, külön jegyzék nem íródott.

A Hajdú-Bihar megye különböző falvaiban, Hajdúsámsonban, Egyeken, Nyíradonyban és Nyírábrányban az eredetileg teknővájással és vályogvetéssel foglalkozó cigányok munka hiányában a halápi erdőgazdaságban vállaltak ideiglenesen, egy hónapra tuskószedést. Kunyhókat, főzőhelyeket építettek maguknak, ugyanis a tuskószedés idejére velük költözött az egész családjuk. Ha volt aprójóság, akkor otthon maradt egy nagyobb gyerek, egyébként még a csecsemők is eljöttek az anyjukkal.

⁵²⁹ DMNA: V.501.lsz.

A Halápra kiköltözött 8 család rokoni kapcsolatban állt egymással, odahaza sütőteknőt, mosóteknőt, vályút és kisebb faeszközöket készítettek. Jó szerszámokkal rendelkeztek, és értettek is a használatukhoz. Görög katolikusok voltak, de csak veszély vagy baj esetén imádkoztak, kizárólag nagyobb ünnepeken mentek templomba. A gyerekeket megkeresztelték, iskolába járatták, letelepültek, volt személyi igazolványuk, szabályos nyilvántartásba vették őket. Románul beszéltek, a magyarok pedig oláh cigányoknak nevezték őket. Nem tagadták cigány voltukat. A megfigyelők szerint közülük többeken, különösen a nőkön keveredés látszott, mert nem feketék, hanem barnák voltak.

A narrációban egyes motívumok hangsúlyosak, többször ismétlődnek. Bizonyos motívumok rendszertelen ismétlődése, az elbeszélés stílusa és a sztereotip etnicizált testkép az egzotikum és normalizáció mértékeit határozzák meg. Céljuk az azonosítás, az azonosság megteremtése. Az identifikálás során néprajzi különbségeket is felhasználtak, és a leírás alapján bizonyosan állíthatjuk, hogy a megfigyelők – meghatározásukkal ellentétben – nem vándor cigányokkal találkoztak 1960-ban Halápon. A román anyanyelv pedig határozottan a beás⁵³⁰ cigányokra utal.

A narratívum az azonosság megteremtése után pontos néprajzi leírások sorozatává alakul, és bemutatja a tevékenységek térbeli és időbeli rendszerét, a tárgyak rendszerét, a gyerekek és felnőttek kapcsolatait, a kunyhók használatát és típusait, elkészítésük folyamatát, a szituatív cselekvéseket, a tűzhelyeket és a tűzrakás módját, a nemek és az életkori csoportok szerinti különböző napirendeket, benne külön a felkelést, a mosakodást, az étkezéseket, az ételeket, alkalmanként a román elnevezéseket is közölve, majd a férfiak és a nők kapcsolatát, és a nemi életet.

A nemi élet leírása, különösen a lányok, a felnőtt nők és feleségek szexuális viselkedését ösztönösnek láttatja, követve ezzel a cigány nőkről a 19. században kialakult nemi sztereotípiákat, az egzotikushoz kapcsolódó képzeteket és vágyakat; de az is lehet, hogy a megfigyelők ebben az esetben is az ismeretlen, a más, a távoli megismerésének hagyományos csapdájába esnek az anomáliák, a kivételek normalizálásával és szabályosként, elterjedtként, szokásosként történő ábrázolásával. Ennek nem mond ellent, hogy a középkorú adatközlők – három férfi és egy nő – egyébként maguk is cigányok voltak.

⁵³⁰ A magyarországi cigány etnikai alcsoportok: romungro vagy magyar cigány, oláh és beás.

A szöveghez kapcsolt rajzok, ábrák közül az I. számú és a II. számú a kunyhótípusokat, a III. számú a szerszámokat, amelyek döntően famegmunkáló eszközök, míg a IV. az egyik adatközlő vázlataival a cigányok által fából készített használati eszközöket mutatja be magyar és román terminológiájukkal.

8.2.3. A narratívák rendszere: a narratív struktúra, a diskurzustípusok és a textualizációs stratégiák összefüggése

A narratív struktúra a narratívumok rendszerének utolsó változata, a közreműködők, a szerzők, a szerkesztők értelmezéseinek eredménye. A szupernarratíva funkciója egy ilyen struktúra előzetes vagy utólagos létrehozása, a narratívumok adott rendszerének meghatározása, sűrítése és igazolása. A diskurzustípusok minták és szövegcsoportosítási elvek, amelyek a gyakorlatban határeseteknek bizonyulnak, mivel a tárgyak konstruálása során a narratívumokban a minták gyakran felbomlanak és a szövegcsoportosítási elvek egymáshoz kapcsolódnak. A szövegformálás eljárásai, a textualizációs stratégiák a legváltozatosabbak és a legkevésbé kötöttek, a tárgyakonstruációkra „improvizáltak”, és „vándorolnak” a diskurzustípusok között. A narratívumok individuális elbeszélései egy adott tárgynak, mivel a diskurzustípusok használatát, a szövegformálás módjai és a beszédstílusok egyéni gyakorlatok.

Mi biztosítja *A cigány reprezentációk szöveges forrásai* című narratív struktúra elbeszéléseinek csoportösszefüggését? A narratívumok egy része nem volt egymásra vonatkoztatott, a narratív struktúra egésze így utólagos szerkesztés eredménye. A narratívumok elsődleges csoportosításának elve a diskurzus típusa, a diskurzusok felosztása tudományos és nem tudományos diskurzusra, az amatőr gyűjtők és a professzionális gyűjtők munkáira. Az adott narratívum besorolását így a gyűjtők tudományos attribútumai határozták meg. A narratívumok csoportösszefüggését a közös tárgy és a közösnek tartott diskurzustípus biztosította. Az elbeszélések pedig olyan lokálisan kötött roma reprezentációk, amelyek a néprajzi diskurzusban formálódtak meg.

Hogyan illeszkedtek a narratívumok a narratív struktúra rendszerébe? A narratívumok lokálisan kötött roma reprezentációknak bizonyultak, de ugyanakkor nem sorolhatóak be egyértelműen a diskurzusok típusaiba. A besoroláshoz nem megbízható vagy nem elégséges szempont a gyűjtők tudományos attribútuma.

A *Cigánytárgyú vegyes gyűjtések Balmazújvárosról*, A *Hajdú-megyei cigányság letelepedése* és A *Balmazújváros-i cigányság letelepedése és élete* című elbeszélések egymásra vonatkoztatottak, és gyakran egymás részleges ismétlései. Személyes és társadalmi diskurzusok, amelynek elbeszéléseiben az etnikai identitásnak meghatározó szerepe van. A személyes és társadalmi diskurzusok saját elbeszélései mellett azonban a narratív rendszer része a tudományos diskurzus néprajzi diszciplínája, a néprajzi diszciplína több etnikus elbeszélése, és a politikai diskurzus szocialista elbeszélése.

Gaál Zsigmond *Változások a cigánylakosság életében Földesen* című narratívája elsősorban a politikai diskurzus része, statisztikai apparátusa magától értetődően alárendelődött a deklarált politikai céloknak és a közigazgatás igényeinek. A néprajzi diskurzus elkülönített helyi etnikus elbeszélése is ennek a politikai diskurzusnak a függvénye.

Iváncsics Nándor *Vándorcigányok a Nyírségből* című narratívája a tudományos diskurzusba, a néprajzi diszciplína elbeszélései közé tartozik. Az elbeszélés részletesen bemutatott és dokumentált egy élethelyzetet. A kutatás célja a vándorcigányok életmódjának, illetve a primitív népekkel való párhuzamok tanulmányozása volt. A megfigyelt közösség tagjai azonban nem voltak vándorcigányok, hanem otthonukat egy munkafeladat elvégzésének idejére ideiglenesen elhagyók, egyébként letelepült emberek alkalmi csoportosulása, megfigyelt életvitelük pedig nem volt azonos az életmódjukkal. A primitív népekkel való kapcsolatuknak nincs bizonyítéka, így ismereteket sem nyújthattak a megértésükhöz. A narratívum a társadalmi diskurzusból átvett etnikus antropológiai és nemi sztereotípiák kivételével, és a tudományos diskurzus archaizáló intenciója ellenére, a cigányok néprajzi leírásában viszont megbízható és érvényes maradt az empirikus tárgyak szintjén.

8.3. A cigány reprezentációk képi forrásai

8.3.1. Az Archív Fotótár néprajzi cigány anyaga

A cigány reprezentációk néprajzi fotográfiai anyagát a Déri Múzeumban két archívum tartalmazza, az Archív Fotótár és a Fotótár, utóbbi digitalizált változatban is. A gyűjteményképzés múzeumi struktúráját elfogadva az archívumokat nem egyesítettem, különállásukat a bemutatás során is megőriztem. Az Archív Fotótár fotográfiáinak adatrendszerét a Mellékletben található *Képi források. Néprajzi képek 1. Archív Fotótár, Déri Múzeum, Debrecen* című táblázatban adtam meg. A képek adatai, mint azt a forrásfeltárás folyamatának bemutatása során már megemlítettem, nem minden esetben állnak maradéktalanul rendelkezésünkre.

Az Archív Fotótár fotográfiáinak elhelyezésében több ellentmondást is találhatunk. Az első ellentmondást magának a Fotótárnak a létrejötte okozhatta, kialakításának szempontjait ugyan nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy egy vagy-vagy elvet alkalmazó osztályozási rendszer megteremtése gyakorlatilag lehetetlen, mivel az osztályozások közben anomáliák keletkeznek, így előfordulnak majd olyan esetek, amelyek az adott rendszerbe nem illeszthetők be, ezzel egyben megcáfolják a megosztás választott módját is, az osztályozás módosításai, az ellentmondások kiküszöbölésére tett kísérletek pedig adataink folyamatos újrendezéséhez vezetnek.⁵³¹ A Fotótár megszerkesztésénél alkalmazott elv az új és a régi szembeállítása lehetett. A megosztásnak erre az elvére utal az Archív Fotótárban található dossziékon szereplő *Régi néprajzi képek* elnevezés. A fotótárak képeinek adatolása, kronológiai rendszere alapján arra következtünk, hogy a régi a 19. században, míg az új a 20. században készült képekre vonatkozhatott. Az Archív Fotótárban azt tapasztalhattuk azonban, hogy egy ilyen besorolás nem mindig egyszerű feladat, mert a fényképek keletkezésének pontos időpontja nem mindig állapítható meg. Mindez nem magyarázza meg a negyedik fotográfia besorolását, mivel az már 1929-ben készült. A régi és az új elkülönítése mellett egy további elv is felmerülhetett a fotótárak megszervezésénél. A rendezés közben szembesülni kellett azzal a ténnyel, hogy a fotográfiák egy része tematikus csoportokban férhető hozzá, vagyis már előzetesen rendezett, így a gyűjtemény elve és a gyűjtemények egyben tartásának szándéka magyarázhatja meg az elhatárolás alapelvétől való eltérést. A dobozokban és a dossziékban található cigányokat ábrázoló fényképek száma megengedné még azt a következtetést is, hogy a néprajzi érdeklődés csak a 20. században fordult a cigányok felé, így előtte más tematikus csoportosításokban és inkább csak

⁵³¹ Bauman 1997: 47-59.

elvértve bukkanhatunk nyomaikra, de a tudomány történetéből és kutatástörténetéből tudjuk, hogy a cigányok már 19. században a néprajzi horizonton belül helyezkedtek el. A néprajzi érdeklődést azonban kettősség jellemezte. A Borovszky Samu szerkesztette kiadványsorozatban, amely 1896-ban indult,⁵³² és tervezetében közel 20 kötet kiadására gondoltak, évente pedig két kiadvány megjelentetésére számítottak, míg végül az 1910-es évek közepéig összesen 23 kötet készült el, a cigányok önálló, részletesebb néprajzi bemutatása elmaradt. A cigányok mintha nem lettek volna magától értetődően részei a századfordulón a nemzetiségi-néprajzi rendszernek. A Herrmann Antal szerkesztésében 1895-ben kiadott kötet⁵³³ adatai és tanulmányai, a statisztikai rendszer és az értelmezés keretei arra utalnak, hogy a „cigányügy” elkülönülten, a felvilágosult abszolutizmus tradícióit követve, elsősorban rendészeti, integrációs, asszimilációs összefüggésekben vált az érdeklődés tárgyává. Ennek a helyzetnek nem mond ellent az, hogy ez az időszak egyben az első önálló cigánykutatások, így József főherceg, Wlislócki Henrik és Herrmann Antal tevékenységének periódusa, mivel a kutatástörténetben és a tudomány történetében fontos események, tények nem feltétlenül egyeznek meg egymással.⁵³⁴ A cigányokat ábrázoló fotográfiák alacsony számát magyarázhatjuk még további tényezőkkel. Nem ismerjük azt, hogy a múzeumban tárolt anyagokban milyen nagyságú, és az állomány mely részeit érintő károsodások következtek be. Nem elhanyagolható szerepet játszhatnak a fényképezés történetének, társadalmi gyakorlatainak, a néprajzi muzeológiának és a néprajzi fotózás történetének összefüggései is. Gondolhatunk a múzeum koncepciójára, gyűjteményes felosztására, a múzeumi gyarapítás főbb és mellékesebb irányaira, ez pedig visszavezet bennünket az érdeklődés problematikájához, majd az adottságokhoz és a lehetőségekhez. Utóbbit meghatározta az, hogy a debreceni Déri Múzeumot 1930-ban nyitották meg, gyűjteményeinek alapját az 1902-ben megalakult Városi Múzeum anyaga, továbbá Déri Frigyes 1920-ban Debrecen városának és Déri Györgynek 1938-ban már a múzeumnak adományozott magángyűjteményei jelentették, ezért a módszeres gyarapítás folyamatát csak az alapítás évei utánra tehetjük, így ezt megelőzően nem várhatunk el kiterjedtebb emlékhagyományt.

⁵³² A kötetek sorszámozása és a kiadás időpontjának közlése következetlen. A sorozat címe és bibliográfiai adatai: Borovszky Samu (szerkesztette): Magyarország vármegyéi és városai, Magyarország monográfiája, A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Budapest, 1896- „Apollo” Irodalmi Társaság.

⁵³³ Herrmann 1895: Tartalomjegyzék 3. Előszó IV. Általános jelentés 2*- 59*. Táblás kimutatások 2-81. Grafikai táblázatok 1-5: 10*. 12*. 40*. 44*. 56*.

⁵³⁴ Kósa 2001: 5-297.

A Déri Múzeum Archív Fotótárában négy cigányokról készített és a néprajzhoz sorolható fénykép található. Az első fotográfia Debrecenben készült, a felvétel pontos időpontját nem ismerjük, a kép szerzője Kiss Ferencz, a címe pedig *Czigányélet*.⁵³⁵ A második és harmadik fotográfiáknak, amely 1890 körül született, szintén Debrecenben, a szerzője ismeretlen, de feltehetően ugyanaz a fotográfus lehetett, mivel a fényképek részben ugyanannak a szituációnak a változatai. A fényképek címe egyaránt *Cigány kovács vagy lókupec*.⁵³⁶ A negyedik fotográfiánk szerzője Révész Endre, felvételének címe *Táncoló cigányasszony a debreceni nagyvásárból*.⁵³⁷ A fénykép 1929. április 22-én készült Debrecenben.

Mit örökítettek meg ezen a négy fekete-fehér képen a fotográfusaink? A *Cigány kovács vagy lókupec*, a *Táncoló cigányasszony a debreceni nagyvásárból* és a *Czigányélet* című fotográfiák között összefüggést teremt a felvételek helye, amely minden alkalommal Debrecen volt, a fényképek által behatárolt időhorizont ugyanakkor bizonytalan, illetve az ismert adatok alapján legalább negyven év lehet.

A *Cigány kovács vagy lókupec* című fényképek esetében a fotográfus úgy gondolta, hogy egy mesterség vagy egy foglalkozás gyakorlóit örökítette meg. Nem zárhatjuk ki azt, hogy helyesen járt el, mivel a bővebb, de már a fénykép határain kívül maradt valósággrészlet, vagy akár szóbeli közlés is indokolhatta meghatározását. A fotográfiáján azonban nem utalt erre egyértelműen. Nem látjuk a kovácsmesterség szerszámain, és nem ezekre a gyakorlatokra irányul a kép szereplőinek mozdulatsora, továbbá az alkudozás tipikusnak tartott mozzanatait sem tudjuk biztosan azonosítani. Az első centrális elrendezésű fotográfián egy térdelő, bajszos felnőtt férfi látható két szekérből kifogott, de még felszerszámozott lóval, amint az egyiknek a kötőfékjét tartja. A közvetlen háttérben gémeskút körvonala, továbbá két szekérbe fogott, takarmányt kóstolgató igavonó, míg távolabb a fák között hosszú házak, egy másik gémeskút részletei és egy újabb ló alakja sejlik fel. A felvétel éles fényei és árnyékai egy verőfényes késő délutánra utalnak. A második fotográfia készítésénél a fotográfus fényképezőgépét enyhén jobbra fordította, és ezzel a felvétel elrendezése és a háttér részben átalakult. A fotográfiai szituáció is módosult, és kibővült további szereplőkkel. A megváltozott háttérben emeletes városi lakóépületek és az első fotográfia közvetlen háttére, így a gémeskút részletei látszanak, a lovak a szekérből kifogott, de a még felszerszámozott igavonók, ezen túl észrevehetjük még balra a szekérnek a rúdját, jobbra pedig egy takarmányt ropogtató lovat is. A fénykép centru-

⁵³⁵ 18-6. F 18-20.doboz.

⁵³⁶ 20-3. F 18-20.doboz és 20-4. F 18-20.doboz.

⁵³⁷ 9. F 60.doboz. Piac. Nagyvásár.

mában félig-meddig eltakarva most két lovak között álló felnőtt férfi beszélget az első fotográfusról már ismert, és továbbra is a lovak mellett térdelő férfival. Viseletük rövidebb karimájú kalap, sötét mellény, derékkötő, világos ing, bő gatyka és csizma. A *Cigány kovács vagy lókupec* című fotográfiák így inkább a fotográfus beavatkozásától mentes életképek, és nem mesterségtokok, munkaábrázolások vagy portrék.

A *Táncoló cigányasszony a debreceni nagyvásárból* című fénykép, bár elnevezése szokás-képre utal, de valójában beállított portré. A fotográfus határozottan az előtérben álló női alakra fókuszált. A közvetlen háttérrel adó vásári közönség az asszonyhoz közel, de a fotográfia térében mégis megkülönböztetetten, nézői pozíciókban helyezkedik el, a középpontba állított női alakra és magára a fotográfiai aktusra figyelve. A tágabb környezet elemei elmosódtak, már nem szándékolt mozzanatai a konstrukciónak. A megörökített viselet szerkezetében etnikus jegy lehet az áll alatt megkötött tarka fejkendő és a derék köré font díszített világos nagykendő, továbbá az, hogy a fotográfia főszereplője mezítláb járult a fényképezőgép lencséje elé, de ezt az etnikus karaktert a viselet egyes darabjai nem külön-külön, hanem inkább együttesen hozzák létre. A beállított helyzetet mutatja az, hogy a test tartása egyenes, zárt és merev, egy félfordulatban mozdulatlanra dermedt, az arc és a tekintet nyugodt, és egyben a fotográfusra irányul, míg a tánc folyamatára csak a csípőre tett kezek utalnak.

A *Czigányélet* című fotográfia nappal, napsütésben, valószínűleg nyáron, a szabadban, a természetben készült, amelynek hangsúlyos alkotórésze a sötét, felhősödő, elkomoruló égbolt, a fákkal, bokrokkal és élesen bemetszett dombvonulattal lezárt látóhatár, a viszonylag tágasabb sík, de kopár, gondozatlan, árkokkal szabdalta közvetlen háttér, amelyet kanyargós, kitaposott földút választ el a fotográfia közeli, szűkebb térségétől. A fénykép társadalmi kompozíciója változatos életkorú személyeket, ezzel egyben változatos viseleteket mutat be, továbbá a vándorló életmód néhány jellemzőbb kelléke mellett többféle társas cselekvést, szokást sűrít össze, de ugyanakkor egyik képalkotó mozzanat ábrázolása sem kap benne kizárólagos hangsúlyt. A fotográfia megkomponált. A kompozícióban négy társas alrendszer, négy mélységben is tagolt életkép különül el egymástól. Az első életképen, a fénykép bal oldalán egy keresztbe fektetett farúd mögött, játék közben egy mezítlábas, pendelyes, kócos hajú, nagyobbacska kislányt látunk oldalnézetben, mellette egy másik, ülő helyzetben levő, a fotográfusnak hátat fordító, meztelen kisebb gyermeket, és közvetlenül mögöttük, részben takarva, egy félig-meddig fekvő, sötét ruhát viselő felnőttet. A második életképen, a fénykép jobb oldalán, egy fiatal nő és férfi találkozása látható oldalnézetben. A női viselet puha, fűzött félhosszú csizma, tarka felső és sötét alsós szoknya, világos ing, hátul nyakban megkötött mintás fehér fejkendő,

továbbá a vállon átvetve egy vastagabb mellkendő, amelyet viselője maga előtt összefont kezével átölel, jobb karján pedig egy szűk nyakú korsót tart. A férfi viselet sötét bőrcsizma, fehér színű bőrgatya, derékig érő sötét kabát, és egy kisebb karimájú sötét kalap. A férfi bal kezében, a hóna alatt tartva, pásztorbotot fog, jobb kezét pedig, tenyerében pipát szorongatva, a fiatal nő jobb karjára helyezi. Közvetlenül mögöttük, a fotográfussal szemben és tekintetét a fotográfusra szegezve, egy csizmát, sötét ruhát viselő, haját kontyban hordó felnőtt nő áll, míg jobbra, részben takarva, erre a jelenetre figyelve két fiatalabb fiút láthatunk fekvő helyzetben, sötét kalapban, derékig érő kabátban, térdre húzott fehér vászonnadrágban, mezítlábasan. A harmadik életkép tömöríti a legtöbb szereplőt a fénykép bal oldalán, és egyben az első és a második életkép társas háttérét alkotja. Középpontját a tűzhely adja, amely körül a földön több kisebb bogrács hever, de a képen már nem a főzést vagy a közös étkezést látjuk. Félkörben a tűzhely és a bográcsok mögött többen guggolnak vagy ülnek. Egy idősebb nő összekuporodva, kibontott sötét fejkendőben és világos, nyakban megkötött vállkendőben a második életképen látható fiatal párt figyeli. Mellette egy sötét pendelyes kisgyerek áll oldalnézetben és egy kalapot hordó, kabátot viselő fiatalabb fiú ül. Végül oldalnézetben egy felnőtt férfit és egy felnőtt nőt látunk, akik szorosan egymás mellett helyezkednek el, egyaránt kalapot viselnek, a felnőtt férfi az első életképben szereplő gyerekekre pillant, a felnőtt nő pedig a fotográfusra tekint. Az életkép többi alakja közül egy felnőtt nő, világos szoknyában és nagykötőben, világos, az arcát szinte elfedő fejkendőt viselve, az összekuporodott idősebb nőhöz hasonlóan a fiatal párra figyel. A fiatal pár mögött egy felnőtt férfi áll, aki kalapját szemébe húzta és éppen pipájára gyújt, mellette pedig két fiatal nő maga elé néz, sötét ruhában, vállkendőt hordva, fejkendőben, kezüket maguk előtt tartva és összefonva. A negyedik életkép, amelyen három felnőtt férfi látható, szintén a társas háttér része. A férfiak egymásra felé fordulnak, pipáztatnak, azt a benyomást keltik, hogy a fotográfiai szituáción kívül helyezkednek el. Hosszú szárú sötét nadrágban, közülük ketten kerek kalapban állnak, mindannyian cipőt hordanak, ketten derékig, egyikük térdig érő kabátot visel, utóbbi a kabátot kigombolta, amely alatt sötét mellényt és fehér inget hord, az egyik kezét nadrágja zsebébe tette, míg a másikkal a kabátját fogja. A ruhák nem viseltetek, a férfiak testtartása egyenes, nyugalmat és tekintélyt áraszt, arcuk enyhén borostás vagy kisebb szakálluk és harcsabajszuk van. Lakóépületekre, esetleg sátrakra vagy lovas kocsira utaló mozzanatok nem fedezhetünk fel a fényképen. A *Czigányélet* című fotográfia az Archív Fotótár legösszetettebb kompozíciója, spontán és beállított életképek sorozata egy közös rendszerben, egy etnikus jelentéseket integráló festői táblában.

1. kép. Czigányélet.

Debrecen, ismeretlen. Kiss Ferencz felvétele (18-6. F 18-20. doboz).

8.3.2. A Fotótár néprajzi cigány anyaga

A Déri Múzeum Fotótárának néprajzi cigány reprezentációinál abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy viszonylag teljesnek mondható a legtöbb fotográfia adatszerkezete, ismerjük a fotográfust, a fotográfia keletkezésének legalább az évét, és azt a települést, ahol a felvétel készült, míg a képtárból a fotográfiák közül alig néhány hiányzik, továbbá csak nagyon kevés kép esetében bizonytalan az, hogy cigány reprezentációval van dolgunk. A bemutatás során a fotográfiák kronológiai rendszerét követem, amelyben a képtár anyagát a felvétel helye tagolja nagyobb egységekre. A formális szempontot azért használtam rendezőelvnek, mivel a fényképek többsége leginkább egy adott helyre vonatkozó vagy egy adott helyen készült tematikus sorozat része. A Fotótár néprajzi cigány anyagának adatrendszerét a Mellékletben található *Képi források. Néprajzi képek 2. Fotótár, Déri Múzeum, Debrecen* című táblázatban adtam meg. Összesen 228 reprezentációt azonosítottam és soroltam be a néprajzi cigány reprezentációk csoportjába. Ebben a listában szerepelnek azok a fényképek is, amelyeknek csak az adatleírása maradt meg vagy bizonytalan az, hogy cigányokat örökítettek meg. Utóbbiak nélkül 215 cigány néprajzi fotográfiánk van.

A Déri Múzeum Fotótárának néprajzi cigány anyagának kronológiája azt bizonyítja, hogy az 1950-es évek előtt nem folyt a múzeumban a cigányokról rendszeres gyűjtés, fotografálás, és utólagosan sem sikerült ennek az időszaknak az állományát jelentős mértékben gyarapítani.

A fotográfusok Kuzmann Leó, Perczel Miklós, Zoltai Lajos, Haranghy György, Ecsedi István és Lükő Gábor voltak. Összesen 11 fényképet kapcsolhatunk hozzájuk.⁵³⁸

Kuzmann Leó négy fotográfiája Debrecenben készült, azonban a felvételek időpontjait nem ismerjük. További nehézséget okoz az, hogy a *Teknővásár* és a *Teknővájók* című képeinek esetében nem lehetünk biztosak abban, hogy a fényképek minden kétséget kizáróan cigányokat ábrázolnak. Előbbi tárgyfotó, de egyben életkép is, sok szereplővel, de nem látunk a szereplők cigány etnikus identitása utaló jeleket. Utóbbi is valószínűleg ugyanazon a helyszínen és ugyanazon alkalommal születhetett, műfaja csoportos portré, egyben életkép is lehet, a szereplők viselete pedig nem mutat eltérést a paraszti ruházkodástól. A fotográfus maga sem etnicizálta a felvételeket vagy az is lehetséges, hogy egyszerűen magától értetődőnek tartotta az etnikus kapcsolatot, így nem érezte szükségesnek azt külön megnevezni. Az *Egy lovas ekhós cigányszekér* című fényképe tárgyfotó, míg *Cigányasszony, hátán a gyerek* című felvétele mezítlábas asszonyaival elsősorban viseletkép. A fényképek közös jellemzője, hogy városi környezetben és utcai helyszíneken mutatja be a cigányokat. Perczel Miklós *Vak cigány* című képe is Debrecenben, de természeti környezetben készült. Az elnevezésen kívül semmi sem utal etnikus reprezentációra. Általános társadalmi szituációban, az alamizsna elfogadásának pillanatában ábrázolja polgári öltözetű szereplőjét. Zoltai Lajostól két felvételünk van, mindkettő 1908-ból. Az egyik Püspökladányban készült és *Tapasztó cigányok* a címe, míg a másik Hajdúhadházon született, ennek a címe pedig *Cigányputri*. A *Tapasztó cigányok* olyan életkép, amely a munkafolyamat közben ábrázolja alakjait, de egyben ugyanakkor épület- és viseletfotó is lehet, míg a *Cigányputri* elsősorban épületfotó, életképi mozzanatokkal. Haranghy György *Cigányok borotválása* című fényképe 1902-ből való. Az életkép a borotválást és a hajvágást örökítette meg a Hortobágyon, így lehet még munkaábrázolás és viseletfotó is, a háttérben a pusztával, a gémeskút körvonalaival, és néhány szalma- vagy szénakazallal. Az elnevezésen kívül itt sem utal semmi sem etnikus reprezentációra. Ecsedi Istvánnak két fényképe van ebben a gyűjteményben. A *Hídivásár, cigányok* címűnél, amely a Hortobágyon készült, nem ismerjük a felvétel időpontját. Ez is életkép, amelynek szereplői a vásárolók között sétálnak és a séta közben hegedülnek, és mivel a viseletük nem mutat határozott eltérést a paraszti ruházattól, amely a háttérben is megfigyelhető a vásároló férfiakon, az elnevezésen túl etnikusan csak a hangszer és a cselekvés identifikálja őket. Ecsedi István *Cigányszekerek* című fényképe 1930-ban a Hortobágyon, a csárda mellett készült. Tárgyfotó, amelyen több megrakott, lovas ekhós szekeret láthatunk. Lükő Gábor felvétele pedig 1940-ben a kárpátaljai

⁵³⁸ Fotószámok: 979, 980, 981, 982, 983, 1380, 1520, 1521, 2371, 2685, 4185.

Máramarosban, Vucskómezőn született. A címe *Cigányasszony*, és egy cigányasszonynak és a kislányának beállított, egész alakos portréja, de egyben viselet-és épületfotó is.

2. kép. Cigányok borotválása.
Hortobágy, 1902. Haranghy György felvétele (F 00982).

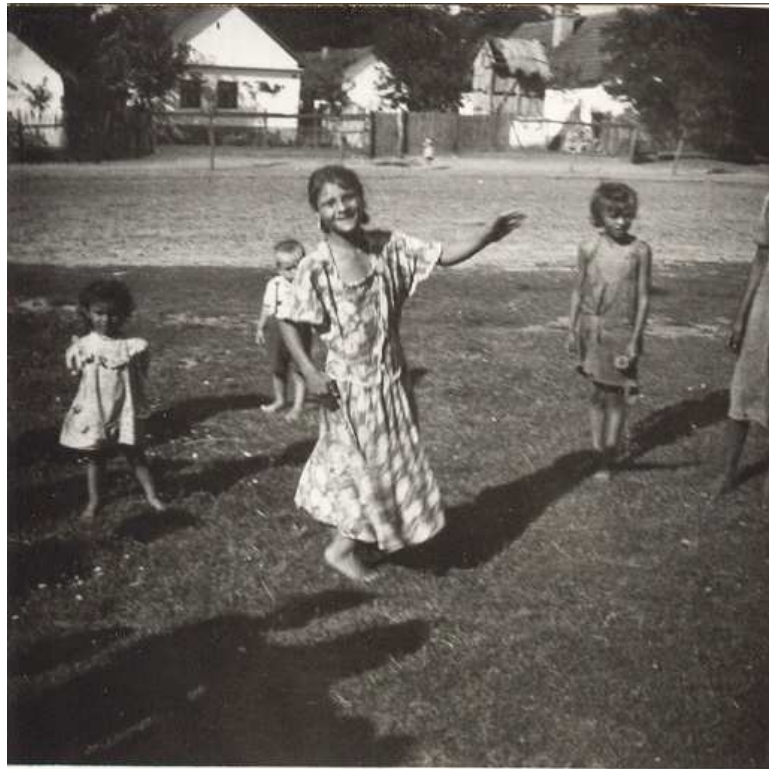
A Déri Múzeum Fotótárának néprajzi anyagai között az 1950-es évektől szaporodtak meg a cigány reprezentációk. A gyarapítás nem volt folyamatos, és a gyűjtésnek több periódusa különül el. A fotográfiák döntő többsége 1950 és 1966 között keletkezett. Ennek az időszaknak a fotográfusai Balogh István, Béres András, Faragó István, Fekete Gáborné, Kányási István és Varga Gyula voltak.

A gyűjtés első periódusa az 1950-es és az 1951-es évek, ebből az időszakból 54 fotográfiánk van. A fényképek a felvétel helye és a fénykép témája szerint sorozatokba rendeződnek. Az első sorozat öt fotográfiája két időpontban, 1950. július 19-én és november 20-án készült Püspökladányban.⁵³⁹ Béres András ezeken a püspökladányi fényképeken egy folklór tárgykörébe tartozó szokást örökölt meg. A beállított szokásképei mindegyikének ugyanaz a témája, cigányvőfély vagy vőfély lakodalomba vagy cigánylakodalomba hívogat. A fényképek ugyanakkor a vőfély egész alakos portréi és viseletfotók is. A második sorozat 46 fényképből áll. A sorozat fotográfiái két időpontban születtek, így 1950 májusában 30 felvétel, míg 1951. május 29-én 16 felvétel készült.⁵⁴⁰ Az adatleírásokban szereplő képek közül azonban az egyik

⁵³⁹ Fotószámok: 6131, 6131/a, 6131/b, 6165, 6166.

⁵⁴⁰ Fotószámok: 7376, 7377, 7378, 7379, 7380, 7381, 7382, 7383, 7384, 7385, 7386, 7387, 7388, 7389, 7390, 7391, 7392, 7393, 7394, 7395, 7396, 7397, 7398, 7399, 7400, 7401, 7402, 7403, 7404, 7405, 7406, 8228, 8229, 8230, 8231, 8232, 8233, 8234, 8235, 8236, 8237, 8238, 8239, 8240, 8241, 8242, 8243.

hiányzik. A fotografálás helye mindkét alkalommal Vértes volt. Az 1951. május 29-én született felvételek eredetileg filmkockák, a fényképek ezeknek a másolatai. Béres András ezeken a fotográfiákon is folklorisztikai eseményeket örökített meg. Az eseményfotók, a szokásképek témája itt a tánc, az első tíz felvételének egyaránt *Cigánytánc, gyerekek*, míg a többinek egyszerűen a *Cigánytánc* címet adta. Az előadók gyerekek vagy felnőttek, a fotográfiák több egyéni női és férfi, páros és csoportos vegyes tánc mozdulatait, mozdulatsorát mutatják be, amelyek ugyanakkor viseletfotók is. Béres András még ebben a periódusban, de már Kismarján, 1951. május 19-én és május 20-án, további egy-egy felvételt készített cigányokról.⁵⁴¹ Az első címe *Öreg ember. Egeresi Mihály, hátul Rácz Béla cigány*, a másodiké *Cigánytánc, járja Zsákai Károly*. Az *Öreg ember* című fotográfia egész alakos portré, helyszíne a belső kert, háttérben a kerítéssel és különféle gazdasági épületekkel. Viseletfotó ez is, amelyen azonban alig látunk eltéréseket szereplőinek ruházatában, öltözködésében. A lényeges megkülönböztető jegye a hátul álló idős férfinak a hóna alatt tartott hegedűje és a kezében fogott hegedűvónója. A *Cigánytánc, járja Zsákai Károly* című fotográfiának ismét folklóresemény a témája, a már korábban és más helyen is fényképezett szokás, a tánc, noha itt csupán egyetlen mozdulatot örökített meg a fotográfus. Ez a kismarjai kép az *Öreg ember* című fényképhez hasonlóan, személyes portréba hajló felvétel.

3. kép. Cigánytánc, gyerekek.

Vértes, 1950. Béres András felvétele (F 07380).

⁵⁴¹ Fotószámok: 6344, 6349.

A második periódus is rövid, és ugyanakkor átmeneti időszaknak is látszik. Az 1951-es vértesi táncképek után egészen 1955-ig nem került be cigányokról készített néprajzi fotográfia a Déri Múzeum Fotótárába. Pontosabban az adatleírások alapján egy felvétel mégis, a Hajdúböszörményben megrendezett 1953-as kultúrverseny népi táncosairól, akik cigánytáncot adtak elő. Az, hogy cigányok voltak az előadók vagy sem, nem tudjuk, mert ez a fénykép sajnos hiányzik.⁵⁴² Az 1955-ös évből 2, majd az 1956-os évben 4 fénykép tanúskodik ismét a cigányok iránti néprajzi érdeklődésről. Sorozatokról azonban ezekben az esetekben nem beszélhetünk. Rozsályon, Nagyivánon és Csengerben egyaránt két-két felvétel készült.⁵⁴³ A Béres András által Rozsályon fotografált *Öreg cigányasszony az unokájával* című kép egész alakos portré, és ugyanakkor viseletfotó, hasonlóan az *Öreg cigányasszony pipázik* című félalakos képhez, amely portré és viseletfotó, de ezen túl még eseményfotó is, mivel egy hétköznapi szokást örökített meg. A nagyiváni *Cigányok marhaganét visznek* című fényképeket Balogh István és Kányási István készítette, amelyek munkaábrázolások és viseletfotók is egyben. A Csengerben készült felvételek egyike, a *Ruhássátrak a vásárban: a vásár látképe* című életkép nem cigányábrázolás. A másik Csengerhez köthető fénykép, a *Ruhássátrak a vásárban: a cigányok szekere* című kép elnevezése arra utal, hogy ez is a vásárban készült. Tárgyfotó, ekhós szekérrel és teknőkkal, de a szekér mellett álló gyerekekkel egyben életkép is.

A gyűjtés harmadik periódusa az 1957 és 1959 közötti időszak. 1957 augusztusában fotografálta Béres András Rozsályon 26 felvételtől álló sorozatát,⁵⁴⁴ majd 1958 áprilisában Biharkeresztesen a bedői, 1958 májusában, Debrecenben, a Kossuth Gimnázium udvarán a tiszapolgári cigányokról készített kisebb sorozatait,⁵⁴⁵ 1959 szeptemberében pedig Hajdúhadházon, a Cigánytelepen fényképezett, ahol egy 19 fotográfiából álló sorozat született.⁵⁴⁶ Ezt a periódust szinte kizárólag a táncképek jellemzik. A rozsályi fényképek között előfordul 2 személyesebb portré is, az egész alakos *Terka néni. Öreg cigányasszony* című és a félalakos *Öreg cigányasszony* című fotográfia, amelyek viseletfotók is, továbbá 4 fotográfia *Kosornyát kötő cigányasszony* címmel, amely munkaábrázolás és mesterségfotó sorozat. A fotográfiák szereplője megegyezik az 1955-ös rozsályi fényképek pipázó cigányasszonyával. Az 1957 augusztusában készített további 20 kép a folklór körébe tartozó tánckép, eseményfotó sorozat.

⁵⁴² Fotószám: 19418.

⁵⁴³ Fotószámok: 11548, 11549, 12165, 12166, 13406, 13406 a.

⁵⁴⁴ Fotószámok: 13523, 13524, 13525, 13526, 13527, 13528, 13529, 13530, 13531, 13532, 13533, 13534, 13535, 13536, 13537, 13538, 13539, 13540, 13541, 13542, 13543, 13544, 13545, 13546, 13547, 13548.

⁵⁴⁵ Fotószámok: 13899, 13900, 13901, 13564, 13565 b, 13566.

⁵⁴⁶ Fotószámok: 13937, 13938, 13939, 13940, 13941, 13942, 13943, 13945, 13946, 13947, 13948, 13949, 13950, 13951, 13999, 13400, 13401, 13402.

Többségükben férfi szóló és páros táncok mozdulatait örökítették meg, de a tánc tanításának folyamatáról és a táncosok csoportjáról is született felvétel, az utóbbi portré ugyanakkor viseletfotó is. Biharkeresztesen 1958 áprilisában készültek fényképek a bedői cigány felnőtt vegyes tánccsoportról. A fényképezés alkalmá a járási verseny volt, amelyre a táncosok román népviseletbe öltöztek. A bedői csoportról félalakos és egészalakos beállított csoportos portré, illetve egy vegyes csoportos tánckép született. 1958 májusában szintén 3 fénykép született, most Debrecenben, a Kossuth Gimnázium udvarán, amelyeken a tiszapolgári cigány tánccsoport felnőtt vegyes botolóját, eseményfotóit és beállított csoportos portréját láthatjuk. Ezek a fotográfiák is viseletképek egyben, és a táncosok itt is népviseletbe öltöztek. Hajdúhadházon 1959 szeptemberében készült 19 néprajzi fotográfia, amelyek között több tánckép van. Az adatleírásokban szereplő fényképek egyike itt is hiányzik a Fotótár anyagából. A táncképek a cigánytelepen, egy bútorozatlan szobában készültek, női és férfi szóló, páros és vegyes csoportos táncmozdulatokat örökítették meg, a háttérben a táncba involválódott közösség tagjaival. A fényképek elsősorban szokásképek, de viseletfotóként is értelmezhetőek. A hajdúhadházi anyagban találunk még egy megdöbbentő épületfotó sorozatot is, *Cigány lakótelep*, *Földbeépített veremszerű cigányputri*, *Cigányok háza* és *Cigány gyerekek a kunyhó előtt* címekkel, az utóbbiakról készült két fénykép egyben csoportos portré és viseletfotó is. Az előbbieken kívül még több csoportos portré is van a Hajdúhadházon készült felvételek között *Cigányok*, *Cigányok csoportja Béres Andrással* és *Cigányok csoportja Békés András színházi rendezővel* címmel. A fotográfiák eltérő beállításokban a telepen élők különböző csoportjait ábrázolják. Az *Öreg cigányasszony* és a *Cigányasszony a kunyhóban* című portrék új vonása, hogy egyúttal a putri belsőkébe engednek bepillantást. A hajdúhadházi fotográfiák épületfotókon és portrékon keresztül a szélsőséges nyomort ábrázolják.

4. kép. Tiszapolgári cigányok botolója.
Debrecen, 1958. Béres András felvétele (F 13564).

5. kép. Cigányasszony a kunyhóban.

Hajdúhadház, 1959. Béres András felvétele (F 14000).

A negyedik periódust egy sorozat alkotja, a felvételeket elkészítését pedig egy alkalom adta. Az 1960-ban Debrecen – Halápon készült 46 fotográfia⁵⁴⁷ Béres András és Faragó István munkája. A szöveges források közé tartozó *Vándorcigányok a Nyírségből* című, Iváncsics Nándor által készített kutatási jelentésnek a fotográfiai anyaga. A képanyagból két, egyaránt *Cigánygyerekek* című fénykép hiányzik, a *Vákáncs kunyhó góréja* című fénykép pedig nem cigányábrázolás. A halápi fotográfiai anyag sajátos és bonyolult belső tematikai felépítéssel rendelkezik. Több településfotónk van, a *Vándorcigány település távlati képe* címmel két különböző felvétel is készült, továbbá ide tartoznak még a *Kóbor cigányok településének távlati képe* és a *Cigánytábor* című fotográfiaiak, utóbbiak már fél közeli képek, és csak a település egy-egy részét mutatják. A településfotókhoz hasonlóan több épületfotó is készült, *Cigánykunyhó* címmel két különböző felvétel, továbbá a *Cigányasszony a kunyhó előtt*, a *Cigánycsalád a kunyhó alatt*, utóbbiból szintén két különböző felvétel, és a *Cigánycsalád a kunyhóban* című, amely az ebédelés pillanatait örökítette meg. A fényképek az egyaránt *Cigánykunyhó* című két fotográfia kivételével egyéni és csoportos portrék, életképek és viseletképek is egyben. A sorozatban csak két különböző tárgyfotó van, mindkettőnek a *Cigányok szekere* a címe, de szekér ezen kívül több más képen is szerepel még a háttérben. Gazdálkodással kapcsolatos munkaábrázolásból is csak két fotográfiánk van, *Tuskózó cigány* és *Kecskefejes* címmel, utóbbi életkép és tárgyfotó is. Több olyan munkamozzanatokat ábrázoló sorozat is készült azonban, amelyek különböző hétköznapi tevékenységeket mutatnak be. Ilyen tevékenység a

⁵⁴⁷ Fotószámok: 14614 a, 14614 b, 14615, 14616, 14617, 14618, 14619, 14620, 14621, 14622, 14623, 14624, 14625, 14626, 15627, 14628, 14629, 14630, 14631, 14632, 14633, 14634, 14635, 14636, 14637, 14638, 14639, 14640, 14641, 14642, 14643, 14644, 14645, 14646, 14647, 14648, 14649, 14650, 14651, 14652, 14653, 14554, 14655, 14656, 14657, 14710.

mosás. A mosáshoz kapcsolódó sorozatban található a *Mosóvíz előkészítése*, a *Cigányasszony mos* című fénykép, utóbbinak négy változata is van, és a *Kiteregetett ruhák a félig kész cigánykunyhón* című fotográfia, ami egyben épületfotó is. A mosogatóról két fénykép készült, egyaránt a *Cigányasszony mosogat* címmel. A főzést mutatják be a *Cigányasszony főz* és a *Cigányasszony ebédet főz szabad tűznél* című fotográfiák. A téstakészítés egyik mozzanatát ábrázolja a *Cigányasszony tésztát gyúr* című kép. Több fotográfiánk is van mindennapi szokásokról, így az étkezésről, amelyet szintén több fénykép is illusztrál, az evést a *Reggeliznek a cigányok*, erről két különböző változat született, és a *Cigányok a reggeli körül* című fénykép, az ivást pedig a *Cigányasszony iszik* és a *Cigányember iszik* című fotográfiák. A pihenéshez, a társas élethez kapcsolódnak a *Tere-fere a fazék mellett*, a *Cigányember magyaráz* és a *Cigányok alkusznak a lóra* című fényképek. Ritkán adódik lehetőség megörökíteni intimebb emberi helyzeteket, de ilyen is előfordul a halápi fotográfiák között, ennek a képnek *Fiatal cigányasszony szoptat* a címe. A portrék többségén gyerekeket látunk különböző helyzetekben, ilyen fotográfiák a *Cigánygyerekek*, két különböző kép is készült ezzel a címmel, illetve a *Meztelen cigánygyerekek* és a *Cigánygyerek lóháton* című fényképek. A portrék további része a családi kapcsolatokat mutatja be, így a *Fiatal cigányasszony gyermekével*, a *Cigány nagypapa az unokával* és a *Cigánycsalád* című fotográfiák. Önálló portré a *Cigányasszony* című kép, amelynek a beállítása hasonló *Cigányember magyaráz* című fényképhez, de itt a visszafogott figyelem pillanatát örökítette meg a fotográfus. Az *Iváncsics Nándor a cigányok között* című fotográfia a néprajzi kutatás folyamatának egyik eseményét ábrázolja, így inkább munkaábrázolás, és nem a kutatók, fotográfusok és a fotografáltak már megszokott közös portréja.

6. kép. Cigánycsalád a kunyhóban.

Debrecen-Haláp, 1960. Béres András felvétele (F 14617).

7. kép. Tere-fere a fazék mellett.

Debrecen-Haláp, 1960. Bérés András és Faragó István felvétele (F 14626).

Az ötödik periódust több sorozat jellemzi, így Bérés András Rozsályon 1961-ben készített 6 felvétele,⁵⁴⁸ majd az 1962-ben Komádiban fotografált 2 fénykép,⁵⁴⁹ és a Pocsajban készült 15 fénykép,⁵⁵⁰ végül 1962 májusában a Nagylétán született 4 felvétel.⁵⁵¹ A 6 rozsályi kép közül az elsőnek csak az adatleírása maradt meg, a címe *Lakatos Péter cigánymesélő és családja* volt, és valószínűleg csoportos portré lehetett. Ugyanakkor fennmaradt egy ehhez hasonló elnevezésű fénykép *Lakatos Péter cigánymesélő családja körében* címmel. A fotográfiáknak Lakatos Péter áll a középpontjában, amelyek csoportos portrék, de emellett eseményfotók is, szokásképek és munkaábrázolások is lehetnek, mivel a cigányprímás családja körében mesél, bordakötés közben mesél és hegedűkísérettel dalbetétes mesét mond. A képek beállítottak hatnak, életképszerűek, és egyben viseletfotók is. A Komádiban készült fotográfiák eredetileg filmkockák másolatai, és valójában 4 felvételt rögzítettek rajtuk, így ezek a felvételek duplikátumok. Valamennyinek *Cigányputrik* a címe. Elsősorban épületfotók, de ezen túl több életképi mozzanatot is tartalmaznak. A Pocsajban készült 15 fénykép egy része, 8 felvétel szintén filmkockák másolata. A címe ezeknek a képeknek is azonos, egyaránt *Cigánytelep*. Ugyanakkor ezek a felvételek is duplikátumok, és életképi mozzanatok tartalmazó épületfotók. A további fotográfiák között, az előbbi téma újabb variánsai mellett, még újabb ismétlődésre és

⁵⁴⁸ Fotószámok: 19020, 19021, 19022, 19023, 19024, 19025.

⁵⁴⁹ Fotószámok: 15979 a, 15979 b.

⁵⁵⁰ Fotószámok: 15989 a, 15989 b, 15990 a, 15990 b, 15991 a, 15991 b, 15992 a, 15992 b, 16242, 16243, 16244, 16245, 16246, 16247, 16248.

⁵⁵¹ Fotószámok: 16324, 16325, 16326, 16329.

így immár három egymással azonos fényképre bukkanhatunk. A pocsaji sorozatban 3 olyan csoportos portré, egyben épület- és viseletfotó is van, amelyeken a telepiekkel együtt a fotográfus egyike önmagát is megörökítette. A *Cigány nők* című fénykép is az előbbi leírásnak felel meg, vagyis csoport portré, egyben épület- és viseletfotó, de az egyetlen önálló női fotó, mivel a cigány nők önálló ábrázolása az eddigiekben mindig alárendelődött valamilyen egyéb témának vagy a fotográfusok inkább csak szerepeiken keresztül láttatták őket. A gyűjtés ötödik periódusában Nagylétán készült felvételek a Komádiban és a Pocsajban született fotográfiai témáit és stílusát folytatják. Épületfotók, amelyeken most meszelt falú cigány lakóházakat látunk, és olyan csoport portrék, amelyek viseletfotók is egyben. A cigány gyerekek portréi beállítottak, van egy kötöttebb és egy spontánabb változatuk, utóbbin a fotográfusokkal együtt, közös fotón láthatóak.

8. kép. Cigány nők.

Pocsaj, Cigánytelep. 1962. Béres András felvétele (F 16244).

A gyűjtés hatodik periódusában 1964-ben Fülöpön 3 fénykép,⁵⁵² 1965 januárjában Hortobágyon szintén 3 fénykép,⁵⁵³ 1965 októberében Nádudvaron 13 fénykép,⁵⁵⁴ végül 1966 januárjában, Debrecenben, a Hortobágyi úton 5 fénykép⁵⁵⁵ készült. A Fülöpön készült két, egyaránt *Cigány lakótelep* című és a *Cigány lakóház* című fotográfián látható omladozó házak utcai

⁵⁵² Fotószámok: 18799, 18800, 18801.

⁵⁵³ Fotószámok: 18273, 18274, 18275.

⁵⁵⁴ Fotószámok: 19317, 19318, 19322, 19323, 19324, 19325, 19326, 19327, 19328, 19329, 19330, 19331, 19332.

⁵⁵⁵ Fotószámok: 20307, 20308, 20309, 20310.

életképi mozzanatokkal kibővített épületfotók. A hortobágyi fényképek familiáris portrévariációk Burai Zsigárol és Burai Zsigával, a csárda zenekarának prímásával, és viseletfotók is, de utóbbiként már a turisztikai archaizálás példáját láthatjuk benne, a cigányábrázolások között pedig a nemesít utánczó trópust képviseli. A Nádudvaron készült fényképek közül kettő első sorban épületfotó, életképre utaló mozzanatokkal, ugyanakkor az egyik tárgyfotó, a másik pedig viseletfotó is. Az itt fotografált többi kép egy eseményfotó sorozat része, olyan szokásképek, amelyek a folklór körébe tartoznak, így egyéni női, páros és vegyes csoportos táncképek a helyi cigány együttes tagjaival, de a táncképek között előfordul néhány beállított csoportos portré is. A fényképeket viseletfotóként látva ismét archaizáló tendenciát sejtethetünk, az alkalomhoz illő ruhadarabok pedig már egy összeállított népi hagyomány elemei lehetnek. A Hortobágyi út mentén fotografált sorozat vándorcigányokat örökített meg. A fotográfiák első sorban tárgyfotók, az ekhós szekérrel a középpontjukban, de több fénykép ebben a sorozatban is értelmezhető még ezen kívül életképként, portréként és viseletfotóként.

9. kép. Vándor cigány.

Debrecen, 1966. Béres András felvétele (F 20308).

A Déri Múzeum Fotótárában 1966 után már csak elszórtan vannak nyomai néprajzi cigány reprezentációknak, mivel 1974-ből, 1982-ből, 1984-ből, 1988-ból és 1991-ből is csak egy-egy fényképet⁵⁵⁶ említhetünk meg. A fotográfiák lelőhelye is megváltozott, és bizonytalanná vált a lokalizációjuk. Az 5 felvételt Varga Gyula és Fekete Gáborné készítette.

Varga Gyula 1974-ben készült 4 kismarjai fotográfiája⁵⁵⁷ közül három esetében, az *Ól, kúttal Kovács Piroska udvarán*, a *Lebontott vertfalú ház* és a *Szemétlerakóhely a Bocskai-várdomb tövében* című épületfotóknál bizonytalannak látszik, hogy cigányábrázolásokkal van dolgunk. A *Cigányház óllal egybeépítve, mellette tyúkól, szénaszín* című épületfotója, a gazdasági udvar részletével a paraszti életvitel átvételére utal. Fekete Gáborné 1982-ben fotografált *Cigánybéklyó* című képe tárgyfotó, de lelőhelye ismeretlen, hasonlóan az 1988-ban készült *Cigányzenekar* című fényképhez. Utóbbi egy beállított csoportkép, egy ünnepélyes portré. Varga Gyula *Edényt áruló cigányasszony és leánya* című fényképe, amely elsősorban viseletfotó, de egyben esemény-, és munkaábrázolás is lehet, 1984-ben az erdélyi Biharban [Biharban], míg Fekete Gáborné *Borház, cigánytelep* című épületfotója 1991-ben a szatmári Rătești-ben [Szakaszon] készült.

**10. kép. Cigányház óllal egybeépítve, mellette tyúkól, szénaszín.
Kismarja, 1974. Varga Gyula felvétele (F 42317).**

⁵⁵⁶ Fotószámok: 54508, 58753, 68284, 72218.

⁵⁵⁷ Fotószámok: 42315, 42316, 42317, 42318.

8.3.3. A Fotótár nem néprajzi cigány anyagai

A Déri Múzeum Fotótárában a múzeum teljes cigány fotográfiai anyaga hozzáférhető, így létrehozható a nem néprajzi cigány reprezentációk adatbázisa is, amelynek adatrendszerét a Mellékletben található *Képi források. Cigány dokumentációk a Helytörténeti, az Iparművészeti, az Irodalmi, a Képzőművészeti, a Legújabb-kori, a Numizmatikai és a Történeti Gyűjteményben. Fotótár, Déri Múzeum, Debrecen* című táblázatban adtam meg. Összesen 62 cigányokkal kapcsolatos fotográfiát azonosítottam ezekben a gyűjteményekben, majd ezután besoroltam a nem néprajzi cigány reprezentációk csoportjába. A fényképek adatrendszerét, mivel gyakran hiányosnak találtam, ahol lehetett kiegészítettem és pontosítottam, illetve több esetben kényszerűen el kellett fogadnom az adathiányt. A nem néprajzi fotográfiák ugyanakkor elsősorban másodlagos dokumentációk, az eredeti reprezentációk másolatai, és gyűjteményes besorolásuk alapján nem tartoznak a fotográfia és a néprajzi fotográfia körébe. A gyűjtemények anyaga azonban meglehetősen vegyesnek bizonyult, és nem mindig felelt meg az előzetes elképzelésnek.

A Helytörténeti Gyűjteményben egy cigányokkal kapcsolatos felvétel található, *Cigányzug*⁵⁵⁸ címmel, amely a néprajzi fotográfiák közé is tartozhatna. Balogh István fényképezte, és egy utcarészletet örökített meg Mikepércsen 1938. szeptember 17-én, de a fénykép inkább épületfotóként értelmezhető. Az épületek deszka- és léckerítéssel övezett, fehérre meszelt nádfedeles paraszti lakóházak, az utcára merőleges elrendezésben. Az egyik porta azonban eltér ettől. A fotográfus az utcarészlet mellett ezt a portát helyezte a fénykép középpontjába. A porta kerítése korhadozó, a lakóháza az utcára párhuzamos elrendezésű, alacsonyabb a magassága a környezetében látható többi hasonló funkciójú épületnél, falain pedig a meszelés nyomai már alig észrevehetőek, és csak egyetlen ablaka van. Talán cigány lakóház lehetett, ami magyarázatot is adhat a fotográfia elnevezésére.

Az Iparművészeti Gyűjtemény két cigány fotográfiája az *Aventurin lakkvázák színes bera-kással díszítve, ezüst cigány serleg*⁵⁵⁹ című tárgyfotón látható díszített serleg és Megyessy Ferenc *Cigányasszony*⁵⁶⁰ című portrérája. A portréráj inkább a Képzőművészeti Gyűjteménybe illeszkedne. A tárgy és a portré nem mutatnak fel etnikus azonosító jegyeket, cigány reprezentációvá az elnevezésük és az alkotójuk címadása alapján válnak.

⁵⁵⁸ Fotószám: 3607.

⁵⁵⁹ Fotószám: 38784.

⁵⁶⁰ Fotószám: 43997. A pontos cím zárójelbe tett megjegyzéssel a tusrajzon.

Az Irodalmi Gyűjtemény négy cigánynak minősített anyagot őriz. Az első címe *Csokonai kézirat: „A cigányok eredete”*,⁵⁶¹ amely egy kéziratlap egy cigányokról szóló eredetmonda kezdő részletével. A mondarészlet Csokonai különböző tárgyú feljegyzései között szerepelt, és inkább folklórközlésnek, így néprajzi jellegűnek tarthatjuk. A második fotográfia címe *Érsekújvár, Állomásépület. A vonattal érkezőket cigánybanda fogadja*.⁵⁶² A fotográfusa ismeretlen, a szituáció beállított, a portrén a banda tagjai polgári öltözetet viselnek, de az alakok kontúrjai elmosódottak. Ez a kép is a néprajzi fotográfia körébe sorolható. A harmadik címe *Nagybánya. Cigány üstfoltozó*.⁵⁶³ A fotográfusa ennek a fényképnek is ismeretlen, és ez is néprajzi fotográfia, de beállított műtermi portré. A címmel ellentétben nem mesterségfotó, mivel erre nem látunk utalást. A képen a szegénység jelei sem fordulnak elő. A fotográfus fényképe szereplőjét ülve, polgári öltözetben, méltóságot mutatva ábrázolta. A negyedik felvétel címe *É. Kiss Sándor a hadházi cigányok között*,⁵⁶⁴ szintén néprajzi fotográfia, egy szabadban beállított csoportkép. A fényképész szegényesen, rongyosan öltözött gyerekeket és egy felnőtt férfit örökített meg, az egyik gyereket a szájában, egy másikat a kezében tartott cigarettával. A fotográfia elsősorban a szegénységet kívánta hangsúlyozni, és így megengedte szereplőinek különböző, általuk választott testtartások, sőt pózok felvételét, ennyiben pedig lehetőséget adott az egyéni önbemutató különböző változataira.

A Képzőművészeti Gyűjtemény anyagai között harminchárom cigány fotográfia található,⁵⁶⁵ de az alkotások száma ennél lényegesen kevesebb, mivel más-más fotográfus közreműködésével, különböző időpontokban, vagy akár ugyanazon fotográfus nyomán egy-egy alkalommal néhány mű többször került be a Fotótárba. A gyűjtemény cigányokkal kapcsolatos műalkotásai szinte kizárólag festmények. A művészek köre a fotografálás ismétlődései ellenére mégis viszonylag széles, a cigány téma megihlette Jankó Jánost, Walentiny Jánost, Holló Lászlót, Toroczkai Oszwaldot, Zádor Istvánt, Menyhárt Józsefet, Gaál Ferencet, Dienes Jánost, Veress Gézát, Senyei Oláh Istvánt, Lotz Károlyt, Vadász Endrét, Orosz Jánost, Aszmann Ferencet, Félegyházi Lászlót, Nagy Istvánt és Tar Zoltánt. Jankó Jánosnak *Cigányélet*, *Jelenet a cigányéletből* címekkel ugyanazon munkájáról négy fotográfia is készült, fekete-fehér és színes változatokban, Walentiny János *Hegedűt hangoló fiú* című művéről két fekete-fehér

⁵⁶¹ Fotószám: 8957.

⁵⁶² Fotószám: 44748.

⁵⁶³ Fotószám: 47419.

⁵⁶⁴ Fotószám: 67707

⁵⁶⁵ Fotószámok: 464, 473, 474, 4321, 7889, 10660, 10727, 10767, 15615, 27822, 27938, 27957, 28892, 29187, 29202, 30428, 35516, 35517, 37349, 43099, 49483, 55852, 56456, 60520, 63681, 68934, 80119, 81694, 87077, 87567, 89817, 90140.

fényképünk van, Holló László *Cigányleányának* négy változata, a *Cigányoknak* két változata van, míg az *Öreg cigány* című festményéről egy felvétel készült. Toroczkai Oswald *Halászó cigányok*, Gaál Ferenc *Cigányrajkó*, Dienes János *Cigányok* és a *Cigánykatona*, Veress Géza *Cigánylány*, Senyei Oláh István *Cigányok*, Vadász Endre *Cigánylány*, Orosz János *Cigányköltő*, Aszmann Ferenc *Cigánymulatság* című festményeiről szintén egy-egy fénykép született. Zádor Istvánnak nincs két, *Cigánytábor* és *Cigányok* című alkotása, itt is a fotografálás és a címadás során kettőződött meg az eredeti mű. Menyhárt József *Cigányok az erdőben* című fametszetéről is két fotónk van, míg Lotz Károly *Vázlatkönyvből. Cigányok* című képei, ugyanazon címmel, de két különböző rajzot rejtenek. Félegyházi László *Román kislány* című festményének az adatolása bizonytalan, és míg lehetséges, hogy ez a kép valójában cigányábrázolás, addig a *Cigánylány* című festményénél nincs ilyen kétségünk. Nagy István *Falusiak. Válogatás cigány* és Tar Zoltán *Cigánynő* című művének másolatait nem találtam meg a Fotótárban és az eredeti alkotásokhoz sem értem hozzá, így csak az adatleírásuk áll rendelkezésre. A gyűjtemény *Balázs Kálmán cigányprímás* című képe fotográfia, amely Egey István és Gondy Károly 1865-ben alapított debreceni fényírdájában készült. Műtermi portré, családi privát fotó, és nem képzőművészeti alkotás. A gyűjteménybe az adattár és a képtár áttekintése után így húsz alkotást sorolhatunk be. A Képzőművészeti Gyűjtemény cigány reprezentációi elsősorban művészi ábrázolások, továbbá jelentős részük az elnevezésen kívül mentes minden néprajzi vagy etnikus, identifikáló utalástól. Ilyen alkotás Toroczkai *Halászó cigányok* című vízfestménye, Menyhárt *Cigányok az erdőben* című fametszete, Veress Géza *Cigánylány*, Senyei Oláh István *Cigányok*, Holló László *Öreg cigány* és *Cigánylány*, Lotz Károly *Vázlatkönyvből. Cigányok* című rajzainak egyike, Dienes János *Cigánykatona*, Orosz János *Cigányköltő*, Aszmann Ferenc *Cigánymulatság*, Félegyházi László *Román kislány* és *Cigánylány* című munkája. Minden műalkotás cigány reprezentáció a művészi intencióknak megfelelően, a cigányok azonban nem különböznek jellegzetesen másoktól vagy a művészi megformálás, az ábrázolás módja etnikusan felismerhetetlenné tette őket, mivel megfosztotta tárgyát különbözőségeitől, illetve lehetséges, hogy maguk a cigányábrázolások nem konvencionálisak.⁵⁶⁶ Milyen motívumok mutathatnak mégis etnikus jellegre, és milyen jegyekből állhat össze az etnikus társadalmi konstrukció? Walentiny *Hegedűt hangoló cigány fiú* című képén a hegedű, a hegedű és a gyerek kapcsolata, és a cselekvés, a hangszer hangolása. Holló László *Cigányok* című festményén szintén a hegedű. Gaál Ferenc *Cigányrajkó* című olajfestményén a hegedűk, és ezen túl a kalapviselet, a mezítlábas alakok és a szakadozott, kopottas ruházatuk. Dienes

⁵⁶⁶ Walentiny János cigányábrázolásaihoz: Kovács 2009: 85: „Valentiny képei nem mozdították át a „cigányt” a nemesi, a polgári, netán a népi trópusra, de saját világában sem vadították el, hogy kellően egzotikussá váljon.” Holló László cigányábrázolásainak megértéséhez és jelentőségéhez szintén: Kovács 2009: 86. és 90: 49. jegyzet.

János *Cigányok* című életképén az egyszerű lakóépületek és a rendezetlen lakókörnyezet, a meztelen gyermekfigurák csoportja, továbbá a nőalakjai hátán hordott fehér lepedős batyuk. Zádor István *Cigánytábor* című képén a fák alatt álló ekhós szekerek, Lotz Károly *Vázlatkönyvből. Cigányok* című egyik vázlatán szintén az ekhós szekér, és ezen túl még a szekér előtt álló nyitott sátor. Zádor Istvánhoz hasonlóan Lotz Károly is cigánytábort rajzolt, de Zádorral ellentétben azt a szabad pusztá világába helyezte. Jankó János *Cigányélet* című képe is ennek a témának a variánsa. Az életképen a háttérben ott az ekhós szekér, a természet itt is a pusztá, a figuráknak rövid vagy hosszú fekete színű a haja, erőteljes fekete színű a szemöldöke és barna a bőrszíne, de a kisebb gyerekek kivételével gazdagon és jól öltözöttek, többféle viseletet hordanak, kompozíciójuk idilli hangulatot áraszt. A művészek közül többen választották a cigánylány témáját is. Vadász Endre *Cigánylányát* az különbözteti meg a gyűjtemény többi cigány nőábrázolásától, hogy alakját antropológizálta, és attribútumaival közelítette az etnikus társadalmi sztereotípiához, így a sötét színű kontyba kötött hajjal, a fekete szemekkel, és az erőteljes szemöldökkel és ajkakkal.

A Legújabbkori Gyűjtemény tizenkét cigánynak tartott anyagának mindegyike a *Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály*⁵⁶⁷ címet kapta, fotográfusuk valamennyi esetben Hegyaljai Kiss Géza lehetett. A fényképek sorozatot alkotnak. A sorozat tagjait alcímekkel különítették el. Listába szedve ezeket, így *Cikk a Debreceni Kalendáriumból. 1943; Piac utca (alsó részlet). 1901; Fő utca. 1900-as évek eleje; Kenyérpiac. 1900-as évek eleje; Református Nagytemplom a Kossuth szoborral. 1900-as évek eleje; Évszázados református templom (Kistemplom). 1910; Piac utca. 1900-as évek eleje; Városháza. 1900-as évek eleje; Kereskedelmi és Iparkamara. 1900-as évek eleje; Kereskedelmi és Iparkamara. 1900-as évek eleje és a Kollégium a Bocskai szoborral. 1900-as évek eleje*, arra a következtetésre jutunk, hogy a fotósorozat valójában a századfordulós Debrecen reprezentatív középületeinek és fontosabb nyilvános tereinek kisebb albuma. A fényképek egy része képeslapnak készült, ugyanakkor az album néhány épületfotója egyben életkép is. Az életképek szereplőinek etnikus hovatartozása nem állapítható meg. Cigányokra vonatkozó egyértelmű adat csak a sorozat első darabjában, egy elbeszélő forrásban, az 1943-as Debreceni Kalendárium lapján fordult elő, és ennek az írásnak a címe *Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály*, a „cigánykirály” pedig Boka Károly cigányprímás. A kalendáriumi múltidézés azonban nem a prímást mutatja be, hanem Kossuth 1849-es debreceni időszakát, a híres mulatóhelyeket, továbbá Kossuth kedvenc nótájának szövegét adja közre. Boka Károlyról művészetének dicsérete mellett polgárosodását, a saját háztulajdon szerzését és szőlőbirtokossá válását említi meg.

⁵⁶⁷ Fotószámok: 34671, 34674, 34675, 34676, 34677, 34678, 34679, 34680, 34681, 34 682, 34683, 34684.

A Numizmatikai Gyűjteményben két ismeretlen eredetű cigány emlék van, az első elnevezése *XVI. századi cigány hamisítványpénz*,⁵⁶⁸ a másodiké pedig *Szatmár megyei cigány hamisítványpénzek feliratai*.⁵⁶⁹ Előbbi tárgyfotó, míg az utóbbi egy lista másolata, a pénzek feliratainak felsorolása egy nyomtatott lapon. A tárgyfotó és a feliratok önmagukban azonban nem elegendők az etnikus kapcsolat feltételezéséhez, amely talán a kontextusból eredhetett. A kapcsolat bizonyításához további ismeretekre és egyéb források bevonására lenne szükségünk.

A Történeti Gyűjtemény állományában nyolc cigányokhoz kapcsolt anyag található.⁵⁷⁰ Az egyik egy olyan fotográfia, amelyen az ismeretlen fotográfus műtermi portréján Ráy Károly debreceni cigányprímást örökítette meg, aki kezében a hegedűjét tartja. A további hét felvétel sorozatot képez, és eredetileg nem fotográfiák. A leírásaikban nem tüntették fel alkotóikat, sem az egyéb adataikat. Az egyik képet az alján látható nyomtatott felirat szerint Ujházy Ferenc vázlatai után idősebb Jankó János készítette, és így valószínűnek látszott, hogy valaha megjelentek mint illusztrációk. A keletkezési idejüket az alkotók életrajzi adatai alapján a 19. század második felére tettem. A kiadványt a rajzok és a felirat stílusára hagyatkozva sikerült azonosítanom.⁵⁷¹ A Történeti Gyűjteményben talált rajzok a Vasárnapi Újságban jelentek meg 1862 és 1865 között,⁵⁷² amely rendszeresen közölt, többek között cigányokról, már ennél korábban, szinte a megjelenésétől kezdve, és később is különféle néprajzi ismertetéseket. A Va-

⁵⁶⁸ Fotószám: 23425.

⁵⁶⁹ Fotószám: 24005.

⁵⁷⁰ Fotószámok: 24721, 24722, 24723, 24724, 24725, 24758, 24762, 74898.

⁵⁷¹ Köszönöm a segítségét Móré Sándor Józsefnek, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára könyvtárosának, továbbá Szuhay Péternek, a Néprajzi Múzeum muzeológusának, aki a felirattal rendelkező rajznak megtalálta egy másik másolatáról, egy 1867-es fametszetről készített fotográfiát magángyűjteményében, annak teljes adatleírásával együtt. Az adatleírásban a megjelenés pontos helye megegyezett az előzetesen feltételezett Vasárnapi Újsággal, a pontos évszám pedig leszűkítette számomra a megjelenés lehetséges időszakát.

⁵⁷² A fotószámok és az eredeti adatleírások, a megjelenés sorrendjében:

1. F 24758 és F 24762: Utazó cigánycsoport. Rajzolta Jankó. Képek a hazai népeletről, XIV. Vasárnapi Újság IX. évfolyam, 1862. 3. sz. 28.

2. F 24721: Meszelőkötő cigánynők. Ujházy F. vázlata után Jankó J. Képek a hazai népeletről, XXI. Vasárnapi Újság IX. évfolyam, 1862. 25. sz. 293.

*3. F 24723: Kolompár cigányok. Ujházy F. vázlata után Jankó J. Képek a hazai népeletről, XXII. Vasárnapi Újság IX. évfolyam, 1862. 27. sz. 313.

4. F 24722: Teknővájó cigányok. Ujházy F. vázlata után Jankó J. Képek a hazai népeletről, XIV. Vasárnapi Újság IX. évfolyam, 1862. 37. sz. 436.

5. F 24725: Vándor cigány-család. Képek a hazai népeletről, XXXIX. Vasárnapi Újság XI. évfolyam, 1864. 10. sz. 93.

6. F 24724: A dade meg a rajkó. Marastoni A. rajza. Képek a hazai népeletről, XLVII. Vasárnapi Újság XII. évfolyam, 1865. 22. sz. 261.

*A 3. rajz megjelenésének pontos helyét és időpontját nem sikerült azonosítanom. A Vasárnapi Újságban és Történeti Gyűjteményben található rajzok megegyeznek egymással, de a 3. rajz felirata a gyűjteményben Üstfoltozó cigányok. Ujházy F. vázlata után Jankó.

A szövegben a Déri Múzeum Fotótárának adatleírásait használtam.

sárnapi Újság 1861-ben indította el *Képek a népeletből* című új sorozatát, amelyeket „jónévű honi művészek műveinek másolatai vagy eredeti vázlatai nyomán”,⁵⁷³ mint un. genreképeket a lap egyéb közérdekű rajzai közé vegyítették, és rövidebb vagy hosszabb népleírásokat és magyarázatokat is fűztek hozzájuk. A sorozat címe a kezdetek után gyorsan módosult, és *Képek a hazai népeletből* lett a végleges elnevezése. A Történeti Gyűjteményben talált cigányábrázolások ebben az új sorozatban jelentek meg. Bár festőművészek készítették a rajzokat, a művek mégsem tekinthetők csupán képzőművészeti alkotásoknak. A rajzolás során ugyan általában kiemelnek vagy sűrítenek mozzanatok a megfigyelt valóságból, kompozíciókat hoznak létre, és a rajzolás maga egyben a valóság értelmezése is, de a szerzőik célja ebben az esetben a népelet különféle mozzanatainak rögzítése volt, ezért az alkotás során a valóság másolatának megteremtésére törekedtek, így a rajzokra mint másodlagos néprajzi forrásokra tekinthetünk. A rajzok pontossága, kidolgozottsága ugyanakkor erősen függ a megfigyelőtől, a rajz elkészítőtől, de a korabeli fényképezés technikája is gyakran eredményezett olyan felvételeket, amely a képek értelmezésének lehetőségeit korlátozta. A 19. században még lényegesen kisebb volt a kidolgozott rajz és a fénykép közötti távolság. A gyűjteményben talált rajzok címei *Cigányok*, *Teknővájó cigányok*, *Üstfoltozó cigányok*, *Muzsikus cigányok*, *Vándor cigány család*, míg kettőnek egyaránt *Cigány életkép*, arra utalnak, hogy a sorozattal a magyarországi cigányok tipikusnak tartott foglalkozásait, alakjait, csoportjait, és élethelyzeteit kívánták bemutatni. Az ábrázolás műfaja összetett. A *Teknővájó cigányok*, az *Üstfoltozó cigányok*, a *Muzsikus cigányok* és a *Vándor cigány család* elsősorban olyan viseletrajzok, amelyeknek az életkép a modellje, mivel mindig valamilyen hétköznapi helyzetben örökítették meg alakjaikat. A lerajzolt tárgyak fajtája és száma csekély, csak az azonosító különbség megteremtését biztosítják, így két teknő és néhány nagyobb merőkanál, egy vállra vetett üst, egy hegedű és egy klarinét, a vándorcigányoknál pedig kalapácsok, fogó, fújtató és egy kosár. Utóbbiakat azonban döntően az ekhós szekérrel és lesoványodott lovakkal vagy szamarakkal identifikálták a képen. Az ekhós szekér egyben általános identifikáló motívum is, mivel az üstfoltozó cigányok mögött is látható a háttérben. További ilyen általános motívum a rajzokon, gyakran egyszerre, a csecsemő vagy a kisgyermek alakja. A *Cigányok* című rajz meszelőket készítő asszonyokat ábrázol, ebben a mesterségrajzok kompozícióit követve, az idősebb pipázó asszonyt munka közben, a háttérben zsúpfedeles putrival, ennyiben pedig a vándorcigányok kompozíciójára emlékeztetve. A *Cigány életképről* két másolat is készült. A rajzon egy út mentén megálló vagy letáborozó csoportot látunk, amint lepihentek és a lovaikat itatják, az előtérben és a háttérben pedig ekhós szekereket. A rajz több alakot és több szituációt

⁵⁷³ Képek a népeletből. Vasárnapi Újság, VIII. évfolyam, 1861. 12. sz. 136.

mutat be, sűríti a csoportazonosság motívumait. A nőket és a férfiakat külön tömbökben, az út két szélén ábrázolja, és ezzel magát az utat, az úton lét mozzanatát is hangsúlyozza.

11. kép. Teknővájó cigányok.

Jankó János rajza. Vasárnapi Újság, 1862. (F 24722).

12. kép. Utazó cigánycsoport.

Jankó János rajza. Vasárnapi Újság, 1862. (F 24762).

8.3.4. A cigány reprezentációk gyűjteményes rendszere

A Déri Múzeum különböző gyűjteményeinek áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a múzeumban őrzött cigányokra vonatkozó források túlnyomó többsége néprajzi cigány reprezentáció. A Néprajzi Gyűjteményen kívül azonban nagyobb számban cigányokkal kapcsolatos anyag, és azon belül néprajzi cigány reprezentációk csak a Képzőművészeti és a Történeti Gyűjteményben találhatóak.

3.TÁBLÁZAT

Cigány reprezentációk a Déri Múzeum Helytörténeti, Iparművészeti, Irodalmi, Képzőművészeti, Legújabbkori, Néprajzi, Numizmatikai és Történeti Gyűjteményében.

Gyűjtemény	A fotográfiák száma	A cigány reprezentációk száma
Helytörténet	1	1
Iparművészet	2	2
Irodalom	4	4
Képzőművészet	33	20
Legújabbkor	12	1
Néprajz	232	215
Numizmatika	2	2
Történet	8	8
Összesen	294	253

A cigány reprezentációk számát úgy állapítottam meg, hogy a fotográfiák számából levontam azokat a felvételeket, amelyekről bebizonyosodott, hogy nem cigányokat ábrázolnak, továbbá azokat a cigány reprezentációkat egy reprezentációnak minősítettem, amelyekről a múzeum Archív Fotótárában több azonos fotográfia található, vagy a Fotótár összeállítása közben több másolat is készült, illetve csak az adatleírásuk maradt fenn.

8.3.5. A néprajzi cigány reprezentációk térbeli rendszere

A 4. táblázat azokat a településeket mutatja, ahol a Déri Múzeum Archív Fotótárában és Fotótárában található néprajzi cigány fotográfiák készültek, továbbá a fotográfálás időpontjait, a fotográfiák és a néprajzi cigány reprezentációk számát. A településnév alatt zárójelben a fotográfáltak lakóhelyét is megadtam abban az esetben, ha az eltért a fotográfálás helyszínétől.

4.TÁBLÁZAT

A néprajzi cigány reprezentációk térbeli rendszere
a Déri Múzeum Archív Fotótárának és Fotótárának néprajzi anyagában.

Település	A fotográfálás éve	A fotográfiák száma	A reprezentációk száma
Biharkeresztes (Bedő)	1958	3	3
Bihar (Bihar)	1984	1	1
Csenger	1956	2	1
Debrecen (Tiszapolgár)	ismeretlen	5	3
	1890 körül	2	2
	1918	1	1
	1929	1	1
	1958	3	3
	1966	5	5
	1982	1	1
Debrecen-Haláp (Hajdúsámson, Egyek, Nyíradony, Nyírábrány)	1988	1	1
	1960	46	43
Fülöp	1964	3	3
Hajdúböszörmény	1953	1	0
Hajdúhadház	1908	1	1
	1959	19	18
Hortobágy	ismeretlen	1	1
	1902	1	1
	1930	1	1
	1965	3	3
Kismarja	1951	2	2
	1974	4	1
Komádi	1962	2	2
Nádudvar	1965	13	13
Nagyiván	1956	2	2
Nagyléta	1962	4	4
Pocsaj	1962	15	11
Püspökladány	1908	1	1
	1950	5	5
Rátești (Szakasz)	1991	1	1
Rozsály	1955	2	2
	1957	26	25
	1961	6	5
Vértes	1950	31	30
	1951	16	16
Vucskómező (Вучкове)	1940	1	1
Összesen		232	215

A Déri Múzeum Archív Fotótárában található néprajzi fotográfiák pontos számát nem tudjuk megmondani, de mindenképpen több ezerre becsülhető. Az Archív Fotótárban a Régi néprajzi képek között kevés cigányokról készült fénykép található. A fényképek közül mindössze négy, Debrecenben készült fotográfiát tarthatunk néprajzi cigány reprezentációnak. A korai néprajzi fotográfia érdeklődése még nem fordult határozottan a cigányok felé, akik így csupán kuriózumoknak tűnnek a fényképgyűjteményekben.

A Déri Múzeum Fotótárának több mint 90 000 fotográfiájából közel 28 400 tekinthető néprajzi felvételnek, amelynek 0,7 %-a, összesen 228 néprajzi cigány fotográfia. A Fotótárban található fotográfiák száma és a néprajzi fotográfiák száma egyaránt nem tisztított adatok, mivel a fotográfiák és a néprajzi fotográfiák számának meghatározásához a Fotótár nyers, nem tisztított adatbázisa állt a rendelkezésemre. Ezek a számok így tartalmazzák azokat a fényképeket is, amelyeknek csak az adatleírásai maradtak fenn. A néprajzi cigány fotográfiák száma ennek következtében ebben az esetben is szintén a nyers, nem tisztított adat.

A néprajzi cigány reprezentációk térbeli rendszerében 20 fotográfiai helyszín fordul elő, amelyek többségében bihari, hajdúsági és szatmári települések. A legtöbb fotográfia Debrecen-Halápon, Hajdúhadházon, Nádudvaron, Pocsajban, Rozsályon és Vértesen készült. Fotográfusaink néhány településen egymáshoz viszonylag közeli időpontban, több alkalommal is jártak. A reprezentációk összefüggő helyi időbeli rendszereiről mégsem beszélhetünk, mivel ehhez kevésnek látszik egy-egy településen a fotografálás alkalmainak és az elkészült fotográfiáknak a száma. Nagyobb néprajzi érvényességre tarthatnak igényt a térben és időben pontosan meghatározott tematikus felvételek, mivel a cigányról készült fotográfiáink többsége 1950 és 1966 között, a rendszeres gyűjtés korszakában különböző lokális, és legtöbbször egyben tematikus sorozatnak volt a része.

8.3.6. A néprajzi cigány reprezentációk tematikus rendszere

A néprajzi cigány reprezentációk tematikus rendszerének nem részei a Déri Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének és Történeti Gyűjteményének cigány reprezentációi, mivel az itt őrzött művek elsősorban nem néprajzi, hanem képzőművészeti alkotások.

A magyarországi cigányábrázolások XIX-XX. századi képzőművészeti áttekintését Szöllősy Ágnes⁵⁷⁴ készítette el és adta közre. A Déri Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének

⁵⁷⁴ Szöllősy 2002: 72-81.

anyaga egyértelműen ebbe a képzőművészeti értelmezési keretbe tartozik. Fontos adalékokkal szolgált még a képzőművészet „cigány” ábrázolásainak történetéhez Kovács Éva⁵⁷⁵ is. Kovács szerint „1. a „fekete” test az európai modernításban szexualizálódik és feminizálódik, másfelől maszkulinizálódik, azaz a „fehér” társadalom saját vágyát és rossz közérzetét a „fekete” női vagy férfi testre vetíti ki. 2. A közép-európai társadalmak létrehozzák a maguk saját „feketességét” „vad” csoportokon és individuumokon, távoli és közeli kolóniáikon keresztül. A modernitás közép-európai panoptikus rezsimjében a „cigányok” lesznek a pendant-jai Nyugat-Európa afrikai és ázsiai „primitívjeinek”. ”⁵⁷⁶

A Történeti Gyűjtemény anyagának bemutatása során úgy érveltem, hogy az 1862 és 1865 között a Vasárnapi Újságban megjelent rajzok elsősorban szintén képzőművészeti alkotások, de egyben másodlagos néprajzi források is lehetnek. Most ehhez az állításhoz további kiegészítéseket tennék. A Történeti Gyűjtemény cigányokat ábrázoló rajzainak mint másodlagos néprajzi forrásoknak csak az előbb említett képzőművészeti értelmezési keretre is vonatkoztatva, továbbá a Vasárnapi Újságban a megjelenés alkalmával hozzájuk fűzött narratívumaikkal együttesen állapítható meg a forrásértéke. A Történeti Gyűjtemény cigányábrázolásai többségének előzetes vázlatokat felhasználva Jankó János a szerzője. Szöllőssy Ágnes Jankó Jánosnak a Borsszem Jankó című élclapban megjelent karikatúráival kapcsolatban megfogalmazott észrevétele közvetetten segíthet annak eldöntésében, hogy Jankó rajzai mennyiben lehetnek másodlagos néprajzi források, mivel „[c]igányfigurái a népszínművek karaktereinek, a közbeszédben is legitimált mentalitás közhelyeinek képi átiratai.”⁵⁷⁷ Így ha Jankó rajzait képi átiratoknak tekinthetjük, és azok kevésbé tulajdoníthatóak egyszerűen csak a művészi képzeletnek, akkor fontos jellegzetességüknek bizonyul az, hogy különböző másolatai a valóságnak, azonban ábrázolásainak tárgyai ebben az esetben így nem közvetlenül a cigányok, hanem a cigányokról alkotott és a XIX. század második felében elterjedt társadalmi képzetek voltak.

A néprajzi cigány reprezentációk tematikus rendszerébe nem soroltam be a Képzőművészeti és a Történeti Gyűjtemény anyagai mellett a Helytörténeti, az Iparművészeti, az Irodalmi, a Legújabbkori és a Numizmatikai Gyűjtemény cigányokat ábrázoló fotográfiáit vagy cigányokkal kapcsolatban született és fennmaradt emlékeit sem, mivel keletkezésük körülményei

⁵⁷⁵ Kovács 2009: 74-90.

⁵⁷⁶ Kovács 2009: 75.

⁵⁷⁷ Szöllőssy 2002: 80.

alapján nem tartoznak a néprajzi diskurzushoz, vagy nem ismertek gyűjteményes elhelyezéseknek a szempontjai.

A néprajzi cigány reprezentációk tematikus rendszerében elkülönítettem egymástól három korszakot. A Déri Múzeum Archív Fotótárának nagyon kevés néprajzi cigány anyaga van, mivel ebben a fotótárban, a Régi néprajzi képek fényképgyűjteményeiben mindössze négy cigányokról készült fénykép található. A Déri Múzeum Fotótárának anyagában a néprajzi cigány fotográfiák rendszeres gyűjtésének ez a megelőző korszaka egészen az 1940-es évek végéig tartott. Ebből a megelőző korszakból csak szórványosan fordulnak elő a néprajzi gyűjteményben cigányokról készített fotográfiák, amelyeknek egy része pontosan nem is adatolt, így az itt található tizenegy fénykép közül ötnek ismeretlen a keletkezési időpontja, egy részüknél pedig azért bizonytalan az, hogy a cigányokkal kapcsolatban születtek, mivel még nem tartották szükségesnek az etnikus kapcsolatot megnevezni. A rendszeres gyűjtés lezárulása utáni korszakból szintén nagyon kevés fényképünk van. Az 1970-es évekből mindössze egy, az 1980-as évekből pedig csak négy néprajzi cigány fotográfia található a gyűjteményben. A Déri Múzeum Fotótárának néprajzi cigány anyagában az 1950 és az 1966 közötti időszak az, amelyből viszonylag sok és pontosan adatolt fotográfia áll rendelkezésünkre. A néprajzi cigány reprezentációk tematikus rendszerében ezért elsősorban a cigányokról készített néprajzi fényképek rendszeres gyűjtésének korszakában készített fotográfiákat vettem figyelembe. A fotografálás ideje és helye, továbbá a jellemző tematizációk alapján hat periódusra tagolt 1950 és az 1966 közötti években néhány helyre koncentrálódott a gyűjtés, így 1950-ben 31, 1951-ben 16, összesen 47 fotográfia Vértesen, 1955-ben 2, 1957-ben 26 és 1961-ben 6, összesen 34 fénykép Rozsályon, 1959-ben 19 fénykép Hajdúhadházon, 1960-ban 46 fotográfia Debrecen-Halápon, 1962-ben 15 fénykép Pocsajban és 1965-ben 13 fénykép Nádudvaron, vagyis ezen az öt állandó és az egy ideiglenes településen 174 néprajzi fotográfia készült. A néprajzi gyűjtemény 232 néprajzi cigányokat ábrázoló fotográfiájából azonban 212 fotográfia ebben a korszakban született, tehát csak 20 fotográfia található ezen az időszakon kívül. A néprajzi cigány reprezentációk száma ennél alig valamivel kevesebb, a néprajzi gyűjtemény összesen 215 néprajzi cigány reprezentációjából az 1950 és az 1966 közötti időszakban összesen 198 néprajzi cigány reprezentáció készült.

A cigányokról készített fotográfiák magyarországi történetének, és egyben történeti rendszerük tipológiájának megalkotására Szuhay Péter tett kísérletet, és fejtette ki több alkalom-

mal tanulmányaiban.⁵⁷⁸ A a cigányokról készült fotók típusainak meghatározása elsősorban a Néprajzi Múzeum 1993-as kiállításának fotográfiai anyagára épült, amelyen a magyarországi cigányság etnográfiailag, szociológiailag és antropológiailag dokumentálható XX. századi történetét mutatták be. A tárlathoz kapcsolódva jelent meg egy fotóalbum Barati Antónia és Szuhay Péter szerkesztésében, amelyben 736 cigányokról készített fotográfia szerepelt. A fotográfiai kiválasztását, majd rendszerezését hosszas és kiterjedt gyűjtőmunka előzte meg a különböző közgyűjteményekben, archívumokban és hagyatékokban.⁵⁷⁹

A cigányokról készített fotográfiai első típusa a historizált vadember. A XIX. század végének és a XX. század elejének fényképezői a XIX. második felének irodalmi és képzőművészeti képére hagyatkozva kétféle cigányt ismertek. Az egyik cigány alakja az általános kulturális szokásrendszerbe beilleszkedő cigány, aki letelepült, és leginkább zenész a foglalkozása. Ennek ellentéte a másik, a titokzatos, kiismerhetetlen és veszélyes kóborló cigány alakja. A fotográfusokat az utóbbiak érdekelték, és nem ismerve őket, vad és egzotikus emberekként fényképezték le őket, emellett az archaikus kultúra hordozóit is látták bennük. A képeken a cigányok szekérrel és sátorral vándorolnak vagy erdei telepeken emelt kunyhóknál tevékenykednek. A cigányokról készített fotográfiai második típusa a szociofotó. Az 1930-as és az 1940-es években még nem vált külön a cigányok képi ábrázolása más szegény csoportok ábrázolásától, a cigányok nem etnográfiai kuriózumok, a szegénység még nem etnicizálódott, így nem feltétlenül tüntették fel a képek meghatározásánál sem a szereplők cigány származását, továbbá még nem lett cigány ábrázolás típus a gyermekét szoptató anya vagy a gyermeki meztelenség. Az ebben az időszakban meginduló rendszeres etnográfiai gyűjtés a cigányok munkavilágát ábrázolta, és a fotográfiai harmadik típusában elsősorban a hagyományosnak tartott mesterségeket mutatták be, de ez a minta döntően csak az 1940-es évek végétől terjedt el a fotótanulmányokkal és a fényképsorozatokkal együtt. Az etnográfusok ugyanakkor „*nem az egyes cigány csoportok kulturális rendszerének egésze iránt érdeklődnek*”,⁵⁸⁰ a kutatás nem a cigányokra irányult, hanem egy-egy foglalkozásra. Az 1960-as és az 1970-es évek, ahogyan az etnográfiai érdeklődés megváltozott, úgy a cigányokról készített etnográfus fényképfelvételek is megritkultak. Az 1950-es években terjedt el egy olyan fotótípus, amely a szociofotóra emlékeztet. Ebben a negyedik típusban azonban a cigányábrázolások a politikai törekvéseket legitimálták és dokumentálták, így azt kellett hitelesíteniük, hogy az ábrázolt világ a cigányok világa, és nem általában a szegények sorsát mutatják be. Nem jellemzőek a közeli

⁵⁷⁸ Szuhay 1998: 88-93. és Szuhay 2002: 97-106. és Szuhay 2006: 21'20"80''.

⁵⁷⁹ Szuhay 2002: 97.

⁵⁸⁰ Szuhay 2002: 100.

vagy a személyesebb képek, inkább a környezetet fotografálják, a sáros utat, putrisorokat, kunyhókat, meztelen gyerekek csoportját, a piszkos és az éhező embereket. A fényképek első sorban illusztrációk, politikai célokat igazoló konstruált felvételek. Később majd ehhez kapcsolódva, de ugyancsak a politika szolgálatában egy újabb cigányvilágot hoznak létre, amely az előbbinek a transzformációja lesz. A cigányokról készített fotográfiák ötödik típusa a propagandafotó. Az 1960-as és az 1970-es években mint új műfaj terjedt el a cigányok ábrázolásában, összefüggésben a mezőgazdaság átszervezésével és a parasztgazdaságok felszámolásával. A falusi térségekben már az 1950-es évektől a nyomor, a szegénység, az analfabetizmus és a munkanélküliség a mindennapi tapasztalat. Az 1961-es párthatározat deklarálta ezt az állapotot kívánta megszüntetni, és ehhez kellett egy másik, boldog cigány világot teremteni a fotográfiákon. A cigányokról készített fotográfiák hatodik típusa azonban ismét a szociofotó lett. Az 1970-es években újra terjedő műfaj azonban már nem egyszerűen a szegénységet, hanem a szegregációt és a diszkriminációt is megörökítette, de továbbra sem ábrázolta a cigányok világainak egészeit, mivel a fotográfusok az előző időszak cigányképeire reagálva, és ezzel szemben hoztak létre egy még újabb cigány világot. Az 1990-es években némileg módosult ennek a műfajnak a karaktere, mivel megjelentek benne a kedvesség és a szeretet mozzanatai, a portrékon a helyszín már irrelevánssá vált, a személyes szépség pedig ellentétbe került a környezet állapotával. A cigányokról készített fotográfiák hetedik típusa az antropológiai fotó, amelynek az 1970-es évek végére tehető a kezdetei. Az antropológiai fotó azzal a felismeréssel összefüggésben jött létre, hogy a cigányok kultúrája nem egyszerűen szegénységekultúra, hanem egyben etnikus kultúra is. Az antropológiai fényképeken úgy ábrázolták a cigányokat, ahogyan ők akarták önmagukat bemutatni. Az etnográfiai dokumentációtól ez abban tért el, hogy alapvető törekvése a jelentések sűrítése. A cigányokról készített fotográfiai anyag egészére azonban az jellemző, hogy hiányoznak belőle a privát fotók, amelyeket a cigányok önmagukról készítettek, illetve a felvételek többsége valamilyen ideológiai mozzanatot is tartalmaz, és a sokféle konstruált valóság egyikét idézi fel. *„Ezért nagyobb biztonsággal tudjuk megmondani azt, hogy különböző fényképeszeti, tudományos és politikai iskolák hogyan gondolkodnak a cigányokról, mint azt, hogy ténylegesen milyenek a cigányok.”*⁵⁸¹

A magyarországi cigányokról készített fotók történeti tipológiájának fotográfiai anyaga nem etnográfiai rendszer, a fotók típusai sem etnográfiai osztályozásra utalnak. A rendszerezés egyes típusai inkább az irodalmi és a képzőművészeti, az etnográfiai, míg más típusai inkább a szociológiai vagy az antropológiai diskurzushoz kapcsolódnak, ugyanakkor szoros összefüggést állapítható meg a fotók egyes típusainak kialakulása és a szocialista politikai rendszer

⁵⁸¹ Szuhay 2002: 106.

legitimációs igényei között, mivel a XX. század második felében bizonyos cigányábrázolások politikai célokat igazoltak és politikai törekvéseket dokumentáltak. A fotográfiai anyagra jellemző még az, hogy az elkészült képek többsége nem függött össze a cigányok önbemutatósával és önképével, mivel a fotografálás „*egy rajtuk kívül álló kulturális világ rájuk kényszerített törekvése*”⁵⁸² volt, vagyis a fotók legalább annyira a fényképezőkről is szólnak, mint magukról a fényképezettekről.

A magyarországi cigányokról készített fotók történeti típusai és a Déri Múzeum Fotótárának cigányokról készült néprajzi fotográfiai anyaga között megfelelés nem, de több ikonográfiai párhuzam azonban kimutatható. Privát fotók, amelyeket a cigányok önmagukról készítettek volna, a Déri Múzeum néprajzi cigány reprezentációi között sem találhatók. A cigányokról készített fotográfiák első típusa a kezdetek historizált vadembere. A historizált vadember mindkét altípusának párhuzamai előfordulnak a gyűjteményben. A kóbor cigány alakjának ikonográfiája bukkan fel a rendszeres gyűjtés második periódusában, az 1956-ban Csengerben készült a *Ruhássátrak a vásárban: a cigányok szekere* című felvételen, majd a gyűjtés negyedik periódusában, az 1960-ban Debrecen-Halápon fotografált 43 fényképen, ugyanakkor ez a fotósorozat már etnográfiai dokumentáció, összetett belső rendszerrel, amelyhez kutatási jelentés kapcsolódott. A Debrecen-Halápon készült etnográfiai sorozat pedig nem egyszerűen csak a cigányok munkavilágát ábrázolta mint a tipológia etnográfiai fotótípusa, hanem az életvitel egészét, és megjelentek a fényképeken az 1990-es évek átalakult szociofotójának egyes motívumait megelőlegezve a kedvesség és a szeretet mozzanatai is. Ugyanakkor a cigány ábrázolás típusná vált gyermekét szoptató anyára vagy a gyermeki meztelenségre is találunk innen példát. A kóbor cigány alakjának ikonográfiájára további párhuzam, a rendszeres gyűjtés hatodik periódusából az 1966 elején Debrecenben, a Hortobágyi úton készült fényképsorozat. A kulturális szokásrendszerbe beilleszkedett cigány alakjának ikonográfiáját látjuk, szintén a gyűjtés hatodik periódusában, az 1965 januárjában Burai Zsigárról és Burai Zsigával, a hortobágyi csárda zenekarának prímásával. készült 3 familiáris portrévariáción. Részben ehhez az ikonográfiai változathoz tartoznak még a gyűjtés ötödik periódusából, az 1961-ben Rozsályon fotografált fényképek Lakatos Péter cigányprímásról. A cigányokról készített fotográfiák második típusának az 1930-as és az 1940-es évek szociofotó változatának ikonográfiai motívumai a gyűjtemény anyagai között nem fordulnak elő. A fotográfiák harmadik típusába, az 1930-as évektől datálható etnográfiai mesterségfotókhoz tartozhat viszont a gyűjtés harmadik periódusából, az 1957 augusztusában Rozsályon készült munkaábrázolás és mesterségfotó sorozat. A cigányokról készített fotográfiák negyedik típusának, az 1950-es

⁵⁸² Szuhay 2002: 98.

években elterjedt szociofotóra emlékeztető, politikai törekvéseket is dokumentáló fényképeknek az ikonográfiája viszonylag sok felvételen felbukkan, így a gyűjtés második periódusában a Nagyivánon fotografált fényképeken, majd a gyűjtés harmadik periódusában, az 1959 szeptemberében készült hajdúhadházi épületfotó sorozaton, de ezek közül több felvételen, a *Cigány gyerekek a kunyhó előtt* című fénykép két változatán, az *Öreg cigányasszony* és a *Cigányasszony a kunyhóban* című fotográfiáknál csak mellékmotívumok, mivel ezek a fotók egyben portrévariációk is. Az ikonográfiai párhuzamok közé tartozik a gyűjtés ötödik periódusából, az 1962-be Komádiban fotografált *Cigányputrik* című duplikált fénykép, az 1962 áprilisában Pocsajban a cigánytelepen készült fotográfiák egy része, összesen 11 fénykép, de a duplikációk miatt valójában csak 8 felvétel, és az 1962 májusában Nagylétán fotografált *Cigány lakóház* című fényképek, továbbá a gyűjtés hatodik periódusából, az 1964-ben a Fülöpön készült egyaránt *Cigány lakótelep* című 2 fénykép és a *Cigány lakóház* című felvétel, továbbá az 1965 októberében Nádudvaron készült fényképek közül a *Lakóház a cigánytelepen* és a *Cigány lakóház* című felvételek. A cigányokról készített fotográfiák ötödik típusának, az előbbi típus transzformációjának, a boldog cigányokat bemutató propagandafotó ikonográfiájának a párhuzamai nem fordulnak elő a néprajzi cigány fotográfiák között, noha több fényképen örökítettek meg láthatóan szegény, de boldog, mosolygós, elégedett felnőtteket és gyerekeket. A fotók típusainak kialakulása és az ikonográfiai motívumok felbukkanása között nem találtam szoros kronológiai megfelelést. A szociofotó harmadik típusa és az antropológiai fotó pedig kívül is esik a rendszeres néprajzi gyűjtés időhorizontján. A cigányokról készített fotók néhány típusának, így a szociofotó első típusának és a propagandafotónak az ikonográfiai motívumai sem jellemzőek néprajzi cigány fotográfiákra. Az ikonográfiai párhuzamok a rendszeres gyűjtés korszakából összesen 87 néprajzi cigány reprezentációt érintettek. A Déri Múzeum cigányokról készült néprajzi fotográfiai anyagának többi cigány reprezentációja nem helyezhető el ebben az ikonográfiai rendszerben.

A magyarországi néprajzi fotográfiai anyag teljes rendszeréről nincs áttekintésünk, de rendelkezésünkre áll a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményének leírása, amely szintén Szuhay Péter munkája.⁵⁸³ A Néprajzi Múzeumnak közel 317 000 felvételt őrző fényképgyűjteménye van. A minden fotográfiára egyaránt kiterjedő feldolgozása ezért szinte lehetetlen feladat. A gyűjteményből így mintavétel történt, a minta reprezentativitásának biztosításához pedig a véletlen kiválasztás módszeréhez folyamodtak. Összesen 634 fénykép, vagyis körülbelül minden ötszázadik fotográfia került be a kétezrelékes nagyságú mintába, egyúttal minden egyes képnek ellenőrizték a környezetét is, megállapítandó, hogy nem tagja esetleg valamilyen fotó-

⁵⁸³ Szuhay 2004: 39-61.

sorozatnak. A mintába került fényképek elemzése során a néprajzi diskurzus fotografiai technikái, módszerei közül a beállítás, a megrendezés, a rekonstruálás, a sorozatképzés, az idealizálás, az archaizálás, az egzotikum és a sűrítés bizonyult meghatározónak és elterjednek.

A Déri Múzeum Fotótárának cigányokról készült néprajzi fotografiai anyagával azonban azon túl, hogy egyaránt etnográfiai rendszerek és az osztályozás egységei egyaránt az etnográfiai fotótípusok a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményének nincs szorosabb kapcsolata. Teljesen eltérőek a kutatási célok, különböznek a vizsgálati egységek létrehozásának módszerei, ennek következtében más az alapsokaságnak tekintett fényképgyűjtemény és a minta viszonya, ezzel egyben a minta és a cigányokról készült fotografiai anyag néprajzi összetétele, továbbá különböznek még a vizsgálat időmetszetei is. Hasonlóságok leginkább a két különböző néprajzi fotografiai anyag fotografiai technikái és módszerei között lehetnek.

A Déri Múzeum cigányokról készült néprajzi fotografiai anyagának rendszerezésénél azt tapasztaltam, hogy sok fénykép meghatározása, besorolása nem feltétlenül egyértelmű, és az egyes fotografiák akár több néprajzi fotótípusba is bekerülhetnének. A fotografiák leírásaiban ezért az elsődleges meghatározás mellett a lehetséges többi meghatározást is megadtam. A személyeket ábrázoló fényképeknél szinte állandóan előfordult a viseletfotóként történő azonosítás is. A viseletfotók esetében a kifejezés használata során még jelentés eltolódás is bekövetkezett. A leírásaimban a megszokott viselet terminus helyébe a népviselet lépett, míg a viselet általában az öltözetre, a ruházatra utalt. A terminológia módosításával a ruházkodás adott változatainak ikonográfiai jelentősége mellett arra szerettem volna rámutatni, hogy a öltözködés eltérései társadalmi sztereotípiákká váltak, emellett etnicizálódtak és a gyakorlatban már etnikai jelekként működnek, az eltérések fenntartása pedig a társadalmi és etnikus elkülönülés eszköze lett.

A néprajzi cigány fotografiák rendszeres gyűjtésének megelőző korszakában, amely egészen az 1940-es évek végéig tartott, a cigányokról készített fotografiák etnográfiai rendszeréről nem beszélhetünk, és a néprajzi fotók típusai sem tekinthetők magától értetődőnek a fotografusok számára. A korszakra jellemző, hogy több fotografustól, köztük ismeretlenektől került be egy-két cigányokat ábrázoló fénykép, összességében 15 fotográfia a néprajzi gyűjteménybe. A fotografiák etnikus jellege is bizonytalan néhány esetben, mivel többször nem tartották feltétlenül szükségesnek külön megnevezni, a fényképeken pedig nem mindig találunk erre határozott utalásokat. A felvételek egy része városi környezetben készült, de nincs műtermi vagy privát fotónk ebből az időszakból. Az Archív fotótár négy fotográfiája között találunk

két mesterségfotót vagy életképet, egy szokásfotót vagy portrét, továbbá egy életképek sorozatát integráló festői tablót, míg a Fotótár tizenegy fotográfiája között egyéni és csoport portré, életkép, épületfotó, munkaábrázolás, tárgyfotó és viseletfotó egyaránt előfordul.

A néprajzi cigány fotográfiák rendszeres gyűjtésének lezárulása után, az 1960-as évek közepe utáni korszakból két fotográfustól mindössze 5 cigányokról készített néprajzi fotográfiánk van, amelyek között két épületfotó, továbbá egy-egy csoport portré, tárgyfotó és viseletfotó található.

A néprajzi cigány fotográfiák rendszeres gyűjtésének korszakában összesen 212 fotográfia gyarapította a néprajzi gyűjteményt. A néprajzi cigány reprezentációk száma ennél kevesebb, összesen 198 reprezentációnk van, mivel a fotográfiák között többször előfordult duplikátum, vagy a fényképnek csak az adatleírása maradt fenn, továbbá néhány fotográfia nem bizonyult cigány reprezentációnak. Az 1950 és 1966 közötti korszakban nem született nem terepen fotografált műtermi vagy egyéb fotó. A gyűjtemény néprajzi cigány fotográfiáit terepen készítették, néhány szokáskép kivételével falusias vagy természeti környezetben. Az 1950 előtti korszakkal szemben városi környezetet vagy városban élő cigányokat nem mutattak be fotográfusaink. A Déri Múzeum néprajzi cigány reprezentációi terephez kapcsolódó etnográfiai rendszert alkotnak. Ennek az etnográfiai rendszernek további sajátossága, hogy a fotográfiák típusai között nem fordulnak elő viseletfotók sem. A viseletfotók hiánya arról tanúskodik, hogy a viselet, az öltözködés, a ruházkodás nem tartozott a néprajzi érdeklődés elsődleges tárgyai közé, de ugyanakkor megállapítható ezzel összefüggésben az, hogy a fotográfiai anyagban a tárgyfotók és a település- és épületfotók kivételével szinte az összes fotográfia egyben viseletfotóként is értelmezhető. A néprajzi cigány reprezentációk között rendkívül alacsony a tárgyfotók aránya. Az tárgyfotók aránya egyaránt utalhat az etnográfiai érdeklődés hiányára és a falusias vagy természeti környezetben fotografált cigányok szegényes tárgyi világára. A munkaábrázolások aránya már magasabb az etnográfiai rendszerben, de a fotográfiák többsége egy kisebb rozsályi sorozathoz és a Debrecen-halápi sorozathoz kapcsolódik. A település- és épületfotók aránya viszonylag jelentős, az 1950-es évek második felétől a legtöbb sorozatban előfordulnak, sőt önálló sorozatokat is alkotnak, fotográfiailag változatos beállításokban. A portréfotók aránya közel megegyezik település- és épületfotók arányával. A portréfotók az egész korszakot jellemzik, szinte minden sorozatban megtalálhatóak és több kisebb önálló sorozatot is alkotnak. Több változatuk van, így ritkábban fél alakos, gyakrabban egész alakos egyéni portrék, csoport portrék, illetve a fotográfusok és a fotografált vagy fotografáltak közös portréja. Az egyéni portrékon általában felnőtt vagy idősebb nők és férfiak szerepelnek, míg a gyerekek inkább csak a csoport portrékon és a közös portrékon jelennek

meg. A közös portrék egy része alkalmi felvétel, mivel a fotografálás elsősorban nem erre irányult, de a különböző tárgyú fotósorozatoknak mégis szinte már kötelezővé vált és elengedhetetlen fotografiai aktusa. Egészen kötött, konvencionális, ünnepélyes és spontánabb, pózolás, játékos beállításokban és stílusban egyaránt készültek közös portrék. A Déri Múzeum néprajzi cigány reprezentációinak több mint fele a szokásfotók körébe tartozik. A szokásfotók szintén folyamatosan, az egész korszakot jellemzik. Több változatuk van. Az első változat a lakodalmas szokásfotó. Ebbe a változatba sorolható az 1950-ben Püspökladányban készült 5 fotográfia, amelyeken a vőfély lakodalomba hívogat. A második változat a hétköznapi, rutinszerű egyéni és társas cselekvéseket ábrázoló szokásfotó. Ebbe a változatba tartozik a Debrecen-halápi sorozat fotográfiáinak egy része, amelyek az evéssel, az ivással, a beszélgetéssel kapcsolatosak, továbbá ilyen szokásfotó Terka néni, a rozsályi pipázó öreg cigányasszony fényképe. A harmadik szokásfotó változat a táncfotó. Ebben a fotótípusban 81 néprajzi cigány reprezentáció található, amely a korszakban született néprajzi cigány reprezentációk 41 %-a. A táncfotó az etnográfiai rendszer meghatározó fotótípusa, szinte minden fotografálás alkalmával, gyakran pedig önállóan is előfordult rövidebb vagy hosszabb sorozatokban. Gyakran kapcsolódott hozzá csoport portré, továbbá a fotográfusok és fotografáltak közös portréja. A táncosok között egyaránt vannak felnőtt nők és férfiak, fiatalok és gyerekek, továbbá népviseletbe öltözött helyi együttesek és alkalmi táncscsoportok. Tánc helyszíne a cigánytelep szobája, a falusi porta, az iskola, a művelődési házak udvara, és a falu szabad természeti környezete. A táncfotók folklorisztikai karaktert adnak a Déri Múzeum néprajzi cigány reprezentációs rendszerének.

Az 1950 és 1966 közötti korszak fennmaradt néprajzi fotografiai anyagában a fotótípusok arányai és a fotografiai, etnográfiai jelentésadó technikák használata egyaránt utalhatnak fényképészeti, tudományos, etnográfiai iskolára, vagy a fotográfusok, etnográfusok egyéni preferenciáira, néprajzi érdeklődésük határozottabb irányaira, és ezzel a gyűjtemény individuális meghatározottságára. A Déri Múzeumhoz kötődő fényképészeti, tudományos, etnográfiai iskolára mutat az, hogy a fotográfiák egy része Béres András és Faragó István, Béres András és Iváncsics Nándor, Béres András és Fekete Gáborné, továbbá Varga Gyula közös kutatói munkájának az eredménye. A fotografálások alkalmával készült, a fotográfusokat és a fotografáltakat együttesen ábrázoló portrék alapján pedig arra lehet következtetni, hogy a néprajzi kutatás egyben még társadalmi és közösségi esemény is volt. A fotográfiák többsége azonban inkább a gyűjtemény individuális meghatározottságát bizonyítja. A táncfotók, amelyek a Déri Múzeum néprajzi cigány reprezentációs rendszerének folklorisztikai karaktert adnak, szinte

kizárólagosan Béres Andrásához kötődnek.⁵⁸⁴ A néprajzi cigány reprezentációk individuális meghatározottságára utalnak ezen kívül még részben azok a települések is, ahol mint néprajzkutató megfordult, így többek között Rozsály vagy Nádudvar, mivel a fotografálások térbeli rendszerében több egyezés is található egyéb néprajzi kutatásainak helyszíneivel.

5.TÁBLÁZAT

A néprajzi cigány reprezentációk típusai és arányai
a Déri Múzeum Fotótárának néprajzi anyagában 1950 és 1966 között.

A fotográfiák típusai	A néprajzi cigány reprezentációk aránya és száma
Munkaábrázolás	10 % (20)
Tárgyfotó	4 % (8)
Település- és épületfotó	16 % (32)
Portréfotó	18 % (35)
Szokásfotó	52 % (103)
Összesen	100 % (198)

A fotográfiai és etnográfiai jelentésadó technikák közül a leggyakrabban használt módszerek a sorozatképzés, a beállítás, az idealizálás, a sűrítés, az archaizálás és az egzotikum. A sorozatképzés és a beállítás egyaránt a cigányokról készített néprajzi fotográfiai anyag egészére jellemző alaptendencia. Az idealizálás leginkább az egyéni portrék, a csoport portrék, illetve a fotográfusok és a fotografáltat vagy fotografáltakat közösen ábrázoló portrék egy részén figyelhető meg. A sűrítésre utal az, hogy sok fénykép meghatározása, besorolása nem feltétlenül egyértelmű, és az egyes fotográfiák akár több néprajzi fotótípusba is bekerülhetnének. Az archaizálás tendenciája a fotografáltakhoz kapcsolható, intencionális folyamat, amely elsősorban a viseletfotók egy részére jellemző. Turisztikai változatában portréfotókon láthatjuk, a hagyomány ünnepi aktualizálásaként pedig a táncosokat ábrázoló fotográfiákon fedezhetjük fel, amikor a tánc alkalomhoz illő ruhadarabok már egy összeállított népi hagyományt idéznek

⁵⁸⁴ Béres András 1950-től volt a Déri Múzeum néprajzos muzeológusa, majd igazgatója az 1960-as évek végéig, továbbá 1950-től, a megalakulásától kezdve Varga Gyula mellett a Debreceni Népi Együttes egyik vezetője és koreográfusa.

fel. Utóbbinak azonban megtaláljuk profán, hétköznapiabb ellenpontosító változatait is az 1950-ben és 1951-ben Vértesen és a hajdúhadházi cigánytelepen 1959-ben fotografált fényképeken. Az archaizálás tendenciájához hasonlóan a különös, az egzotikum⁵⁸⁵ is gyakran már ott volt a fotografált valóságban, de ugyanakkor a fotográfusok és néprajzkutatók koncepcióiban is, mint a Debrecen-halápi fotósorozatnál vagy a Hortobágyi úton fényképezett vándor cigány fotográfiák esetében, illetve az olyan etnicizálódott, cigány ábrázolás típusokban, mint a gyermekét szoptató anya és a meztelen gyerekek fényképein.⁵⁸⁶

8.3.7. A cigányokról készült néprajzi fotográfiák értelmezési rendszere

A cigányokról készült néprajzi fotográfiák értelmezésének problémái annak a helyzetnek a következményei, hogy ezek a fotográfiák többszörösen kódoltak. A készítésük során és az olvasatukban egyszerre érvényesülnek a fotográfia, a néprajzi fotográfia, a néprajzi cigány fotográfiák általánosabb, illetve a fotográfusok és a fotográfiák megfigyelőjének egyéni kulturális kódjai. Ezen túl azonban még olyan diskurzusok vagy narratívák hatásaival is számolhatunk, mint a képzőművészeti diskurzus vagy az egzotikum narratívája. A megfigyelő egyéni kulturális kódjai a fotográfiák értelmezésével részben tárgyasulnak és hozzáférhetővé váltak az olvasó számára. A fotográfusok egyéni kódjai vagy az egyéni kódok töredékeinek megjelentése a fotográfusok egyéni életútjába ágyazott elemzéssel, munkásságuk bemutatásával lenne megközelíthető, mint ahogyan Selmeczi Kovács Attila,⁵⁸⁷ Bata Tímea⁵⁸⁸ vagy Illés Péter⁵⁸⁹ is tette. A cigányokat ábrázoló fotográfiák magyarországi általánosabb kulturális kódjának rekonstrukciójára Szuhay Péter,⁵⁹⁰ míg a képzőművészeti cigányábrázolások kódjának leírására Szöllőssy Ágnes⁵⁹¹ és Kovács Éva⁵⁹² tett kísérletet. Szuhay Péter tipológiája azonban nem diszciplináris, és nem néprajzi szempontokat érvényesítő rekonstrukció, így csak a néprajzi

⁵⁸⁵ Fejős 2008: 7-22.

⁵⁸⁶ A cigány ábrázolás típusok történetéhez képzőművészeti adalék:

„Meztelenül eleinte úgyszólván csak a cigányok voltak hajlandók mutogatni magukat, bányászlányok vagy falusi lányok már csak a züllés lejtőjén voltak hajlandók aktot állni, és ez sem tartott sokáig, mert rövid modellpályájuk a helyi vagy a szatmári bordélyban rekedt meg, de a cigánylányok nagy többsége is csak félig meztelenül, derékig volt hajlandó levetkőzni, vagy még azt se.” Ferenczy Béni visszaemlékezéseiből idézi: Kovács 2009: 83.

⁵⁸⁷ Selmeczi Kovács 2004: 73-82.

⁵⁸⁸ Bata 2004: 103-118.

⁵⁸⁹ Illés 2004: 119-134.

⁵⁹⁰ Szuhay 2002: 97-106.

⁵⁹¹ Szöllőssy 2002: 72-81.

⁵⁹² Kovács 2009: 74-90.

ikonográfiai párhuzamok bemutatását teszi lehetővé, míg Szöllőssy Ágnes és Kovács Éva értelmezései inkább a képzőművészeti alkotásokra érvényesek. A képzőművészeti és a néprajzi olvasat problémája korábban már felbukkant az értekezésben a Déri Múzeum Történeti Gyűjteményében található, a Vasárnapi Újságban megjelent cigányokat ábrázoló rajzoknál. Ott arra a következtetésre jutottam, hogy a rajzoknak a képzőművészeti értelmezési keretre is vonatkoztatva, továbbá a Vasárnapi Újságban a megjelenés alkalmával hozzájuk fűzött értelmezésekkel együttesen állapítható meg a néprajzi forrásértéke. A néprajzi cigány fotográfiák általánosabb narratívájával jelenleg még nem rendelkezünk. Hogyan lehetne azonban egy ilyen néprajzi értelmezési rendszert létrehozni? Az egyik lehetőség erre a néprajzi diszciplínán belül kialakult elképzelések összekapcsolása, „összeolvasása”, a másik lehetőség pedig „*a modernitás közép-európai panoptikus rezsimjének*”⁵⁹³ a feltárása után, annak mint egyik diszciplináris, néprajzi változatának az elbeszélése lehetne. További problémát jelenthet az, hogy miként válhat egy fotográfia egyértelműen néprajzi fotográfiává, illetve milyen elemzési stratégiák között választhat a megfigyelő? Fejős Zoltán megállapításai alapján a keletkezés körülményeitől és a kutatási folyamatától egyaránt eltekintve „*minden fénykép lehet „néprajzi fotó”, függetlenül attól, hogy ki s milyen célból készítette, mert egy fénykép (vagy film) néprajzi jellege az elemzés módjától, az interpretációtól függ*”,⁵⁹⁴ sőt majdnem minden fotográfia eredendően is hordoz valamennyi etnológiai ismeretanyagot.⁵⁹⁵ A fényképek forrás szerepe több módon értelmezhető, így egy-egy kép valójában többszörös dokumentum, mivel a képen rögzített tartalmán kívül a látvány létrehozásának dokumentuma is, ezzel pedig kontextuális ismereteket közvetít a kép készítésének a körülményeiről, politikumáról, míg a fotográfust képi intertextualitásként⁵⁹⁶ befolyásolják még a fotóesztétikai elvek, eljárások és az általános vizuális imaginációk is. A mit ábrázol, mire és hogyan használják, mi a képek jelentése típusú kérdésekkel szemben, amelyek a fényképek forrásértékét írják körül és néprajzi fényképezés módszertanában alapvetőnek számítanak, a forráselemzés „*kulcsproblémája a kontextus; leginkább a készítés és a használat kontextusának felderítése*”,⁵⁹⁷ mivel „*a néprajzi fényképezés nem tekinthető semleges és magától értetődően „objektív” megfigyelésnek*”.⁵⁹⁸ Ebben az összefüggésben a Déri Múzeum néprajzi cigány fotográfiáinak értelmezése nem a mindkét szempontrendszer magában foglaló vizuális antropológiai megközelítéshez

⁵⁹³ Kovács 2009: 75.

⁵⁹⁴ Fejős 2004: 8.

⁵⁹⁵ Fejős 2004: 8.

⁵⁹⁶ Intertextualitás: a fotográfiáknál a „kép közöttiség” a képek mindenkor egymás közötti viszonyaira utal, vagyis: „*az új fényképek hatására másképp nézzük a múlt fényképeit*”. Susan Sontagtól idézi Fejős 2004: 27.

⁵⁹⁷ Fejős 2004: 8.

⁵⁹⁸ Fejős 2004: 8.

tartozik, ugyanis eltekintett „a fényképeken keresztül történő megfigyelés körülményeinek elemzésétől”⁵⁹⁹ és inkább a fényképek etnográfiai jellegű olvasatát nyújtja.⁶⁰⁰ A néprajzi fényképezés magyarországi történetében Fejős Zoltán megkülönböztette a néprajzi diszciplína kialakulását megelőző és a diszciplína kialakulását követő korszakot, ugyanis a diszciplína megszületésével megváltozott magának a néprajzi fotográfiának a meghatározása is. A néprajzi diszciplína kialakulását megelőző korszakból „néprajzinak tekintünk minden olyan kültéri és műtermi felvételt, amely az adott időszakban társadalomtörténetileg a „nép” kategóriájába sorolható embereket – egyént vagy azok kisebb-nagyobb csoportjait – kulturálisan jellemző módon ábrázol”,⁶⁰¹ míg a diszciplína kialakulását követő korszakban a néprajzi fotográfia már a néprajzkutató előzetes tudása, koncepciója alapján a valóságelemek néprajzi tényként való felismerése és azonosítása fotográfiai eszközökkel, majd az így rögzített kulturális jegyek diszciplináris értelmezése. A diszciplináris történet során ugyanakkor megváltozott magának a néprajzi ténynek a fogalma, ennek következtében pedig „a képekre [már] nem annyira realista dokumentumokként tekintünk, mint inkább konstrukciókként, mert a fotó tekinthet, ugyanakkor fikció.”⁶⁰² Ezen túl pedig a néprajz számára újabban a fotográfia már nem egyszerűen csak a néprajzi tények forrása, a néprajzi adatok képi reprezentációja, mint a néprajzi fotográfia kezdeteitől fogva egyébként mindig, hanem egyben még társadalmi tény is vált,⁶⁰³ vagyis immár szociokulturális tényként is létezik. A néprajzi fotográfia a néprajzi kutatáson kívüli felhasználása és alkalmazása során, a múzeumi kiállítási gyakorlatban, kezdetben helyettesített valamit, leginkább a közvetlenül meg nem szerzett néprajzi adatokat, majd kontextualizált, előbb gyakran csak illusztrált, majd közvetítetett, míg végül a kulturális gyakorlat önálló értelmező, feltáró eljárásaként is megjelent.⁶⁰⁴ A néprajzi fotográfiák problematikája részben összefügg a fotografálás és a fotográfia mibenlétével is.⁶⁰⁵ Fejős Zoltán szerint ilyen, a fotografálás természetével kapcsolatos összefüggésre utal az, hogy a fényképezés során „az előzetes tudás/koncepció meghatározta [a néprajzkutatót abban], hogy mit lásson meg, kamerájával mit rögzítsen, bár az objektív olykor a szándékától eltérően mást is befogott”,⁶⁰⁶ vagyis nem mindig sikerül az intencióknak megfelelő, lezárt diszciplináris jelentésmezőt ki-

⁵⁹⁹ Fejős 2004: 9.

⁶⁰⁰ Szilágyi 2001: 108-125.

⁶⁰¹ Fejős 2004: 12.

⁶⁰² Fejős 2004: 13.

⁶⁰³ Fejős 2004: 20.

⁶⁰⁴ Fejős 2004: 24.

⁶⁰⁵ A fényképezés jelentéséről és történetéről, illetve a fénykép társadalmi meghatározásairól és használatáról hasznos áttekintések: Barthes 1985: 5-140.; Flusser 1990: 5-70.; Peternák 1993: 5-85. és Sontag 2007: 5-303.

⁶⁰⁶ Fejős 2004: 13.

alakítania. Kovács Éva⁶⁰⁷ szintén ezt a néprajzi fotografálás közben is észlelt nem intencionális helyzetet írta le az optikai tudattalan fogalmával. Az optikai tudattalan pszichoanalitikus analógia, amely Walter Benjamin meghatározásában az ösztönös, hevenyészett tekintet, amelyet a fényképezés segítségével ismerhetünk meg, mivel „[más] természet jelenik meg a fényképezőgép s más az emberi szem előtt; elsősorban mert az ember által tudatosan áthatott tér helyébe tudattalanul áthatott tér kerül.”⁶⁰⁸ A tekintet primer észlelő és értelemadó folyamat, azonban a jelentések nem mindig tudatosulnak, a tapasztalatok pedig az optikai tudattalanba kerülnek, vagyis a társadalmi tudat kiszűr és láthatatlanná tesz bizonyos jelentésmezőket. A modernitás panoptikus uralma, mint ahogyan azt egyébként Michel Foucault⁶⁰⁹ bemutatta, felhasználja az optikai tudattalant olyan módon, hogy a láthatatlanná vált társadalmi különbségeket újra láthatóvá teszi, illetve az elnyomottakat vonja a látómezőbe és az elnyomókat teszi láthatatlanná,⁶¹⁰ vagyis diszciplinárizált tekintetünk is már előzetesen, társadalmilag megformált. Egy empirikus elemzés során felmerülő lehetséges szempontok és az értelmezési problémák sokaságának érzékeltetésére a fotografálással és a fotográfia mibenlétével kapcsolatos teorémák közül a továbbiakban csak négy, egymáshoz többé-kevésbé kötődő, de ugyanakkor a gondolatmenetek megalapozásához és kiindulópontjaként talán leggyakrabban választott elképzelést mutatnék be részletesebben, így Gayer Zoltánnak és Annette Kuhnnak az elemzéseik során alkalmazott meghatározásait, továbbá Vilém Flusser fotográfiával kapcsolatos, illetve Jonathan Crary megfigyelőre vonatkozó elméleteit. Gayer Zoltán⁶¹¹ Roland Barthes, Peternák Miklós és Alfred Schütz elképzeléseihez kapcsolódott. A gayeri gondolatmenetben ahhoz, hogy a fényképeket egyáltalán értelmezni tudjunk, előbb azt kell tisztázni, hogy miként válik a kép jelentővé és mit nevezhetünk a kép jelentésének. Roland Barthes meghatározása alapján a fotó kód nélküli üzenet, illetve folyamatos „kódokból” áll, mivel kétféle „üzenetet” különböztethetünk meg, a denotált, kódolatlan ikonikus üzenetet és a konnotált, kódolt ikonikus üzenetet, előbbi a fénykép szó szerinti, természetes, antropológiai értelme, míg az utóbbi a fénykép jeleinek kulturális kötődésű csoportja, a másodlagos, konvencionális jelentése. A konnotált üzeneteket kulturálisan vagyunk képesek látni, amelyek mindig poliszémikusak, vagyis a fényképeknek több olvasata lehetséges. A fénykép ugyanakkor úgy állít, hogy homályban hagyja az állítást tevő kilétét, hogy pontosan ki is az, aki beleviszi a konnotált jelentéseket a képbe, és bizonytalan marad, nem nyilvánvaló, hogy a fotográfus, a

⁶⁰⁷ Kovács 2009: 75.

⁶⁰⁸ Benjamin 1980: 693.

⁶⁰⁹ Foucault 1990: 267-311.

⁶¹⁰ Kovács 2009: 75.

⁶¹¹ Gayer 1998: 87-102.

kép szereplője vagy az olvasója adja a jelentést.⁶¹² Peternák Miklós számára az elsődleges üzenet maga a fotográfus és a fényképezett közötti kapcsolat: „[a] fénykép tudósítás a világ valamely részeleme (részténye) és a fényképész (fényképezőgép) közt létrejött egyszeri kapcsolatról; az erről a viszonyról szóló megfeythetetlen hírt ábrázolja.”⁶¹³ Miért változtatják meg azonban az emberek viselkedésüket a fényképezőgép előtt? Alfred Schütz fenomenológiai álláspontja alapján a fénykép az öndefiniálás, az identitás része, a fényképezés pillanatában pedig a fényképezett kilép az életrajza által meghatározott helyzetéből és megpróbálja a másikat, az egyént, a csoport vagy az általános másik nézőpontjából nézni önmagát, amelyet társadalmi szocializációja során sajátított el, így „a fénykép különleges kommunikáció”.⁶¹⁴ A fényképek különlegességét az adja, hogy íráshoz képest nyitottabb kommunikációt tesznek lehetővé, és ennek következtében nemcsak ábrázolhatnak valamit vagy valakit, hanem cselekedhetnek, vagyis ígérhetnek, állíthatnak vagy cáfolhatnak valamit, más kontextusba kerülve a szándékoltól eltérő jelentéseket is legitimálhatnak, és egymástól egészen különböző narratívákban is szerepelhetnek.⁶¹⁵ Míg a magánjellegű képekre bizonyos automatizmusok révén kerülnek a konnotált jelentések, kulturálisan rögzült mechanizmusokon keresztül, addig a nyilvános fényképekhez szándékosan kapcsolódnak a konnotált jelentések, amelyeket éppen ezekért a szándékolt és közölni kívánt jelentésekért hoznak létre.⁶¹⁶ A fényképek sorozatainál, ha a konstrukcióban az egyszerű sorrendiségen túl még egyéb elvek is érvényesülnek, akkor a szerkesztés során a fényképek értelmezéseiből olvasatokat választanak ki, és magával a szerkesztéssel szeretnék elérni azt, hogy a nézőkben majd ezek a preferált olvasatok alakuljanak ki. További problémát okoz a fényképek értelmezése során, hogy idővel a fényképezés pillanatában alkalmazott kódok is feledésbe merülhetnek, és később már szinte rekonstruálhatatlanná válnak. Annette Kuhn⁶¹⁷ elemzésében, amely csupán egyetlen fotográfiáról szól, a fénykép egy gondolatébresztő alkalom az emlékek felidézéséhez és egyben az emlékgyártás része. Az „információfoszlányokat bármilyen mozaikká összerakhatjuk – lehet, hogy igaz lesz, lehet, hogy nem. Ismeretanyagunk határolja be mit hozunk ki belőle”,⁶¹⁸ miközben általa önmagunkat is újjáteremtjük, illetve létrehozunk. Anett Kuhn elképzeléséhez áll közel Szalma Anna-Mária⁶¹⁹ egyéni életútba ágyazott családi emléktárgyak rekonstrukciója és értelmezése,

⁶¹² Gayer 1998: 90-91.

⁶¹³ Peternák 1993: 53.

⁶¹⁴ Gayer 1998 : 91-92.

⁶¹⁵ Gayer 1998: 92.

⁶¹⁶ Gayer 1998: 95.

⁶¹⁷ Kuhn 1998: 81-86.

⁶¹⁸ Kuhn 1998: 81.

⁶¹⁹ Szalma 2008: 57-95.

mivel a fényképeket narratívumoknak tekintette, továbbá egy egyéni fényképállományt összekapcsolt az elbeszélte élettörténettel. A fényképezés a gayeri és a kuhni narratívában egyaránt az identitástdiskurzusaink egyik gyakorlata. Vilém Flusser⁶²⁰ elméletében a kép olyan jelentő felület, amely kód szerint rendezett szimbólumokat tartalmaz, a kép megfejtője pedig a felületen szétterült szinkron természetű információkat diakronná változtatja. A kép üzenete szükségszerűen konnotatív lesz, mivel meghatározásában a fotográfus szándékai és a megfejtő autonómiája egyaránt szerepet játszik. „A képet minden egyes befogadó a maga módján értelmezheti.”⁶²¹ Így az üzenet sokjelentésűvé válik és sohasem világos és egyértelmű, bizonyos mértékben mindig zavaros. „A képnek nem tudunk lineáris magyarázatot adni”,⁶²² nem lehet az okok és a következmények alapján megfejteni, mivel a kép szinkronitásának diakronitássá válása, letapogatása körkörös folyamat. A világot nem rögtön, nem azonnal érzékeljük, ezért nincs értelme objektív világról beszélni, és mivel az objektumokhoz nincs közvetlen hozzáférésünk, így pusztán benyomásaink vannak. A tudomány által elemzett világ így olyan képződmény, amelyet maga a tudomány termelt ki. A tudomány már nem olyan tan, amely a valóságot elemzi. Az objektivitást mint ideált Flusser szerint felváltotta az interszubjektivitás, ugyanis míg Rudolf Carnap filozófiája előtt még azt feltételezték, hogy létezik valamilyen felfedezésre váró objektív valóság, addig Carnap után akkor tűnik valami valóságosnak, ha létezik erről egy konszenzus. „A valóság az interszubjektivitás problémájává vált.”⁶²³ Flusser⁶²⁴ megkülönböztet régi és új képfajtákat. Az új képfajták, amelyek között első a fotográfia, apparátusok segítségével jönnek létre és analógok a külvilág látható formájával. Peternák Miklós⁶²⁵ szerint az új képfajták előzményei az olyan természeti jelenségek, mint a tükörkép, az árnykép, a lenyomat és a délibáb, amelyek kapcsolódnak az egyszerű modellekhez, mint amilyen a domború lencse, a camera obscura, az analóg sokszorozás és a laterna magica. Flusser fényképei faktumokká rejtjelezett fogalmak, a fényképész világról alkotott fogalmainak és a készülékébe programozott fogalmaknak a kettőssége.⁶²⁶ Egy fénykép megfejtésének sem adható meg a pontos határa, nincs kielégítő megoldás, mivel az csak magának a kulturális konszenzusnak a feltárása lehetne. „A fotográfia esetében azonban elkerülhetjük, hogy belezuhanjunk az egymás alatti szintek véget nem érő feltárásába, mert megelégedhetünk azzal, hogy feltárjuk a „fényképész/apparátus”-komplexumban folyó kódolási intenció-

⁶²⁰ Flusser – Peternák 1998: 77-79.

⁶²¹ Flusser – Peternák 1998: 77.

⁶²² Flusser – Peternák 1998: 77.

⁶²³ Flusser – Peternák 1998: 79.

⁶²⁴ Flusser 1990: 8-12.

⁶²⁵ Peternák 1993: 43.

⁶²⁶ Flusser 1990: 34 -39.

kat. *Ha ezt a kódolást kiolvastuk a fotóból, akkor úgy tekinthetjük, hogy megfejtettük.*”⁶²⁷ Jonathan Crary⁶²⁸ elmélete összefüggésben Michel Foucault-nak a tudás és a társadalomtudományok archeológiájáról, a hatalom és az egyén kapcsolatainak átalakulásáról vallott elméleteivel túlmutat a fotográfiai önreflexiókon és önértelmezéseken, és a fényképezés történetét és narratíváit a modernitás és a megfigyelő problematikájával hozza összefüggésbe. Közvetlen tárgya a látás és annak történeti konstrukciója, a látásnak a 19. század első felében végbe ment újraszerveződése, amely szakítás volt a látás és a megfigyelő reneszánsz vagy klasszikus modelljeivel, és elválaszthatatlan a tudás és a társadalmi szokások újraszerveződésétől, egyben pedig megváltoztatta a szubjektumok képességeit is. A megfigyelő a diszkurzív, társadalmi, technikai és intézményes viszonyok heterogén rendszerének az okozata, és „olyasvalaki, aki lehetőségek előre meghatározott halmazán belül lát: konvenciók és korlátozások rendszerébe van beágyazva”.⁶²⁹ „Nem létezik megfigyelő e folyamatosan változó mező nélkül.”⁶³⁰ A megfigyelő újjászerveződése a diskurzusokban és a gyakorlatokban 1810 és 1840 között, még a fényképészet megjelenése előtt bekövetkezett, amely így már ebben az új állítás és szokáshálóban helyezkedik el. A technikai eszközök és rendszerek kialakítása pedig csak követte ezeket a folyamatokat, mintegy beteljesítette a már megteremtett társadalmi lehetőségeket és vágyakat.

⁶²⁷ Flusser 1990: 37.

⁶²⁸ Crary 1999: 5-191.

⁶²⁹ Crary 1999: 18.

⁶³⁰ Crary 1998: 18.

9. ÖSSZEGZÉS

9.1. A kutatás tárgyai és a kutatás eredményei

Az 1. fejezet az értekezés néprajzi és multidiszciplináris, elméleti és empirikus jellegét, továbbá a kutató nézőpontját mutatta be. A 2. fejezet a dolgozat tárgyát, felépítését, a kutatás során alkalmazott módszereket, továbbá a tárgyakonstrukció diszkurzív előzményeit és kapcsolatait írta le.⁶³¹ A 3. fejezet a cigány/roma népismeret konstruálódásának és a cigány/roma népismeret konstrukcióinak elemzése során használt értelmezési keret kialakulásával foglalkozott, és a cigány/roma népismeretet helytörténeti – néprajzi – pedagógiai mozzanatok tartalmazó identitás tervezetként, illetve a társadalomantropológiát és a kulturális antropológiát értelmezési rendszerébe integráló interakcionista rendszerként írta le, amelyben alapvető kutatás módszertani elvárás az esszencialista és a konstrukcionista beállítódástól való távolságtartás. A cigányokra/romákra vonatkozó értelmezésekben az 1990-es évek közepén létrejött interpretációs rendszer még romológiaiból és a tudományos diszciplínákból állt, amely az értekezésben kibővült a népismerettel mint újabb interpretációs típussal, mivel a népismeretet a romológiától és a tudománytól egyaránt elhatárolja jelentésképzésének alapegysége, amely a tematikai együttes. A jelentésképzés alapegységei azért lehetnek különböző tematikai együttesek, mert a népismeretben nem egyszerűen a tudományos eredmények bemutatása formálja a szövegeket, hanem a közös etnikai identitás létrehozásának a szándéka is, a közös identitás változatait pedig az etnikai identitásra vonatkozó különböző elképzelések határozzák meg. A tematikai együttesek nagyobb rendszerei így a népismeret és egyben a közös etnikai identitás különböző változatai lesznek. A cigány/roma népismeret konstruálódásának mechanizmusa több folyamat összekapcsolódásával írható le. A kulturális gyakorlatok rendszereinek naiv, laikus és szakértő változatai különülnek el. A kulturális gyakorlatok rendszereinek naiv, laikus és szakértő változatai interpretációikban mint romológia, mint népismeret és mint tudományos paradigma jelennek meg. A fejezet az interpretációs rendszer bemutatása és magyarázata mellett annak kritikáját is megfogalmazta, továbbá Menyhért Ildikó, Hegyi Ildikó és Ignácz József, illetve Ligeti György általános iskolai cigány népismereti tankönyveit elemezte a romológiára, a népismeretre és a tudományos diszciplínákra felosztott interpretációs rend-

⁶³¹ A *cigány/roma identitás és a cigány reprezentációk néprajzi vonatkozásai* című értekezés kéziratának lezárása után jelent meg Dupcsik Csaba *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008* című áttekintése. Dupcsik 2009: 5-362. A kézirat részleges átdolgozása során megállapításait már figyelembe tudtam venni.

szerben. Az értekezés 4. fejezete szorosan kapcsolódik az előző fejezethez, mivel cigány/roma identitástervezeteket és cigány reprezentációkat vizsgált meg különböző kontextusokban. A fejezet leírta Menyhért Ildikó identitástervezetének kritikai diskurzusait és a kialakult identitásvitát, amely egyben a cigány/roma népismeret mint interpretációs típus átalakításának kísérlete is volt, mivel az identitásvita résztvevői az ismeretek meghatározásához további, szociális és morális funkciókat is hozzárendeltek. A fejezet bemutatta, hogy a népismereti tankönyvek körül kibontakozott identitásvita időszakában a különböző befogadók a cigány/roma reprezentációkból és önreprezentációkból mit fogadtak el és mit utasítottak el, majd következtetéseket fogalmazott meg az identitás diskurzus állapotáról, a reprezentációs konfliktusokat pedig a kontextus szerkezetével magyarázta. A cigány/roma népismereti tankönyvek és a cigány/roma reprezentáció összefüggése önálló témaként nem fogalmazódott meg, és nem jött létre kiterjedt nyilvános diszkurzív rendszere. A fejezet tárgyalt még egy médiaeseményt követő reprezentációs konfliktus sorozatot, a médiareprezentációk és a társadalmi diskurzus egy-egy szegmensét bemutatva szintén az identitásvita periódusában. Az 5. fejezet a cigány/roma népismeret és a néprajzi diszciplína kapcsolataival foglalkozott. A cigány/roma népismereti tankönyv mint műfaj az 1990-es években jelent meg, és ebben az időszakban kiterjedt az intézményes szocializáció minden szegmensére, különböző konstrukciói hozzáférhetővé váltak az óvodai, az általános iskolai, a középiskolai és a főiskolai és az egyetemi oktatásban. A társadalmi, a politikai és a tudományos diskurzusban a Menyhért Ildikó tankönyvéhez kapcsolódott identitásvita lezárta az identitástervezetek első korszakát. Az 1990-es évek után a népismereti tankönyveknek újabb konstrukciói intézményesültek, amelyek részben felváltották a korábbi periódus mintázatait. A cigány/roma népismereti tankönyvek első periódusából választott identitástervezeteket korábban mint modellváltozatokat írtam le, szoros összefüggésben a tudományos diskurzus diszciplínáival. A második periódus mintázatainál módosítottam a leírás módján, és elsősorban az újabb népismereti tankönyvek néprajzi vonatkozásait, az identitáskonstrukciók néprajzi kapcsolatait tekintettem át. Az értekezés 6. fejezete a kutatástörténet eredményeit mutatta be a Déri Múzeum cigányokra vonatkozó néprajzi forrásaival összefüggésben, külön is érzékeltette Wlislöck Henrik és Erdős Kamill szerepét a néprajzi kontextus meghatározásában. Az értekezés 7. fejezete különböző néprajzi cigány/roma reprezentációs rendszereket vizsgált, amely arra irányult, hogy miként konstruálták meg a néprajzban „cigány etnicitást” a XIX. század fordulóján és a XX. század elején. Herrmann Antal 1893-as cigányösszeírását elsősorban a cigányok nyelvismerete és nemzetiségi viszonyainak adatai és kommentárjai alapján mint néprajzi, statisztikai, tudományos és ugyanakkor mint ideológiai konstrukciót határozta meg. A herrmanni cigány reprezentáció a cigányokra vonatkozó statisztikai adatoknak és ideológiai elemeknek olyan rendszere, amely statisztikai ma-

gyarázatában gyakran felhasználta a társadalomban magától értetődőnek tartott megállapításokat, továbbá a politikai nemzet és a nyelvi-etnikai nemzet ideológiáját. A „cigányügy” elkülönülten, a felvilágosult abszolutizmus tradícióit követve rendészeti, integrációs és asszimilációs összefüggésekben mutatkozott meg. A cigány reprezentációk forrásai között szerepeltek Vende Aladár és Móricz Zsigmond lokális néprajzi leírásai is, amelyekben a cigányok marginalizáltak, így a mesék furcsán beszélő alakjaiban, a kalákbál és lakodalmak mulattatóinak szerepében jelentek meg. A 8. fejezet a Déri Múzeumban található források segítségével több mint egy évszázad néprajzi cigány reprezentációit tekintette át. Az első alfejezetben a források rendszerét, a forrásfeltárás és a különböző adatbázisok létrehozásának folyamatát írta le. Külön-külön vizsgálta a szöveges és a képi forrásokat. A második alfejezetben előbb a narratívumokat, majd a narratívák rendszerét, továbbá a narratív struktúra, a diskurzustípusok és a textualizációs stratégiák összefüggését mutatta be. A harmadik alfejezetben pedig elsősorban az Archív Fotótár és a Fotótár néprajzi cigány anyagát elemezte és értelmezte. A Déri Múzeum Fotótárában a múzeum néprajzi cigány reprezentációi mellett az egyéb reprezentációk is voltak, így a Néprajzi Gyűjtemény mellett a Helytörténeti, az Iparművészeti, az Irodalmi, a Képzőművészeti, a Legújabbkori, a Numizmatikai és a Történeti Gyűjtemény is rendelkezett cigányokra vonatkozó forrásokkal. A Déri Múzeum Fotótárának néprajzi cigány anyagának kronológiája azt bizonyította, hogy az 1950-es évek előtt nem történt rendszeres gyűjtés, fotografálás, illetve a gyűjtés később sem volt folyamatos. A fotográfiák döntő többsége 1950 és 1966 között keletkezett, és 1966 után már csak elszórtan vannak nyomai néprajzi cigány reprezentációknak. A cigány reprezentációk gyűjteményes rendszere, majd a néprajzi cigány reprezentációk térbeli rendszere után a néprajzi cigány reprezentációk tematikus rendszerét tárgyaltam részletesebben. A néprajzi cigány reprezentációk tematikus rendszerébe nem vontam be a Képzőművészeti és a Történeti Gyűjtemény anyagai mellett a Helytörténeti, az Iparművészeti, az Irodalmi, a Legújabbkori és Numizmatikai Gyűjtemény cigányokat ábrázoló fotográfiáit vagy cigányokkal kapcsolatban született és fennmaradt emlékeit, mivel keletkezésük körülményei vagy gyűjteményes besorolásuk alapján nem tartoznak a néprajzi diskurzushoz. Déri Múzeum Archív Fotótárának kevés néprajzi cigány anyaga van, mivel ebben a fotótárban, a Régi néprajzi képek fényképgyűjteményeiben mindössze négy cigányokról készült fénykép található. A korai néprajzi fotográfia érdeklődése még nem fordult határozottan a cigányok felé, akik így csupán kuriózumokként tűnnek fel ebben az időszakban. A Déri Múzeum Fotótárának anyagában a néprajzi cigány fotográfiák rendszeres gyűjtését megelőző korszak egészen az 1940-es évek végéig tartott. Ebből a megelőző korszakból csak szórványosan fordulnak elő a néprajzi gyűjteményben cigányokról készített fotográfiák, amelyeknek egy része pontosan nem is adatolt, így az itt található tizenegy fénykép közül

ötnek ismeretlen a keletkezési időpontja, egy részüknél pedig bizonytalan az, hogy a cigányokat ábrázolnak. A rendszeres gyűjtés lezárulása utáni korszakból szintén nagyon kevés forrásunk van. Az 1970-es évekből mindössze egy, az 1980-as évekből pedig csak négy néprajzi cigány fotográfia található a gyűjteményben. A Déri Múzeum Fotótárának néprajzi cigány anyagában az 1950 és az 1966 közötti időszak az, amelyből viszonylag sok és pontosan adattolt fotográfia áll rendelkezésünkre. A néprajzi cigány reprezentációk tematikus rendszerében így elsősorban a cigányokról készített néprajzi fényképek rendszeres gyűjtésének korszakában készített fotográfiákat vettem figyelembe. A cigányokról készített fotográfiák magyarországi történetének áttekintésével, továbbá történeti rendszerük tipológiájával is rendelkezünk, de a magyarországi cigányokról készített fotók történeti tipológiájának fotográfiai anyaga nem etnográfiai rendszer és a fotók típusai sem etnográfiai osztályozásra utalnak. A rendszerezés egyes típusai inkább az irodalmi és a képzőművészeti, az etnográfiai, míg más típusai inkább a szociológiai vagy az antropológiai diskurzushoz kapcsolódnak, ugyanakkor szoros összefüggést állapítható meg a fotók egyes típusainak kialakulása és a szocialista politikai rendszer legitimációs igényei között, mivel a XX. század második felében bizonyos cigányábrázolások politikai célokat igazoltak és politikai törekvéseket dokumentáltak. A magyarországi cigányokról készített fotók történeti típusai és a Déri Múzeum Fotótárának cigányokról készült néprajzi fotográfiai anyaga között azonban több ikonográfiai párhuzam is kimutatható volt. Az ikonográfiai párhuzamok a rendszeres gyűjtés korszakából összesen 87 néprajzi cigány reprezentációt érintettek. A Déri Múzeum cigányokról készült néprajzi fotográfiai anyagának többi cigány reprezentációja nem helyezhető el ebben az ikonográfiai rendszerben. A magyarországi néprajzi fotográfiai anyag rendszeréről nincs ilyen áttekintésünk. A Déri Múzeum cigányokról készült néprajzi fotográfiai anyagának rendszerezésénél azt tapasztaltam, hogy sok fénykép meghatározása, besorolása nem egyértelmű, és az egyes fotográfiák több néprajzi fotótípusba is tartozhatnak. A fotográfiák leírásaiban ezért az elsődleges meghatározás mellett a lehetséges többi meghatározást is megadtam. A személyeket ábrázoló fényképeknél így szinte állandóan előfordult a viseletfotóként történő azonosítás. A viseletfotók esetében a kifejezés használata során jelentés eltolódás is bekövetkezett. A leírásaimban a megszokott viselet terminus helyébe a népviselet lépett, míg a viselet általában az öltözetre, a ruházatra utalt. A terminológia módosításával a ruházkodás adott változatainak ikonográfiai jelentősége mellett arra szerettem volna rámutatni, hogy az öltözködés eltérései társadalmi sztereotípiákká váltak, emellett etnicizálódtak és a gyakorlatban már etnikai jelekként működtek, az eltérések fenntartása pedig a társadalmi és etnikus elkülönülés eszköze lett. A néprajzi cigány fotográfiák rendszeres gyűjtésének megelőző korszakában, amely egészen az 1940-es évek végéig tartott, a cigányokról készített fotográfiák etnográfiai rendszeréről nem beszélhetünk, és a néprajzi

fotók típusai sem tekinthetők magától értetődőnek a fotográfusok számára. A fotográfiák etnikus jellege is bizonytalan néhány esetben. Az 1950 és 1966 közötti korszakban nem született nem terepen fotografált műtermi vagy egyéb fotó. A gyűjtemény néprajzi cigány fotográfiáit terepen készítették, néhány szokásképp kivételével falusias vagy természeti környezetben. Az 1950 előtti korszakkal szemben városi környezetet vagy városban élő cigányokat nem mutattak be fotográfusaink. A Déri Múzeum néprajzi cigány reprezentációi így terephez kapcsolódó etnográfiai rendszert alkotnak. 1950 és 1966 közötti korszak fennmaradt néprajzi fotográfiai anyagában a fotótípusok arányai és a fotográfiai, etnográfiai jelentésadó technikák használata egyaránt utalhatnak fényképészeti, tudományos, etnográfiai iskolára, vagy a fotográfusok, etnográfusok egyéni preferenciáira, néprajzi érdeklődésük határozottabb irányaira, és ezzel a gyűjtemény individuális meghatározottságára. A fotográfiai és etnográfiai jelentésadó technikák közül pedig a leggyakrabban használt módszer a sorozatképzés, a beállítás, az idealizálás, az archaizálás, az egzotikum és a sűrítés volt.

9.2. A néprajzi megközelítés a magyarországi cigánykutatásokban

Dupcsik Csaba az 1890 és 2008 közötti időszak magyarországi cigánykutatásait két dimenzió mentén és hat különböző megközelítésmód, ideáltípus történeteként mutatta be.⁶³²

6. TÁBLÁZAT

A cigányképek ideáltípusai.

↑ módszertani dimenzió ↓	← politikai dimenzió →			
		devianciaorientált megközelítés	leíró megközelítések	emancipatorikus megközelítések
	esszencialista megközelítések	devianciaorientált esszencialista (rendészeti megközelítés)	leíró esszencialista (klasszikus néprajz)	emancipatorikus esszencialista (naiv tudomány)
	strukturalista megközelítések	devianciaorientált strukturalista (civilizatorikus megközelítés)	leíró strukturalista (klasszikus szociológia)	emancipatorikus strukturalista (kritikai elmélet)

A táblázat forrása:

Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008.* 23. Budapest: Osiris Kiadó

Dupcsik szerint a tényleges cigánykutatások nem illeszthetők be maradéktalanul egyik megközelítésmódba sem, mivel jellemzőik a gyakorlatban keveredhetnek és a különböző típu-

⁶³² Dupcsik 2009: 20-28.; 332-336.

sok közötti határok nem mindig élesek, így a megközelítésmódok inkább az adott kutatások értelmezésében segíthetnek. Az egyes megközelítések elterjedtsége és tudományos jelentősége nagyon különböző, továbbá változott a cigánykutatások története során. A különböző megközelítésmódok a kutatási gyakorlat során alakultak ki, nem alkotnak lezárt rendszert, így újabb látószögek is körvonalazódhatnak.

Egyetértve azzal a megállapítással, hogy a megközelítésmódok segítségével a cigánykutatások viszonylag jól jellemezhetőek, és egy adott kutatás általában nem illeszthető be teljesen egyik ábrázolásmódba sem, még lehetségesnek tartom azt is, hogy a megközelítésmódok összekapcsolódnak egymással. A megközelítésmódok rendszere ugyanis különböző megfigyeléseinket, tapasztalatainkat különböző világokba rendezi el, amelyek azonban kaotikusabbak és kevésbé lehatároltak, mint ahogy látószögeink, „szemüvegeink” láttatni engedik. A tapasztalatok elkülönülése következtében a teljes megfigyelési és tapasztalati rendszert az ábrázolásmódok csak együttesen mutathatják be.

A megközelítésmódok és a diszciplínák kapcsolatában a leíró esszencialista megközelítésmód és a klasszikus néprajz, továbbá a leíró strukturalista megközelítésmód és a klasszikus szociológia egymással szoros viszonyban áll. Ezt megengedve a leíró esszencialista megközelítésmód és a néprajz, illetve a leíró strukturalista megközelítésmód és a szociológia, továbbá a megközelítésmódok és a diszciplínák kapcsolatáról viszont azt feltételezem, hogy nyitott lehet, mind a módszertani, mind pedig a politikai dimenzió mentén.

Az értekezés, forrásainak heterogenitása következtében, nem szándékosan és különböző mértékben, de mindegyik megközelítésmóddal kapcsolatba került. Külön-külön, vagy részleges tömbökben érzékelt az ábrázolásmódokat, de nem egészében, illetve nem fogalmazta meg és nem jellemezte az ábrázolásmódok rendszerét. A módszertani dimenzió megosztottsága világosan kirajzolódott benne, és ebben a strukturalista változat mentén haladt. Kutatási tárgyait konstrukcióknak tekintette és az esszencialista forrásokat dekonstruálta. A politikai dimenziót azonban szándékosan leértékelte, és ezzel egyben lemondott az értelmezéstartomány kibővítéséről, de ugyanakkor a módszertani dimenzió megosztottságához hasonlóan érzékelt a civilizatorikusnak, leírónak és emancipatorikusnak nevezett megkülönböztetéseket, és ebben a leíró változat mentén haladt. A kutatási tárgy összetettsége következtében ugyan multidiszciplináris kapcsolatai is vannak, de meghatározó benne a leíró, strukturalista néprajzi és a kulturális antropológiai diszciplína.

10. ÖSSZEFOGLALÁS

Az értekezés a cigány/roma identitás és a cigány reprezentációk néprajzi vonatkozásait mutatja be különböző források alapján. A kutatás központi hipotézise szerint az etnikai alcsoportok közös identitásának formálódásában a néprajzi diszciplína programszerűen és a kulturális gyakorlatában is döntő szerepet játszik mint alkalmazott tudomány. A központi hipotézis következménye annak vizsgálata, hogy a néprajzi diszciplínára milyen cigány reprezentációk jellemzőek és hogyan konstruálódott a néprajzi cigány etnicitás.

A *Bevezetés* az értekezés néprajzi vagy multidiszciplináris, elméleti vagy empirikus jellegét, továbbá a kutató nézőpontját mutatja be. A *Diskurzusok: a cigányok/romák reprezentációs rendszerei* című fejezet a dolgozat tárgyát, felépítését, a kutatás során alkalmazott módszereket, továbbá a tárgykonstrukció diszkurzív kapcsolatait és előzményeit írja le. A *Cigány/roma népismeret és identitáskonstrukciók* című fejezet a *cigány/roma népismeret* című alfejezete a cigány/roma népismeret konstruálódásának és a cigány/roma népismeret konstrukcióinak vizsgálatánál alkalmazott értelmezési keret bemutatása. A cigány/roma népismeret a tudományos paradigmákban helytörténeti – néprajzi – pedagógiai mozzanatok tartalmazó identitás tervezet, illetve a néprajz mellett a társadalomantropológiát és a kulturális antropológiát integráló interakcionista értelmezési rendszer. Az 1990-es évek közepén létrejött interpretációs rendszer romológiából és a tudományos diszciplínákból állt, amelyet kibővítettem a népismerettel mint újabb interpretációs típussal, mivel a népismeretet a romológiától és a tudománytól egyaránt elhatárolja jelentésképzésének alapegysége, a tematikai együttes. A jelentésképzés alapegysége azért lehet a tematikai együttes, mert a népismeretben nem egyszerűen a tudományos megállapítások határozzák meg az értelmezéseket, hanem a közös etnikus identitásra vonatkozó különböző elképzelések is. A *Cigány/roma identitáskonstrukciók* című alfejezet a cigány népismereti tankönyvek empirikus vizsgálata a romológiára, a népismeretre és a tudományos diszciplínákra felosztott interpretációs modell alapján. A *cigány/roma identitástervezetek és reprezentációk a társadalomban* című fejezet a cigány/roma identitástervezeteket és reprezentációkat mutat be különböző társadalmi kontextusokban, a *cigány/roma népismeret néprajzi vonatkozásai* című fejezet pedig a cigány/roma népismeret és a néprajzi diszciplína kapcsolatait, továbbá különböző identitáskonstrukciók néprajzi vonatkozásait tekintette át. A *cigány/roma reprezentációk néprajzi kontextusa* című fejezet a cigány/roma identitás tervezetek, a reprezentációk és a néprajz kapcsolatait már a néprajzi diszciplínán belüli történeti folyamatként értelmezte, amely szorosan összefügg a következő részek kutatási tárgyaival, mivel kutatástörténeti áttekintése a források és a reprezentációk néprajzi kontextusát mutatja be. A *Cigány/roma reprezentációk a XIX. század végén* című fejezet a néprajzi cigány/roma repre-

zentációs rendszereket vizsgált, amely azt mutatja be, hogy mit jelentett a „cigányügy” Magyarországon és hogyan konstruálták meg a néprajzban „cigány etnicitást” a XIX. század végén és a XX. század elején. Herrmann Antal cigány reprezentációja néprajzi, statisztikai, tudományos, és egyben ideológiai konstrukció, amely a „cigányügyet” elkülönülten, és a felvilágosult abszolutizmus tradícióit követve rendészeti, integrációs és asszimilációs összefüggésekben mutatta be, Móricz Zsigmond és Vende Aladár néprajzi rendszerezéseiben pedig a cigányok marginalizáltak, a mesék furcsán beszélő alakjaiban, a kalákabál és lakodalmak mulattatóinak szerepében jelentek meg. A *Néprajzi cigány reprezentációk a debreceni Déri Múzeumban* című fejezet a Déri Múzeumban található források segítségével több mint egy évszázad néprajzi cigány reprezentációit tekintette át. A források rendszerének, a forrásfeltárás és az adatbázisok létrehozásának leírása után a szöveges források alapján előbb a narratívumokat, majd a narratívák rendszerét, továbbá a narratív struktúra, a diskurzustípusok és a textualizációs stratégiák összefüggését írta le, majd a képi források alapján elsősorban a néprajzi cigány fotográfiákat értelmezte, illetve a néprajzi cigány reprezentációk tematikus rendszerét vizsgálta. A magyarországi cigányokról készített fotók történeti típusai és a Déri Múzeum cigányokról készült néprajzi fotográfiai anyaga között több ikonográfiai párhuzam is van, azonban a néprajzi cigány reprezentációk többsége nem helyezhető el ebben az ikonográfiai rendszerben. A fényképek meghatározása sem egyértelmű, így a fotográfiák több néprajzi fotótípusba is tartozhatnak, ezért a fotográfiáknál több lehetséges meghatározást is megadtam. Az 1940-es évek végéig a cigány reprezentációk etnográfiai rendszeréről nem beszélhetünk, és a fotográfiák etnikus jellege sem tekinthető mindig magától értetődőnek a fotográfusok számára. Az 1950 és 1966 közötti korszakban a Déri Múzeum néprajzi cigány reprezentációi azonban már terephez kapcsolódó etnográfiai rendszert alkotnak. A fotográfiai és etnográfiai jelentésadó technikák közül a leggyakrabban használt módszer a sorozatképzés, a beállítás, az idealizálás, az archaizálás, az egzotikum és a sűrítés volt. 1950 és 1966 közötti korszakból fennmaradt néprajzi fotográfiai anyagban a fotótípusok arányai és a fotográfiai, etnográfiai jelentésadó technikák használata egyaránt utalhatnak a fotográfusok és etnográfusok egyéni preferenciáira, a néprajzi érdeklődésük irányaira, a gyűjtemény individuális meghatározottságára, és fényképészeti, tudományos, etnográfiai iskolára. Az értekezés utolsó fejezete az *Összegzés*, amely a kutatás fontosabb eredményeit mutatja be, továbbá az értekezés megközelítését hozzákapcsolta magyarországi cigánykutatások ábrázolásmódjaihoz.

Kulcsszavak: cigány, identitás, reprezentációk, néprajz, Déri Múzeum.

11. SUMMARY

This dissertation will focus upon the ethnographical aspects of Gypsy/Roma identity and Gypsy representations on the basis of a variety of sources. According to the central hypothesis of the related research, the applied scholarly field of the discipline of ethnography plays a definitive part in the formation of the joint identity of ethnic sub-groups both as a program and as a part of cultural practice. As a consequence of the central hypothesis, it will also be investigated what sort of Gypsy typical representations are featured within the discipline of ethnography and how the notion of ethnographical Gypsy ethnicity has been constructed.

The part called *Bevezetés* [Introduction] will outline the ethnographical or multidisciplinary as well as theoretical or empirical quality of the dissertation, together with the viewpoint of the researcher. The chapter *Diskurzusok: a cigányok/romák reprezentációs rendszerei* [Discourses: Representational Systems of Gypsies/Romas] will describe the topic and the structure of the dissertation, as well as the methods applied during the research conducted and the discursive relationships and antecedents of the topic construction. The sub-chapter *A cigány/roma népismeret* [Gypsy/Roma Folk Knowledge] of the chapter *Cigány/roma népismeret és identitáskonstrukciók* [Gypsy/Roma Folk Knowledge and Identity Constructions] will demonstrate the interpretation framework applied in the examination of the construction of Gypsy/Roma folk knowledge. In scholarly paradigms, Gypsy/Roma folk knowledge is an identity makeup, comprising motifs of local history, ethnography, and pedagogy, besides being an inter-actional reference system that integrates social and cultural anthropology in addition to ethnology. The interpretation complex that was formed in the middle of the 1990s comprised Romology and the relevant scholarly disciplines, which I have expanded by adding the field of folk knowledge as a more recent type of interpretation, since folk knowledge is separated both from Romology and the relevant scholarship by the basic unit of its meaning creation, which is the thematic group. The basic unit of the meaning creation can be the thematic group, since in the case of folk knowledge, it is not simply the scholarly statements that determine the interpretations but also the various conceptions related to a shared ethnic identity. The sub-chapter *Cigány/roma identitáskonstrukciók* [Gypsy/Roma Identity Constructions] will constitute an empirical analysis of Gypsy folk knowledge textbooks based upon an interpretation model divided into Romology, folk knowledge, and the scholarly disciplines. *A cigány/roma identitástervezetek és reprezentációk a társadalomban* [Gypsy/Roma Identity Schemes and Representations in Society] will discuss Gypsy/Roma identity schemes and representations in various social contexts, while *A cigány/roma népismeret néprajzi vonatkozásai* [Gypsy/Roma Folk Knowledge and Ethnography] will provide an overview of the links be-

tween Gypsy/Roma folk knowledge and the discipline of ethnography and the ethnographical relevance of various identity constructions. The chapter entitled *A cigány/roma reprezentációk néprajzi kontextusa* [The Ethnographical Context of Gypsy/Roma Representations] will define the system of relationships between Gypsy/Roma identity schemes, representations, and ethnography already as a historical process within the ethnographical discipline, which is closely connected to the research topics of the following parts, as its overview of the history of related research discusses the ethnographical contexts of sources and representations. In turn, *Cigány/roma reprezentációk a XIX. század végén* [Gypsy/Roma Representations at the End of the 19th Century] will explore systems of Gypsy/Roma representations, presenting what the “Gypsy issue” used to mean in Hungary and how “Gypsy ethnicity” was constructed and construed in ethnography at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century. *Antal Herrmann*’s Gypsy representation is an ethnographical, statistical, scholarly, and also ideological construction, which treats the “Gypsy issue” separately and presents it in relationship to issues of public administration, integration, and assimilation, following the traditions of enlightened absolutism. At the same time, in the ethnographical taxonomies of *Zsigmond Móricz* and *Aladár Vende*, Gypsies are oftentimes marginalized, appearing in the roles of folk tale characters with a strange vernacular or as entertainers in communal folk balls and wedding parties. The chapter *Néprajzi cigány reprezentációk debreceni Déri Múzeumban* [Ethnographical Gypsy Representations in *Déri Múzeum* of Debrecen] will contain a survey of ethnographical Gypsy representations covering the time span of more than a century with the help of the sources available in *Déri Múzeum*. Following the description of the system of sources and of the formation of source exploration and databases, it will list the first the narrative texts, then the system of narratives, and then the interrelationships between narrative structures, discourse types, and textualization strategies on the basis of the available textual sources. Finally, relying on the photographic and pictorial sources, it will provide an interpretation primarily of ethnographical Gypsy photographs and examine the thematic system of ethnographical Gypsy representations. There seem to be several iconographical parallels between the historical types of photographs taken of Gypsies in Hungary and the *Déri Múzeum* collection of ethnographical photographs taken of Gypsies; however, the majority of ethnographical Gypsy representations may not be included in this iconographical system. Even the definition of the individual photographs would differ, which means that they may belong in several ethnographical types of photography, for which reason I will provide more than just one definition for some of the photographs. Until the end of the 1940s, there does not seem to be an ethnographical system of Gypsy representations, and the ethnic quality of the photographs does not appear to be self-evident for the photographers

either. In the time period between 1950 and 1966 however, the ethnographical Gypsy representations of *Déri Múzeum* emerge as an ethnographical system connected to the field proper. Among the photographic and ethnographical semantic techniques, the most frequently applied methods are those of generating series, set-up, idealization, archaization, exoticism, and condensation. In the ethnographical photographic material extant to us from the time period between 1950 and 1966, the proportion of the types of photographs as well as the use of photographic and ethnographical semantic techniques may indicate the personal preferences of the photographers and the ethnographers, the direction of their ethnographical interests, the individual determination of the collection, and the specific photographic, scholarly, or ethnographical school. The last chapter of the dissertation is called *Összegzés* [Summary], and it will offer a listing of the most important results and findings of the research, while it will also link the approach of this dissertation to the means and ways of portrayal in the rest of the research schemes and projects on Gypsies in Hungary.

Key words: Gypsy, identity, representations, ethnography, *Déri Múzeum*.

12. IRODALOMJEGYZÉK

ANDERSON, Benedict

- 2006 *Elképzelte közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L' Harmattan Könyvkiadó – Atelier Magyar – Francia Társadalomtudományi Központ

ARATÓ Ferenc

- 2006 Civil szervezetek – a társadalmi integráció lehetséges eszközei. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. 187-208. Budapest: Bölcsész Konzorcium

AUGUSTINI AB HORTIS Sámuel

- 2009 A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775-1776). In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775-1776)*. 35-303. Budapest – Gödöllő: Szent István Egyetemi Kiadó

BABBIE, Earl

- 1995 *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó – ELTE Szociológiai Intézet

BANDOR Tamás

- 1998 Szívügyek. *Amaro Drom*. VIII. 12. 21.

BALÁZS Gusztáv

- 1995 *A nagyecsed oláh cigányok táncagyományai*. Cigány néprajzi tanulmányok 3. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság

BARI Károly

- 2009 A cigányokról. *Ethnographia*. CXX. 1. 1-62.

BARI Károly

- 1985 *Tűzpiros kígyócska. Cigány népköltészet*. Budapest: Gondolat Kiadó

BARANY, Zoltan

- 2000 *A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika*. Budapest: Athenaeum Kiadó

BÁRSONY János - DARÓCZI Ágnes

- 2005 *Vrana mámi mesél. Roma népmeseret az általános iskolák 1-4.osztálya számára. CD-melléklet*. Budapest: Sulinova Kiadó - Fonó Budai Zeneház

BARTH, Fredrik

1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*. VII. 1. 3-25.

BARTHES, Roland

1985 *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*. Budapest: Európa Könyvkiadó

BATA Timea

2004 Gunda Béla fotói a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményében. In Fejős Zoltán (szerk.): *Fotó és néprajzi muzeológia. Tabula könyvek* 6. 103-118. Budapest: Néprajzi Múzeum

BÁTHORY János

1983 A „cigánykérdés”. In Szegő László (szerk.): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* 8-24. Budapest: Kozmosz Könyvek

BAUMAN, Zygmunt

1997 Modernség és ambivalencia. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. 47-59. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium

BECK, Ulrich

2003 *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég Kiadó

BECK Zoltán – BÍRÓ Boglárka – CSERTI CSAPÓ Tibor – FORRAY R. Katalin – KISS Andrea – LABODÁNÉ LAKATOS Szilvia – SÁNTA Hajnalka – VARGA Aranka

2005 *Érettségiről tanároknak. Cigány népismeret*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet

BECK Zoltán

2006 Cigány/roma irodalom Magyarországon. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. 75-92. Budapest: Bölcsész Konzorcium

BELTING, Hans

2003 *Kép - antropológia. Képtudományi vázlatok*. Budapest: Kijárat Kiadó

BENJAMIN, Walter

1980 A fényképezés rövid története. In Radnóti Sándor (szerk.): *Angelus novus*. 687-709. Budapest: Európa Könyvkiadó Magyar Helikon

BEREK Sándor

2005d A Bazi nagy roma lagzi című médiaprodukció reprezentációja a Magyar Hírlap online-ban. In Pap Tibor (szerk.): *Utak a nyilvánosságához*. 1-20. ROMA CD-ROM. Szeged: Zenett Kiadó. *Utánközlés*.

BEREK Sándor

2008a A Bazi nagy roma lagzi című médiaprodukció reprezentációja a Magyar Hírlap online-ban. In: Dr. Szendrey Sándor – Pinczésné dr. Palásthy Ildikó (szerk.): *Tanulmányok 2006*. 65-80. Debrecen: Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

BEREK Sándor

- 2008c A cigány népismeret és a néprajz. Cigány népismereti tankönyv a 7-12-osztály számára. *Mediárium*. II. 1-2. 112-115.

BEREK Sándor

- 2008b A cigányok a Kárpát-medence etnikus rendszerében a 19. század végén, Az etnikai csoport mint statisztikai konstrukció. In Dr. Szendrey Sándor – Pinczésné dr. Palásthy Ildikó (szerk.): *Tanulmányok 2006*. 273-287. Debrecen: Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

BEREK Sándor

- 2009c A cigány reprezentációk képi forrásai a debreceni Déri Múzeum Néprajzi Adattárában. In Déri Múzeum Évkönyve 2009. *Megjelenés alatt*.

BEREK Sándor

- 2009b A cigány reprezentációk szöveges forrásai a debreceni Déri Múzeum Néprajzi Adattárában. *Ethnica*. XI.. 2. 37-43.

BEREK Sándor

- 2008f A cigányok Szatmárban a XIX. század végén. In Prof. Dr. Belina Károly - Dr. Klebiczki József - Lipócziné dr.Csabai Sarolta - Borsné dr. Pető Judit (szerk.): *AGTEDU 2007*. 323-329. Kecskemét: Kecskeméti Főiskola. *Után közlés*.

BEREK Sándor

- 2007d A cigányok Szatmárban a XIX. század végén. In Prof. Dr. Belina Károly - Dr. Klebiczki József - Lipócziné dr.Csabai Sarolta - Borsné dr. Pető Judit (szerk.): *AGTEDU 2007*. CD-ROM. 323-329. Kecskemét: Kecskeméti Főiskola

BEREK Sándor

- 2010a A cigány reprezentációk képi forrásai a debreceni Déri Múzeum Néprajzi Adattárában. In Magyarai Márta (szerk.): *Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debrecenensis de Friderico Déri nominati. 2008-2009*. 117-124. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága

BEREK Sándor

- 2009b A cigány reprezentációk szöveges forrásai a debreceni Déri Múzeum Néprajzi Adattárában. *Ethnica*. XI.. 2. 37-43.

BEREK Sándor

- 2008h A magyar folklorisztika felfedezése. *Ethnica*. 2008. X. 2. 74-75.

BEREK Sándor

2005a A nyilvánosság alakzatai. Menyhért Ildikó Zöld az erdő című cigány népismereti tankönyvének konstrukciója/dekonstrukciója a politikai és a szakmai nyilvánosságban. In Pap Tibor (szerk.): *Utak a nyilvánossághoz*. 1-28. ROMA CD-ROM. Szeged: Zenett Kiadó. *Után közlés*.

BEREK Sándor

2008d A romák helyzete és esélyei. A romák minőségi oktatáshoz való egyenlő mértékű hozzájárítása, Magyarország. Országjelentés. *Mediárium*. II. 1-2. 118-121.

BEREK Sándor

2008e A romológia alapszerkezete. Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz. *Mediárium*. II. 1-2. 115-117.

BEREK Sándor

2005b Az orvosi antropológia és az orvosi szociológia: az etnikum problémája. In Pap Tibor (szerk.): *Utak a nyilvánossághoz*. 1-9. ROMA CD-ROM. Szeged: Zenett Kiadó. *Után közlés*.

BEREK Sándor

2004c Az orvosi antropológia és az orvosi szociológia: az etnikum problémája. In Dr. Szendrey Sándor (szerk.): *Tanulmányok*. 158-165. Debrecen: Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

BEREK Sándor

2010c Cigány reprezentációk a Déri Múzeum gyűjteményeiben. In Tóth Ferenc (szerk.): *Tanulmányok 2008-2009*. 61-67. Debrecen: Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola. *Megjelenés alatt*.

BEREK Sándor

2007a Cigány/roma identitáskonstrukciók. In Wilhelm Gábor (szerk.): *Hagyomány és eredetiség. Tabula könyvek 8*. 198-216. Budapest: Néprajzi Múzeum

BEREK Sándor

2007c Cigány/roma reprezentációk és a befogadók kapcsolata. *Mediárium*. I. 2. 101-108.

BEREK Sándor

2007e Cigány világok Európában. *Ethnica*. IX. 2. 64-65.

BEREK Sándor

2008g Esélyegyenlőség, diszkrimináció, szociálpolitika. In: Dr. Szendrey Sándor – Pinczésné dr. Palásthy Ildikó (szerk.): *Tanulmányok 2006*. 89 -108. Debrecen: Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

BEREK Sándor

2006c Érettségiről tanároknak. Cigány népismeret. *Ethnica*. VIII. 4. 157.

BEREK Sándor

2006d Jafi Meseországban. Lakatos János sarkadi cigány népmeséi. *Ethnica*. VIII. 1. 40-41.

BEREK Sándor

2010b Kutatás a terepen. In Pinczésné dr. Palásthy Ildikó (szerk.): *Az adhatás gyönyörűsége és a ma öröme*. 129-137. Debrecen: Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

BEREK Sándor

2009a Kutatás közben. Cigány/roma reprezentációk a debreceni Déri Múzeumban. In Tóth Ferenc (szerk.): *Tanulmányok 2007-2008*. 61-68. Debrecen: Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

BEREK Sándor

2004b Külföldiek a magyar munkaerőpiacon. In: Dr. Szendrey Sándor (szerk.): *Tanulmányok*. 145-157. Debrecen: Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

BEREK Sándor

2007f Lokális cigány közösségek Gömörben. Identitásváltozatok marginalításban. *Ethnica*. IX. 3. 99.

BEREK Sándor

2007b Médiareprezentációk: a cigányok/romák konstruálása a médiában és a társadalomban. *Mediárium*. I. 1. 3-14.

BEREK Sándor

2007g Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. *Ethnica*. IX. 3. 99-100.

BEREK Sándor

2009c Mentális térképek: etnikus hasonlóságok és különbségek. In Tóth Ferenc (szerk.): *Tanulmányok 2007-2008*. 30-43. Debrecen: Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

BEREK Sándor

2008j Narratív struktúra, diskurzustípusok, narratívák és textualizációs stratégiák. *Mediárium*. II. 3-4. 82-92.

BEREK Sándor

- 2006a Népismereti- és „romapedagógiai” tankönyvek, tanulmánygyűjtemények és összefoglaló munkák annotált irodalomjegyzéke. Összeállítás és ismertetések. In Fátyol Tivadar - Fleck Gábor - Kőszegi Edit - Szuhay Péter (szerk.): *A Roma Kultúra virtuális Háza. Multimedialis DVD-ROM*. Megközelítően: 1-200. Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium - Phare „Összetartó társadalom megteremtése” program

BEREK Sándor

- 2005c Sűrítés és keret. Gyarmathy Livia A lépcső című filmjének interpretációja. In Pap Tibor (szerk.): *Utak a nyilvánossághoz*. 1-10. ROMA CD-ROM. Szeged: Zenett Kiadó. *Után közlés*.

BEREK Sándor

- 2004a Sűrítés és keret. Gyarmathy Livia A lépcső című filmjének interpretációja. *Tabula*. VII. 2. 333-340.

BEREK Sándor

- 2006b Vrana mámi mesél. Roma népismeret az általános iskolák 1-4.osztálya számára. *Ethnica*. 2006. VIII. 2. 75-76.

BERGER, Peter L.-LUCKMANN, Thomas

- 1998 *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest: József Műhely Kiadó

BENCSEK István

- 1988 *A Magyarországon élő cigánylakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig*. Budapest: ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete

BERNÁTH Gábor

- 2001 *Roma Holocaust. Kodola seron, kon perdal zhuvinde. Túlélők emlékeznek. Recollections of survivors*. Budapest: Roma Sajtóközpont

BERNÁTH Gábor – POLYÁK Laura

- 2002 Kényszermosdatások Magyarországon (1940 - 1985). In Bernáth Gábor (szerk.): *Zor-sila najaripe mashkar e Roma. Kényszermosdatások a cigánytelepeken. Forced bathings in Romani settlements. (1940-1985)*. 7-25. Budapest: Roma Sajtóközpont

BINDER Mátyás

- 2008 A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*. XX. 77. 130-160.

BINDORFFER Györgyi

- 1996 *Identitás kettős kötésben. Etnikai identitás és kulturális reprezentáció a dunabogdányi svábok körében.* Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont

BINDORFFER Györgyi

- 2001 *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet

BINDORFFER Györgyi

- 2007 *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léhelyzetek és identításalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében.* Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet

BÍRÓ András

- 2000 Etnikai osztály-e a cigányság? *Beszélő.* III. V. 6. 38-43.

BÍRÓ Boglárka

- 2006 Bevezetés a cigányság néprajzába. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz.* 58-74. Budapest: Bölcsész Konzorcium

BÍRÓ Boglárka – BECK Zoltán – CSERTI CSAPÓ Tibor – FORRAY R. Katalin – IGNÁCZ Mária – LAKATOS Szilvia – NAGY Pál – PÁLMAINÉ ORSÓS Anna – VARGA Aranka

- 2006 *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz.* Budapest: PTE BTK NTI Romológiai és Nevelésszociológiai Tanszék - Bölcsész Konzorcium

BÓDI Zsuzsanna

- 2002a *A magyarországi cigányság kultúrája. Válogatott bibliográfia. Roma módszertani kiadványok 3.* Budapest: Magyar Művelődési Intézet

BÓDI Zsuzsanna

- 1997 *Cigány népismeret.* Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója

BÓDI Zsuzsanna

- 1999 Herrmann Antal és a hazai cigánykutatás. In Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Cigány Néprajzi Tanulmányok 8.* 72-86. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság

BÓDI Zsuzsanna

- 2001 Válogatás a cigányságról szóló magyar nyelvű néprajzi irodalomból. In Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. TANÍTÓK KISKÖNYVTÁRA 9. 2. javított, bővített kiadás.* 559-636. Budapest: IF Alapítvány - Oktatási Minisztérium-Eötvös Loránd Tudományegyetem

BÓDI Zsuzsanna - BALOGH Lília

- 2001 Összesített bibliográfia. In Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. TANÍTÓK KISKÖNYVTÁRA 9. 2. javított, bővített kiadás.* 529-558. Budapest: IF Alapítvány - Oktatási Minisztérium - Eötvös Loránd Tudományegyetem

BÓDI Zsuzsanna - KOVALCSIK Katalin

- 2001 Diszkográfia. In Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. TANÍTÓK KISKÖNYVTÁRA 9. 2. javított, bővített kiadás.* 661-664. Budapest: IF Alapítvány - Oktatási Minisztérium - Eötvös Loránd Tudományegyetem

BÓDI Zsuzsanna

- 2002b *Tanulmányok a magyarországi cigányzenéről. Cigány Néprajzi Tanulmányok 11.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság

BÓDI Zsuzsanna

- 1999 *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Cigány Néprajzi Tanulmányok 8.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság

BÓDI Zsuzsanna

- 2002c Zene és tánc. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *A magyarországi cigányság kultúrája. Válogatott bibliográfia. Roma módszertani kiadványok 3.* 113-136. Budapest: Magyar Művelődési Intézet

BOEHM, Gottfried

- 1998 A képleírás. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 1. Képelemzés.* 19-36. Budapest: Kijárat Kiadó

BORBÉLY Sándor

- 2007 Változó határjelek. A péterfalvi cigányok kulturális és etnikus identitása. *Regio.* XVIII: 1. 51-83.

BORSÁNYI László

- 1988 A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia.* XCIX. 1. 53-82.

BOURDIEU, Pierre

- 1985 Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő.* I. 1. 7-22.

BOURDIEU, Pierre

- 1978 Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In Ferge Zsuzsa – Léderer Pál (szerk.): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése.* 237-335. Budapest: Gondolat Kiadó

BRESZKOVICS József – RADICS József

- 2002 *Cigánykerék. Cigány népismereti és művészeti olvasókönyv általános iskolásoknak.*
Darány: Körzeti Közoktatási Intézmény

BRUBAKER, Rogers

- 2006 *Nacionalizmus új keretek között.* Budapest: L' Harmattan Könyvkiadó – Atelier Magyar – Francia Társadalomtudományi Központ

CALHOUN, Craig

- 2004 Nacionalizmus és etnicitás. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek.* 346-375. Budapest: Rejtjel Kiadó

CASTELLS, Manuel

- 2006 *Az identitás hatalma.* Budapest: Gondolat Kiadó

CHOLI DARÓCZI József – FEYÉR Levente

- 1988 *Zhanes romanes? Cigány nyelvkönyv.* Budapest: Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége

CSEPELI György–ÖRKÉNY Antal

- 1996 Jelképek és eszmék az európai nemzeti himnuszokban. *Regio.* VII. 2. 3-33.

CSEPELI György - ÖRKÉNY Antal - SZÉKELYI Mária

- 1999 Hogyan lesz az ember cigány? *Kritika.* XXVIII. 3. 30-31.

CSERTI CSAPÓ Tibor

- 2006a Kisebbségpolitika – kisebbségvédelmi alapismeretek. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz.* 17-36. Budapest: Bölcsész Konzorcium

CSERTI CSAPÓ Tibor

- 2006b Szociológiai, szociális tényezők a cigány népesség vizsgálatában. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz.* 161-186. Budapest: Bölcsész Konzorcium

CSONGOR Anna–SZUHAY Péter

- 1992 Cigány kultúra, cigánykutatások. *BUKSZ.* IV. 12. 235- 245.

CRARY, Jonathan

- 1999 *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században.* Budapest: Osiris Kiadó

DARÓCZI Ágnes

- 2001 A magyarországi cigány folklórmozgalom. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép- és Kelet-Európában. Cigány Néprajzi Tanulmányok* 10. 122-129. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság

DEÁKY Zita – NAGY Pál

- 2009 Augustini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775-1776)*. 5-28. Budapest – Gödöllő: Szent István Egyetemi Kiadó

DUPCSIK Csaba

- 2009 *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008*. Budapest: Osiris Kiadó

ERDŐS Kamill

- 1989 A magyarországi cigányság. The Gypsies in Hungary. Tribes, clans. In Vekerdi József (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai. Collected Gypsy studies of Kamill Erdős*. 42-56. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V.B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága – Erkel Ferenc Múzeum

ERIKSEN, Thomas Hylland

- 2008 *Etnicitás és nacionalizmus*. Budapest - Pécs: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

FÁTYOL Tivadar – FLECK Gábor – KŐSZEGI Edit – SZUHAY Péter

- 2006 *A Roma Kultúra virtuális Háza. Multimediális DVD-ROM*. Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium - Phare „Összetartó társadalom megteremtése” program

FEHÉR László

- 2002 A pilisi szlovákok identitásrétegei. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája*. 194-214. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

FEJŐS Zoltán

- 2008 Az egzotikum felé – közelítések, perspektívák. In Fejős Zoltán - Pusztai Bertalan (szerk.): *Az egzotikum. Tabula könyvek* 9. 7-22. Budapest – Szeged: Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

FEJŐS Zoltán

- 2002 Az etnicitás változatai. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája*. 145-159. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

FEJŐS Zoltán

- 2004 Miért a fotó? In Fejős Zoltán (szerk.): *Fotó és néprajzi muzeológia. Tabula könyvek* 6. 7-37. Budapest: Néprajzi Múzeum

FELFÖLDI László

- 2001 A magyarországi cigányság tánc kultúrájának kutatása. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép- és Kelet-Európában. Cigány Néprajzi Tanulmányok 10.* 110-121. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság

FLECK Gábor

- 2003 *Néhány haragos megjegyzés Menyhért Ildikó: Zöld az erdő című, kisiskolásoknak szánt tankönyve kapcsán.* Kézirat

FLEISCHMIDT Margit

- 1997 Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa. In: Fleischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus.* 7-28. Budapest: Osiris Kiadó - Láthatatlan Kollégium

FLEISCHMIDT Margit

- 2002 Szimbolikus konfliktusok és párhuzamos nemzetépítés. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája.* 112-125. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

FLUSSER, Vilém

- 1990 *A fotográfia filozófiája.* Budapest: Tartóshullám – Belvedere – ELTE BTK Kiadó

FLUSSER, Vilém - PETERNÁK Miklós

- 1998 Beszélgetés Vilém Flusserrel. *Replika.* IX. évf. 33-34. 77-79.

FORRAY R. Katalin

- 2003 *Vélemény. Menyhért Ildikó „Zöld az erdő. Cigány népismereti olvasókönyv az általános iskolák alsó tagozata számára” című könyvéről.* Kézirat

FORRAY R. Katalin

- 2006a Módszertani útmutató a romológiai kutatásokhoz. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz.* 209-222. Budapest: Bölcsész Konzorcium

FORRAY R. Katalin

- 2006b Romológia és nevelésszociológia. In: Bárdossy Ildikó – Forray R. Katalin – Kéri Katalin (szerk.): *Tananyagok a pedagógia szakos képzéshez.* 171-190. Budapest: PTE BTK NTI Romológiai és Nevelésszociológiai Tanszék - Bölcsész Konzorcium Kiadó

FORRAY R. Katalin–HEGEDÜS T. András

- 1990 *A cigány etnikum újjászületőben. Tanulmány a családról és az iskoláról.* Budapest: Akadémiai Kiadó

FOSZTÓ László

- 2007 Királyok, papok, újságírók és az angol bárónő – romániai romák a poszt szocialista nyilvánosságban. *Regio.* XVIII. 1. 25-50.

FOSZTÓ László

- 2002 Van-e cigány nemzettudat? In Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. 207-224. Budapest: Teleki László Alapítvány

FOUCAULT, Michel

- 1991 A diskurzus rendje. *Holmi*. III. 7. 868-889.

FOUCAULT, Michel

- 1990 *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó

FRASER, Sir Angus

- 1996 *A cigányok*. Budapest: Osiris Kiadó

GAYER Zoltán

- 1998 Fényképaktusok. *Replika*. IX. évf. 33-34. 87-102.

GEERTZ, Clifford

- 1994 *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég Kiadó

GELLNER, Ernest

- 2007 A nacionalizmus tipológiája. *Regio*. XVIII. 1. 3-24.

GYÁNI Gábor

- 2001 A történetírás és a statisztika kapcsolatának forgandó sorsa. In Pál Eszter (szerk.): *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. 265-278. Budapest: Új Mandátum Kiadó

GYÖRGY Péter

- 2003 A fordulat. *Élet és Irodalom*. XLVII. 15. 7.

HABLICSEK László

- 2000 Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. 243-276. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány- Új Mandátum Könyvkiadó

HABSBURG József

- 1893 Cigány nyelv. In: Bokor József (szerk.): *Pallas Nagy Lexikona*. IV. kötet. 360-361. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság

HANCOCK, Ian

- 2004 *Mi vagyunk a romani nép. Ame sam e Rromane džene*. Budapest: Pont Kiadó

HAVAS Gábor - KEMÉNY István

- 1996 Cigánynak lenni. In Andorka Rudolf-Kolosi Tamás - Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. 352-380. Budapest: Társi Kiadó

HAVAS Gábor–KEMÉNY István–KERTESI Gábor

- 2000 A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. 193-202. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány- Új Mandátum Könyvkiadó

HEGYI Ildikó – IGNÁ CZ József

- é.n. *Cigány népismereti tankönyv az általános iskola 5. osztálya számára*. Kézirat

HEGYI Ildikó – IGNÁ CZ József

- é.n. *Cigány népismereti tankönyv az általános iskola 6. osztálya számára*. Kézirat

HELLER Mária–RÉNYI Ágnes

- 1996 A nyilvános kommunikáció szociológiai modellje. *Jel-Kép*. XV. 4. 3-21.

HELLER Mária–RÉNYI Ágnes

- 2000 A nyilvánosság kommunikációelméleti megközelítéseiről. XIX. *Jel-Kép*. 1. 69-94.

HERRMANN Antal

- 1895 *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei 5 grafikai táblázattal*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet. Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal

HOÓZ István

- 1992 Az 1893. évi cigányösszeírás előzményei és céljai. *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei 5 grafikai táblázattal*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet. Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Hasonmás kiadás. 3-8. Pécs: JPTE

HORVÁTH Aladár

- 2003 Gázsó és roma köz-társaság. *Népszabadság*. Hétvége. LXI. 119/1. 5.

ILLÉS Péter

- 2004 A látvány, az etnográfus és a fényképes dokumentáció. Csaba József néprajzi fotográfiaiáról. In Fejős Zoltán (szerk.): *Fotó és néprajzi muzeológia*. Tabula könyvek 6. 119-134. Budapest: Néprajzi Múzeum

KÁNTOR Zoltán

- 2004 *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel Kiadó

KARSAI László

- 1992 *A cigánykérdés Magyarországon. 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó

KAPRALSKI, Slawomir

- 2001a Identitásépítés és holocaust: a roma politikai nacionalizmus I.. *Amaro Drom*. X. 1. www.amarodrom.hu/archivum/2001/0101/text10.htm, 2009.02.02.

KAPRALSKI, Slawomir

- 2001b Identitásépítés és holocaust: a roma politikai nacionalizmus II.. *Amaro Drom*. X. 2.
www.amarodrom.hu/archivum/2001/0102/text6.htm, 2009.02.02.

KASCHUBA, Wolfgang

- 2004 *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen: Csokonai Kiadó

KEMÉNY István

- 2000 *A magyarországi romák*. Budapest: ÚTMUTATÓ Kiadó

KEMÉNY István

- 1976 *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet

KEMÉNYFI Róbert

- 2002 *A gömöri etnikai térmozaik. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák-magyar etnikai határ futására*. Komárom – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Liliom Aurum Könyvkiadó

KEMÉNYFI Róbert

- 2003 *A kisebbségi tér változatai*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ

KENDE Ágnes

- 2000 Abból főznek, amijük van. *Amaro Drom*. X. 11. 13-15.

KENDE Ágnes

- 1998a Cigányok tananyagként. *Amaro Drom*. VIII. 12. 20-22.

KENDE Ágnes

- 1998b Romológia a felsőoktatásban. *Iskolakultúra*. VIII. 12. 30-36.

KENRICK, Donald

- 2004 *Cigányok: a Gangesztől a Dunáig és a Temzéig*. Budapest: Pont Kiadó

KERTESI Gábor

- 2000 Az empirikus cigánykutatások lehetőségeiről. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. 211-238. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány - Új Mandátum Könyvkiadó

KERTESI Gábor–KÉZDI Gábor

- 1998 *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és Adattár*. Budapest: Socio-typo Kiadó

KERTÉSZ WILKINSON Irén

- 2003 Dal és előadás. A délkelet-magyarországi oláh cigányok társadalmi kapcsolatainak modellje. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Egyén és közösség. Cigány Néprajzi Tanulmányok* 12. 7-35. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság

KISSNÉ KIRÁLY Piroska

- 2003 *Szakértői vélemény a Konsept-H Könyvkiadó Menyhért Ildikó Zöld az erdő cigány népismereti olvasókönyvéről az általános iskolák alsó tagozata számára.* Kézirat

KLIGMAN, Gail

- 2001 A „másság” társadalmi felépítése: a „roma” azonosítása a poszt szocialista közösségekben. *Szociológiai Szemle*. XI. 4. 66-84.

KOCSIS Károly

- 2002 Etnikai-politikai földrajzi adalékok a Kárpát-medencei cigány (roma) kérdés vizsgálatához. In: Reisz Terézia-Andor Mihály (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. 32-49. Pécs: Iskolakultúra Kiadó

KOMORÓCZY Géza

- 1989 Kisebbségekből álló társadalom. Elnöki megnyitó a Nyilvánosság Klub ZSIDÓK, CIGÁNYOK, ELŐLTÉLETEK című vitáján. *Holmi*. I. 11. 149-153.

KOLLER Boglárka

- 2006 *Nemzet, identitás és politika Európában*. Budapest: L' Harmattan Könyvkiadó - Zsigmond Király Főiskola

KÓSA László

- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete. 2. javított, bővített kiadás*. Budapest: Osiris Kiadó

KOVÁCS Éva

- 2009 Fekete testek, fehér testek. A „cigány” képe az 1850-es évektől a XX. század első feléig. *Beszélő*. XIV. 1. 74-90.

KOVÁCS Éva

- 2002 Identitás és etnicitás Kelet-Közép-Európában. In Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. 7-22. Budapest: Teleki László Alapítvány

KOVÁCS Éva – MELEGH Attila

- 2000 „Lehetett volna rosszabb is, mehattünk volna Amerikába is”. Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. 93-153. In Sik Endre-Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete

KOVÁCS Gábor

- 2003 *Vélemény. Menyhért Ildikó: Zöld az erdő. Cigány népismereti olvasókönyv az általános iskolák alsó tagozata számára.* Kézirat

KOVÁCS Mónika

- 2000 *Zsidóság a magyar tankönyvekben.* New York: The American Jewish Committee

KOVALCSIK Katalin

- 2001 A folklórzenészek, a hagyományőrök és az „elektomos cigányok”. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép- és Kelet-Európában. Cigány Néprajzi Tanulmányok 10.* 130-142. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság

KOVALCSIK Katalin

- 2003 Egyéni életsorsokat elbeszélő oláh-cigány lassú dalok. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Egyén és közösség. Cigány Néprajzi Tanulmányok 12.* 36-65. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság

KOVALCSIK Katalin - RÉGER Zita

- 1995 A tudomány mint naiv művészet. *Kritika.* XXIV. 2. 31-34.

KRAPPMAN, Lothar

- 1980 *Az identitás szociológiai dimenziói. Az interakciós folyamatokban való részvétel szerkezeti feltételei.* Budapest: Oktatási Minisztérium

KUHN, Annette

- 1998 A gyermek, aki sosem voltam. Emlékezések. *Replika.* IX. évf. 33-34. 77-79.

LADÁNYI János - SZELÉNYI Iván

- 2004 A kirekesztettség változó formái. *Közép- és délkelet európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata.* Budapest: Napvilág Kiadó

LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván

- 2001 A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet időszakában. *Szociológiai Szemle.* XI. 4. 85-95.

LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván

- 2000 Az etnikai besorolás objektivitásáról. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni.* 203-210. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány- Új Mandátum Könyvkiadó

LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván

- 2002 Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle.* XII. 4. 72-94.

LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván

- 2000 Ki a cigány? In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. 179-192. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány - Új Mandátum Könyvkiadó

LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván

- 2000 Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról”. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. 239-242. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány - Új Mandátum Könyvkiadó

LAKATOS László

- 1991 Miért kell állandóan újraírni a történelmet? In Némedi Dénes (szerk.): *Közelítések*. 185-202. Budapest: ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ

LAKATOS Szilvia

- 2006 A romani/lovári nyelv. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. 112-130. Budapest: Bölcsész Konzorcium

LÁSZLÓ János - THOMKA Beáta

- 2001 *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó

LÁZÁR Guy

- 1995 A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában. *Regio*. VI.1-2. 28-63.

LIÉGEOIS, Jean-Pierre

- 2002a Kisebbségek és oktatás. *Cigányok az iskolában*. Budapest: Pont Kiadó

LIÉGEOIS, Jean-Pierre

- 2002b Romák, cigányok, utazók. Budapest: Pont Kiadó

LIGETI György

- 1997 *Bevezetés a magyarországi cigányság kultúrájába. CD-ROM*. Budapest: Calibra Kiadó

LIGETI György

- 2004 *Cigány népismereti tankönyv a 7-10. osztály számára*. Piliscsaba: Konsept-H Kiadó

LIGETI György

- é.n. *Cigány népismereti tankönyv a 7-12. osztály számára*. Piliscsaba: Konsept-H Kiadó

LIGETI György

- 2007 Kisebbségek és bevándorlók a médiában. *Médiakutató*. VIII. 3. 27-40.

MARTIN György

- 1883 A cigányság tánckultúrája. In: Szegő László (szer.): *Cigányok – honnét jöttek, merre tartanak?* 222-229. Budapest: Kozmosz Könyvek

MAQUET, Jacques

2003 *Az esztétikai tapasztalat. A vizuális művészetek – antropológus szemmel.* Debrecen: Csokonai Kiadó

MENYHÉRT Ildikó

2002 *Zöld az erdő. Cigány népismereti olvasókönyv az általános iskolák alsó tagozata számára.* Piliscsaba: Konsept-H Kiadó

MEZEY Barna – POMOGYI László – TAUBER István

1986 *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. 1422-1985.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó

MÉSZÁROS Árpád–FÓTI János

2000 *A cigány népesség jellemzői Magyarországon.* In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni.* 285-312. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány - Új Mandátum Könyvkiadó

MÉSZÁROS Csilla

2000 *Cigány népismeret az óvodai nevelési program gyakorlatában.* Veszprém: Veszprém Megyei Pedagógiai Intézet

MÓRICZ Zsigmond

é.n. Szatmár vármegye népe. Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. 19. kötet. Szatmár vármegye és Szatmár-Németi.* 256-277. Budapest: „Apollo” Irodalmi Társaság

NAGY Pál

2006 *A magyarországi cigányság története a 16-19. században.* In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz.* 37-57. Budapest: Bölcsész Konzorcium

NAGY Pál

1998 *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában.* Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója

NEMÉNYI Mária

2000 *Kis roma demográfia.* In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni.* 277-282. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány - Új Mandátum Könyvkiadó

NEMÉNYI Mária - SZALAI Júlia

2005 *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai.* Budapest: Új Mandátum Kiadó

OLSVAI Imre

1883 A magyarországi cigányság zenei hagyománya. In: Szegő László (szer.): *Cigányok – honnét jöttek, merre tartanak?* 196-221. Budapest: Kozmosz Könyvek

ÖRKÉNY Antal

2003 *Szakmai vélemény Menyhért Ildikó Zöld az erdő c. cigány népismereti olvasókönyvről.* Kézirat

PÁLMAINÉ ORSÓS Anna

2006a A magyarországi cigány nyelvek szociolingvisztikai, nyelvpolitikai megközelítése. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz.* 93-111. Budapest: Bölcsész Konzorcium

PÁLMAINÉ ORSÓS Anna

2006b Nyelvvizsga beás nyelvből. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz.* 131-144. Budapest: Bölcsész Konzorcium

PAP Tibor

é.n. *A romákkal kapcsolatos legitim tudás forrásai és formái.* Kézirat

PAPP Ágnes

2003 *Lektori vélemény Menyhért Ildikó: Zöld az erdő című tankönyvről.* Kézirat

PETERNÁK Miklós

1993 *Új képfajtákról.* Budapest: Balassi Kiadó

POMOGYI László

1995 *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon.* Budapest: Osiris Kiadó – Századvég Kiadó

POZSONY Ferenc

2001 Az erdélyi cigánykutatások eredményei. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép- és Kelet-Európában. Cigány Néprajzi Tanulmányok 10.* 12-32. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság

PURCSI Barna Gyula

2004 *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”.* Debrecen: Csokonai Kiadó

RAICSNÉ HORVÁTH Anikó

2000 *Cigány népismeret és pedagógia.* Zsámbék: Apor Vilmos Katolikus Főiskola Kiadója

RÉZMŰVES Melinda

- 2003 *Szakértői vélemény. Zöld az erdő/cigány népismereti olvasókönyv az általános iskolák alsó tagozata számára.* Kézirat

RICOEUR, Paul

- 2002 A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. *Szociológiai Figyelő*, II.folyam VI. 60-76.

ROSTÁS-FARKAS György – KARSAI Ervin

- 2001 *Cigány-magyar, magyar-cigány szótár.* Budapest: Kossuth Kiadó

RÓZSAVÖLGYI Adél

- 1997 *Beszélgetések.* Budapest: Calibra Kiadó

SCHÜTZ, Alfred

- 1984 A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban.* 178-228. Budapest: Gondolat Könyvkiadó

SELMECZI KOVÁCS Attila

- 2004 Néprajzi fényképezésünk kezdetei. Reguly Antal palócföldi fotográfiái. In Fejős Zoltán (szerk.): *Fotó és néprajzi muzeológia. Tabula könyvek 6.* 73-82. Budapest: Néprajzi Múzeum

SONTAG, Susan

- 2007 *A fényképezésről.* Budapest: Európa Könyvkiadó

STACHEL, Peter

- 2007 Identitás. A kortárs társadalom- és kultúratudományok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái. *Regio.* XVIII. 4. 3-33.

STEWART, Michael Sinclair

- 1994 *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon.* Budapest: T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány

SZALMA Anna-Mária

- 2008 A fénykép mint narratívum. Kísérlet egy egyéni fényképállomány értelmezésére. *Néprajzi Látóhatár.* XVII. 3. 57-95.

SZARKA László

- 2007 A kisebbségek helye a magyar nemzetfogalomban a 21. század elején. In Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában.* 130-152. Budapest: Gondolat Kiadó

SZARKA László

- 2004 *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban.* Budapest: Lucidus Kiadó

SZEGŐ László

- 1983 *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest: Kozmosz Könyvek

SZÉKELYI Mária – CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal

- 2001a Ambíciók iskolája. (A család, az iskola és a barátok szerepe a sikeres roma életpályák alakulásában). In Pál Eszter (szerk.): *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára.* 61-74. Budapest: Új Mandátum Kiadó

SZÉKELYI Mária – ÖRKÉNY Antal – CSEPELI György

- 2001b Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle.* XI. 3. 19-46.

SZELÉNYI Iván

- 2001 Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban – Bevezetés. *Szociológiai Szemle.* XI. 4. 5-12.

SZILÁGYI Miklós

- 2001 *Néprajzi forráskritika.* Debrecen: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi tanszék

SZÖLLŐSSY Ágnes

- 2002 Cigány a képen. Cigányábrázolás a XIX-XX. századi magyar képzőművészetben. *Beszélő.* VII. 7-8. 72-81.

SZUHAY Péter

- 2002 Akiket cigányoknak neveznek: akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. In Reisz Terézia-Andor Mihály (szerk.): *A cigányság társadalomismerete. Iskolakultúra-könyvek 13.* 9-31. Pécs: Iskolakultúra Kiadó

SZUHAY Péter

- 1999 *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Budapest: Panoráma Kiadó

SZUHAY Péter

- 2001 A Néprajzi Múzeum cigány gyűjteményei és kutatásai. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép- és Kelet-Európában. Cigány Néprajzi Tanulmányok 10.* 67-81. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság

SZUHAY Péter

- 2000 *Amit a cigányokról tudni kell.* Veszprém: Veszprém Megyei Pedagógiai Intézet

SZUHAY Péter

- 2002 Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. *Beszélő*. VII. 7-8. 97-106.

SZUHAY Péter

- 2006 Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. In Fátyol Tivadar - Fleck Gábor - Kőszegi Edit - Szuhay Péter (szerk.): *A Roma Kultúra virtuális Háza*. 21'20"80'''. Budapest: Európai Unió – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium

SZUHAY Péter

- 1998 *Cigány-kép – roma-kép. A Néprajzi Múzeum „Romák közép- és Kelet-Európában” című nemzetközi kiállításának képeskönyve*. Budapest: Néprajzi Múzeum

SZUHAY Péter

- 1995 Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*. VII. 3. 329-341.

SZUHAY Péter

- 1998 Cigányok fényképeken. *Új Holnap*. (XLIII). XVIII. 9. 88-93.

SZUHAY Péter

- 2004 „Így lövünk mi”. A néprajzi fotó szerepe a társadalom megértése folyamatában. Értelmezési kísérlet a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteménye alapján. In Fejős Zoltán (szerk.): *Fotó és néprajzi muzeológia*. 39-61. Budapest: Néprajzi Múzeum

SZUHAY Péter - BARATI Antónia

- 1993 *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. „A világ létra, melyen az egyik fel, a másik le megy”*. *Antropológiai fotóalbum*. 1-365. Budapest: Néprajzi Múzeum

SZUHAY Péter

- 2008 Magyar nyelvű cigányok a Kárpát-medencében. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. 426-435. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet

SZUHAY Péter

- 2003b *Meditációk a cigány/roma népismereti könyvekről, különös tekintettel Menyhért Ildikó Zöld az erdő című munkájára*. Kézirat

SZUHAY Péter

- 2003a Szakértői véleményezések. Kéziratgyűjtemény

SZUHAY Péter

- 2000 Széljegyzetek Bíró András esszéjéhez. *Beszélő*. III. V. 6. 44-48.

TERESTYÉNI Tamás

2004 Fekete pont. A középiskolai történelem- és társadalomismeret-tankönyvek romákkal kapcsolatos tartalmi. *Beszélő*. 2004 III. IX. 5. 80-95.

THOMKA Beáta

1998a Képi időszerkezetek. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 1. Képelemzés*. 7-17. Budapest: Kijárat Kiadó

THOMKA Beáta

1998b *Narratívák 1. Képelemzés*. Budapest: Kijárat Kiadó

THOMKA Beáta

1998c *Narratívák 2. Történet és fikció*. Budapest: Kijárat Kiadó

THOMKA Beáta

2000 *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest: Kijárat Kiadó

THOMKA Beáta – N. KOVÁCS Tímea

1999 *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest: Kijárat Kiadó

TÓTH G. Péter

2002 A „közösség”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás*. 9-31. Budapest: L' Harmattan Könyvkiadó – PTE Néprajz Tanszék

TÓTH Kinga Dóra

2008 Sikeres cigányok identitása Angliában és Magyarországon. Budapest: L' Harmattan Könyvkiadó

TÓTH Zoltán

1987 A századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszere, mint rendi strukturális örökség. In Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom-polgári társadalom 1*. 407-442. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár

UJVÁRY Zoltán

2007 A cigányok tudós kutatója. Wlislöck Henrik, 1856-1907. *Magyar folklórtörténet I*. 519-567. Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoportja

UJVÁRY Zoltán

1994 A cigányság néprajzi kutatásának néhány kérdéséről. In Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok 2*. 32-38. Budapest: Mikszáth Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság

UJVÁRY Zoltán

- 1991 Identitás és etnikum. In Eperjessy Ernő – Krupa András – Ujváry Zoltán (szerk.): *Nemzetiség – identitás*. 13-16. Békéscsaba – Debrecen: Magyar Néprajzi Társaság - Közoktatási Minisztérium Etnikai és Nemzeti Kisebbségi Főosztálya – Ethnica Alapítvány

UJVÁRY Zoltán

- 2007 *Magyar folklórtörténet I.* Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoportja

UJVÁRY Zoltán

- 2008 *Magyar folklórtörténet II.* Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoportja

VARGA Aranka

- 2006 Multikulturalizmus – inkluzív oktatási rendszer. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. 145-160. Budapest: Bölcsész Konzorcium

VEKERDI József

- 1882 *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszéke

VEKERDI József

- 1989 Erdős Kamill szerepe a hazai és külföldi cigánykutatásokban. In: Vekerdí József (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. 7-14. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V.B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága és a gyulai Erkel Ferenc Múzeum,

VENDE Aladár

- 1901 Bihar vármegye népe. In Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. 5. kötet. Bihar vármegye és Nagyvárad*. 212-236. Budapest: „Apollo” Irodalmi Társaság

VENDE Aladár

- é.n. Szatmár vármegye községei. Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. 19. kötet. Szatmár vármegye és Szatmár-Németi*. 33-168. Budapest: „Apollo” Irodalmi Társaság

VERES Valér

- 2005 *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban. Az erdélyi magyarok és románok nemzeti identitásának sajátosságai, társadalmi rétegződési perspektívában.* Budapest: Akadémiai Kiadó

VIRÁG Tünde

- 2003 *Menyhért Ildikó: Zöld az erdő című könyvéről.* Kézirat

VOIGT Vilmos

- 1998 *A magyar folklór.* Budapest: Osiris Kiadó

VOIGT Vilmos

- 1999 Egy klasszikus, egy ismeretlen, sok megoldatlan feladat. In Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Cigány Néprajzi Tanulmányok 8.* 55-71. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság

WLISLOCKI Henrik

- 1893a Cigányok. In: Bokor József (szerk.): *Pallas Nagy Lexikona. IV. kötet.* 361-364. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság

WLISLOCKI Henrik

- 1893b Cigányok. Külön melléklet a Nagy Lexikon IV. kötetének 360-364. lapján levő Cigány nyelv és Cigányok cikkhez. Három képmelléklettel. In: Bokor József (szerk.): *Pallas Nagy Lexikona. IV. kötet. I-XLVIII.* Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság

WOHLGEMUTH Brigitta

- 2003b Bírósághoz fordul a roma tankönyv szerzője. Az iskolák nem tartják rasszistának a művet – Menyhért Ildikó az oktatási tárca miniszteri biztosát és egy cigány egyesületet perel. *Magyar Hírlap.* XXXVI. 56. 8.

WOHLGEMUTH Brigitta

- 2003a Rasszista tankönyv alsó tagozatosoknak? „A hóhérok a cigányok közül kerültek ki” – írja a roma népismeretről szóló kiadvány. *Magyar Hírlap.* XXXVI. 34. 6.

ZSIDAI Péter

- 2003 A sztár csak te vagy. *Élet és Irodalom.* XLVII. 17. 6. és 12.

13. FORRÁSOK JEGYZÉKE

A szöveges források

1. GAÁL Zsigmond

1977 *Változások a cigánylakosság életében Földesen*. DMNA: 1658-77 lsz.

2. IVÁNCICS Nándor

1960 *Vándorcigányok a Nyírségből*. DMNA: V.501.lsz.

3. NÁNI János

1972 *A Balmazújváros-i cigányság letelepedése és élete*. DMNA: 1441-75 lsz.

4. NÁNI János

1970 *A Hajdú-megyei cigányság letelepedése*. DMNA: 1303-72 lsz.

5. NÁNI János

1967 *Cigánytárgyú vegyes gyűjtések Balmazújvárosról*. DMNA: 1442-75 lsz.

A képi források gyűjteményei

1. *Cigány dokumentációk a helytörténeti, az iparművészeti, az irodalmi, a képzőművészeti, a legújabbkori, a numizmatikai és a történeti gyűjteményben*. DMF.

2. *Néprajzi képek 1*. DMAF.

3. *Néprajzi képek 2*. DMF.

14. TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

96. oldal: 1. *A cigány reprezentációk médiatematizációi, a megjelenésük időpontja, a hozzászólások száma és a mediatizált társadalmi diskurzus lezárulásának időpontjai.*

140. oldal: 2. *A cigányok anyanyelv szerinti megoszlása és abszolút száma 1893-ban.*

A táblázat adatainak forrása: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány-összeírás eredményei 5 grafikai táblázattal.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet. Bp. 1895. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Készült Herrmann Antal számításai, az Általános jelentés 34*-35* kimutatásai alapján.

191. oldal: 3. *Cigány reprezentációk a Déri Múzeum Helytörténeti, Iparművészeti, Irodalmi, Képzőművészeti, Legújabbkori, Néprajzi, Numizmatikai és Történeti Gyűjteményében.*

192. oldal: 4. *A néprajzi cigány reprezentációk térbeli rendszere a Déri Múzeum Archív Fotótárának és Fotótárának néprajzi anyagában.*

203. oldal: 5. *A néprajzi cigány reprezentációk típusai és arányai a Déri Múzeum Fotótárának néprajzi anyagában 1950 és 1966 között.*

215. oldal: 6. *A cigányképek ideáltípusai.*

A táblázat forrása: Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008.* 23. Budapest: Osiris Kiadó

15. KÉPEK JEGYZÉKE

172. oldal: 1. kép. *Czigányélet.*
Debrecen, ismeretlen. Kiss Ferencz felvétele (18-6. F 18-20. doboz).
174. oldal: 2. kép. *Cigányok borotválása.*
Hortobágy, 1902. Haranghy György felvétele (F 00982).
175. oldal: 3. kép. *Cigánytánc, gyerekek.*
Vértes, 1950. Béres András felvétele (F 07380).
177. oldal: 4. kép. *Tiszapolgári cigányok botolója.*
Debrecen, 1958. Béres András felvétele. (F 13564).
178. oldal: 5. kép. *Cigányasszony a kunyhóban.*
Hajdúhadház, 1959. Béres András felvétele (F 14000).
179. oldal: 6. kép. *Cigánycsalád a kunyhóban.*
Debrecen-Haláp, 1960. Béres András felvétele (F 14617).
180. oldal: 7. kép. *Tere-fere a fazék mellett.*
Debrecen-Haláp, 1960. Béres András és Faragó István felvétele (F 14626).
181. oldal: 8. kép. *Cigány nők.*
Pocsaj, Cigánytelep. 1962. Béres András felvétele (F 16244).
182. oldal: 9. kép. *Vándor cigány.*
Debrecen, 1966. Béres András felvétele (F 20308).
183. oldal: 10. kép. *Cigányház óllal egybeépítve, mellette tyúkól, szénaszín.*
Kismarja, 1974. Varga Gyula felvétele (F 42317).
190. oldal: 11. kép. *Teknővájó cigányok.*
Jankó János rajza. Vasárnapi Újság, 1862. (F 24722).
190. oldal: 12. kép. *Utazó cigánycsoport.*
Jankó János rajza. Vasárnapi Újság, 1862. (F 24762).

A fényképeket és a rajzokat Lakner Lajosnak, a debreceni Déri Múzeum igazgatójának az engedélyével közöltem.

16. RÖVIDÍTÉSEK

1. DMAF: Déri Múzeum Archív Fotótár.
2. DMDF: Déri Múzeum Digitalizált Fotótár.
3. DMF: Déri Múzeum Fotótár.
4. DMNA: Déri Múzeum Néprajzi Adattár.
5. F: fotószám.
6. é.n; (é.n.): év nélkül.
7. (n.a.): nincs adat.

17. MELLÉKLETEK

17.1. Szöveges források: a témák és a hivatkozott hozzászólások. Romnet Fórum.

A témák és a hivatkozott hozzászólások szövege.

4.2. A cigány/roma reprezentációk töredezettsége és a társadalmi kontextus című alfejezet.

A letöltés helye: <http://forum.romnet.hu>. A letöltés időpontja: 2005.06.24.

„TANKÖNYV” keresőszó

1. „Nyelv és asszimiláció” téma: 2003.03.24-2003.04.10. 2003. március.

„Báli, örülök hogy felvetted ezt a kérdést, és hogy pont te vetted fel... igenis elkerülhető, mondom és hiszem. Hogyan? Júgóban, vagyis Vajdaságban már évek óta rimánkodok fűhöz-fához hogy indítsan egy romanyelv alap- közép- és felsőszintű kurzust, mindenkinek aki meg szeretné tanulni a nyelvet...

kicsiknek és nagyoknak, cigányoknak és gádzsóknak...és mindenhol mondom azt is, én leszek az első aki erre jelentkezik... talán a nyáron beindul egy ilyen Zomborban.

Ez az egyik módszer. másik a két- három-, vagy többnyelvű tájékoztatás... ez alatt értem, hogy minden roma média kötelezze magát hogy egyszerre tájékoztasson mind a standardizált (-ható) romani nyelven, mind a környezet vagy többség nyelvén, és mindenhol ahol ilyen lakosság van, beási nyelven is.. .hidd el, én újságíróként (rádióműsorokban) ezt tettem, annak ellenére hogy nem tudok se cigányul, se beásul, de annyit tudtam hogy felolvassam azt amit más irt e nyelveken, hadd szokja a hallgató a nyelv hangzását és hogy megkérdezzem tőle miről is van itt szó, és ezt a hallgatóknak szerbül és magyarul is elmondjam, hogy értsék meg ők is...

Harmadik módszer: Júgóban a roma nyelv fakultatív tantárgy (lehet) a sulikban a cigánygyerekek számára... szerintem legyen fakultatív a nemcigánygyerekek részére, és kötelező minden olyan cigánygyereknek akik otthon cigányul beszélnek..., tantervvel, programmal, tankönyvekkel, tanszerekkel egyetemben...

és hogy ez lehessen, itt a negyedik módszer: Romológiai Intézet, ahol ezt elő tudják készíteni...

végül a legfontosabb: OTTHON tanítsanak bennünket anyanyelvünkre, hogy ne történjen meg hogy az én anyanyelvem CSAK a magyar és szerb, másol CSAK a cseh, bolgár, spanyol, angol, orosz maradjon.”

2. „Az egri kórház cikkéhez” téma: (n.a.). 2003. május.

„Kismama!

Úgy látom, hogy itt lassan már társadalomismereti órákat kellene adni.

Kismama : "Vajda! Elég szomorú, hogy te a kiegészítő iskolák pedagógusai ról azt gondold, hogy ők nem lehetnek példaképek"

Vajda: Kívánok neked sok ilyet. Remélem a te gyerekeidnek, nem innen kell majd választaniuk.

Kismama: "És a türelmükről még nem is beszéltem"

Vajda: Kezdem azt érezni, hogy te nagyon jártas vagy ebben. Nagyon sok sikeres embert felneveltek már ezek az intézmények.

Kismama: "Ha több generáció nem tanul, ahogy írod, annak nem csak a szegénység az oka"

Vajda: Várom a többi indokaidat is.

Kismama: "Mert minden gyereknek kötelező suliba járnia!"

Vajda: Ez nagyon is igaz, és mind kiváló képzést kap a kisegítő iskolákban! Ugye?

Kismama: "Hogy otthon nem tudnak neki segíteni a lecke írásban, nem gond, mert erre van a napközi. Inkább az a baj, ha gátolják őt otthon a tanulásban. Ha nincs otthon áram, akkor is ott a sulis, ott lehet felkészülni másnapra."

Vajda: Tudod a napközibe is be kell fizetni az étkezést. Gátolják őket a tanulásban, mondd te. Persze mindennap agyonverik őket, ha veszik a bátorságot, hogy elővegyék a tankönyveket.

Ha nincs otthon áram ott a sulis, mondd te. Csak ha nincs áram, akkor lehet, hogy fűtés sincs, víz sincs.

És mondjuk télen a gyerekek, gondold el, hogy ki tudja magukat pihenni, hogy frissen mehessenek az iskolába.

Kismama: "hogya nevelés nagy része 3 éves korig megtörténik"

Vajda: Hát nem akarok most itt neked pszichológia órát adni, de a gyermek fejlődési szakaszából kiemeltem neked hármat. Három éves korában a gyerek még csak a szárnyait próbálgatja. Viszont a kötődés kialakulásában ennek a három évnek igen nagy szerepet tulajdonít a tudomány.

1. Csecsemőkor (1 év)

E szakasz konfliktusa az alapvető bizalom és az alapvető bizalmatlanság között feszül.

2. Kisgyermekkor (2-3 év)

E szakasz feladata az, hogy a gyermek az autonómia érzését fejlessze ki az önálló tetteit kísérő széjjel és kétséggel szemben.

3. Ovodáskor (3-5)

E szakasz konfliktusa a kezdeményezés a bűntudattal szemben. A kezdeményező gyermek éberen fürkészi, mikor érvényesítheti újonnan szerzett akaratérzését a körülötte lévő világban.

Kismama: "Lehet utána csiszolni, de teljesen átalakítani a személyiséget már nem"

Most ne kívánd tőlem, hogy Erikson fejlődési elméletét levezessem, de már megint sztereotip gondolkodásod, fejtetted ki. Hidd el a tudományt, nem azért írják le a "nagyok", hogy az csak a könyvtárakban legyenek meg.

Kismama idézetéből: Az okok között természetesen nem csak a dlszkriminációt sejtethetjük. A roma lakosság egészségtelen életkörülményei, életmódja is.

Vajda: Szerinted, ha tehetnék, akkor nem élnének egészséges körülmények között. Ők nem jobban szeretnék, ha gyermekeik kultúrált játszótéren szórakozhatnának?

Kismama: Ez mind sajnálatos tény, de a terhesgondozáson való részvétel ingyenes, nem függ a szegénységtől.

Vajda: 1. nem tudom, hogy milyen tudományos álláspontra támaszkodva állítod, hogy nem mennek a cigány emberek terhesrendelésre. Ezt is biztos csak a hallottad valakitől. Vagy nem?

Természetesen biztos léteznek olyanok, akik nem mennek el, de én nem ismerek személy szerint egyet sem. Te ismersz olyat, aki nem ment el?

Kismama: "Ha egy gyerek, mindegy, hogy roma -e vagy sem, kiemelkedően jól teljesít a kisegítő iskolában, akkor visszahe-

lyezhető normál ált. iskolába."

Vajda: Ha erre a kijelentésre tudsz hozni egy példát is, akkor igazad van. De amíg egyet sem tudtak vissza integrálni, addig igen is, hogy a tanárokkal van a baj. Magyarul szarok.

Most olvasom, hogy miért nem kerülnek onnan vissza a gyerekek. De a válaszem ugyan az, mert szarok a tanárok. És a 16-os hozzászólásom ban is hoztam rá egy példát.

Kismama írja:

"A fejkvótához: Minden normál általános iskola dupla pénzt kap, a kisebbségből származó gyerekek után. Ha bevallja a szülő, hogy roma. Így tehát anyagilag nem érdeke az iskolának, hogy elküldje ezeket a gyerekeket."

Már megint tévedsz. Nem duplát kapnak, hanem csak kapnak, mert amit te dupla felének gondolsz, azt állami normatívának hívják. Ráadásul a Kisegítő iskolákban még többet kapnak, tehát ha integrálnak egy gyereket, akkor elvesztenek egy pénzforrást. Tehát nem érdekük az integrálás."

3. „Új roma tömörülést hozna létre Horváth Aladár” téma: (n.a.). 2003. augusztus.

„Kedv. Vajda!Én spéci nem vagyok se kismama, se nagymama! :)

Nincsen kedved velem vitázni? Akkor meg azt írd, és ne azt, hogy kihez hasonlít a vitakultúrám, ez elég idióta egy érv ellenem! Miféle általánosítás, hogy te láttál pár órát, és annak alapján ítélsz a pedagógusok környezetvédő munkájáról? Könyörgök, számold össze, hány pedagógust ismersz annyira, hogy meg tudod ítélni a munkájukat! Előítéletes vagy, amikor azt mondd, a pedagógiai programok csak papíron vannak, és nem működnek. Ha utánajársz, a környezetvédők oszlopos tagjai pedagógusok! "Csak nézz szét a nagyvilágban," és aztán vagdalkózz!"Más dolog foglalkozni vele és más dolog a gyerekeket rá nevelni a környezetvédelemre. Tehát most sem azt mondom, hogy a pedagógusok nem foglalkoznak vele, ha nem azt mondom, hogy nem jó a módszer.

"

Megoldásként ajánlanám, hogy írd egy tankönyvet, ha szerinted a jelenlegiek nem jók. Megkérdezhetem, hányféle tankönyvből tanítottál már? Ismered az újakat is, amelyek 2-3 éve jöttek ki? Örömmel hozhatnád tudomásomra azt is, hogy miből méred le a mostani gyerekek képzettségét e téren. Amit most tapasztalsz, az a felnőttek képzetlensége! A gyerekek akkor tudnak majd bizonyítani, ha ők lesznek felnőttek, és kezükben lesz a döntés joga környezetvédelmi kérdésekben.

"Azt mondd, hogy egyenesen sértő a pedagógusokra nézve az állításom. Nem tudom, mire gondolsz!"

Olvadni és értelmezni. A saját írásodat is! Akkor biztosan megérted!

Azóta csak megerősítetted, hogy nem vagy elégedett a pedagógusokkal: De szerinted abból áll a környezetvédelemre való nevelés, hogy azt az iskola a pedagógiai programjába (szmsz) azt bele foglalja? Úgyhogy ne mosakodj, felesleges!"

„OKTATÁS” keresőszó

1. „Miről ismerszik a cigány?” téma: 2003.06.11-2003.06.18. 2003.június.

„Miről ismerszik a cigány?

Roma gyereknek roma tanár, roma bűnözőnek roma rendőr A rendőrök szerint több cigány rendőrré lenne szükség, mert ők hatékonyabbak a cigány bűnözőkkel szemben. Tarján Gábor, a Rendőrtiszti Főiskola adjunktusa állítását arra a kutatásra alapozza, melynek során hatszáz zászlóst és tiszthelyettest kérdezett meg a romák helyzetéről, romák és rendőrök viszonyáról.

- Kik a cigányok?

Tarján Gábor: - Sem én, sem az általam megkérdezett rendőrök nem fogadják el az önminősítés elvét. Hogy ki a roma, azt meg lehet állapítani a bőrszínből, a névből. A rendőrök az életvitelt - például a munkamorált, cigányos viselkedést - tartják

lényegesnek, meghatározónak. Nem általánosítanak a romákkal kapcsolatban. Pontos, átfogó képpel rendelkeznek a cigányságról, annak kultúrájáról, történelméről, problémáiról. A cigányok oktatását tartják a neurális pontnak. Szerintük a cigányok értékítéletében a tudásnak, a műveltségnek nincs jelentősége. A rendőrök szerint sokkal hatékonyabb lenne a cigány gyerekek oktatása, ha cigány tanárok tanítanák őket.

- Azt mondja, hogy a rendőröknek pontos, átfogó képük van a cigányságról. Mi tartozik ide, illetve milyen előítéleteik vannak a rendőröknek?

- Először is meg kell jegyezni, hogy a cigányok is előítéletesek a rendőrökkel szemben. A rendőrök előítéletei mind tartalmukban, mind intenzitásukban megegyeznek a társadalom előítéleteivel. A megkérdezettek szerint a cigányság egy roppant agyafúrt népség, mert ötszáz éve üldözik őket. A történelem tette őket olyanná, amilyenek. A romák dögevők - állítják a rendőrök. Először megfűstölik a dögöt, aztán megeszik, a maradékot pedig eladják. Véleményem szerint ez nem előítélet, hanem tény. A rendőrök agresszívnek tartják a cigányokat. A kihallgatások során szándékosan odaverik magukat a falhoz, aztán beperelik a rendőröket. Vagy politikai, etnikai síkra terelik a szót, mert arra számítanak, hogy mindig akad egy politikai erő, amely felkarolja őket. A rendőröket viszont senki sem védi meg. A rendőrök a köztük és a romák közötti konfliktusokat tisztán szakmaiaknak gondolják. Azért tűnhetnek többnek, vagy másnak, mert a média - a szenzáció kedvéért, politikai érdekekből - felfújja azokat, túlhangsúlyozza etnikai jellegüket.

- Mit ért azon, hogy a konfliktusok szakmaiak?

- A szakmai ok azt jelenti, hogy a bűnözők között jóval nagyobb arányban fordulnak elő cigány elkövetők, mint azt össznépszerűsége belüli arányuk indokolná. Ez tény. A rendőrök a cigánybűnözés kifejezést csak azokra a cigányokra vonatkoztatják, akik bűncselekményeket követnek el. Vagy inkább csak a cselekményekre. Tudniillik bizonyos bűncselekményeket csak a cigányok követnek el.

A rendőrök a romákat csoportokra osztják. Vannak a főállású bűnözők. Ők a cigányságon belül is izoláltak. A telepi cigányok a rendszerváltás vesztesei. Kisebb bűncselekményeket követnek el. A harmadik csoportba azokat sorolják, akik beköltöztek a faluba, és kisebb-nagyobb sikerrel integrálódtak a falu közösségébe. Általában kereskedők, nem bűnözők. A muzsik cigányok már asszimilálódtak a társadalomba. Muzsik cigánynak nevezik a cigány értelmiséget - a rendőrök szerint nekik nincs identitástudatuk -, a legális kereskedőket és vállalkozókat. A rendőröknek nincs negatív véleményük róluk, igaz - elgondolások szerint - ők maguk is elhatárolódnak a cigányoktól. Végül az utolsó csoportot a láthatatlan gazdaság urai, a maffiózók alkotják. A rendőrök tehetetlennek érzik magukat velük szemben. Őket leszámítva, a roma bűnözőket sokkal könnyebb elfogni, mint a magyarokat, mert a cigányok nem tudják eltüntetni a nyomokat, tipikus módszerekkel dolgoznak, és kísértékű bűncselekményeket követnek el. A megkérdezettek szerint a cigány szervezett bűnözés ellen csak úgy lehet hatékonyan fellépni, ha figyelembe vesszük a romák sajátosságait. Ehhez több cigány rendőrré lenne szükség. A rendőrök azt tartják a fő akadállyal, hogy a cigányok nem bírják a kötöttséget. Márpedig a rendőri szakma sok kötöttséget jelent. Én is úgy gondolom, hogy kevés a cigány rendőr, pedig a cigány bűnözőkkel szemben ők sokkal hatékonyabbak. Nyilván azért, mert a roma bűnöző romát lát benne. A megkérdezetteknek jó a véleményük a cigány rendőrökről, mert azok nagyon ügyelnek a rendre. A roma rendőrök szemében sokkal nagyobb az egyenruha becsülete. Talán az asszimiláció egyik útjának tekintik.

Az etnikai kistestvér

"Szerintem nem több cigány rendőrré lenne szükség, hanem arra, hogy a rendőrök beszéljenek cigányul." - mondja Dudás Rezső cigány származású rendőr zászlós, aki a IX. kerületi rendőrségen teljesít szolgálatot.

Hatékonyabbak-e a cigány rendőrök a cigány bűnözőkkel szemben? Szükség lenne-e több cigány rendőrré? Mi az alapja a cigány-rendőr konfliktusnak egy cigány származású rendőr szerint?

Rendőrrel csak engedéllyel lehet interjút készíteni. Berkes alezredes úr, IX. kerületi kapitány semmi akadályát nem látja ennek. Készséges, sőt talán még lelkes is. Megígéri, beszél Dudás Rezsővel, aztán visszahív. Várom a hívást, de hiába. Nem baj, hívom én.

"Megkérdeztem a BRFK-t. Sajnos a kérdés kényessége miatt nem engedélyezhetem az interjút. A Dézsi Mihály úr (a BRFK sajtószóvivője - a szerk.) majd nyilatkozik." - mondja Berkes alezredes.

BRFK sajtóosztálya. "Dézsi úr természetesen engedélyezte az interjút. Már hívtuk a Berkes alezredest, de nem tudtuk elérni." - állítja Dézsi úr titkárnője. Telefon Berkes alezredesnek. Bizalmatlan, saját fülével akarja hallani a boldogító igent. Újabb ígéret: fölhívja a BRFK-t, aztán engem. Engem biztosan nem hívott. Utolsó kísérlet: "Mi a helyzet, Berkes úr?" Berkes alez-

redes: "Rendben, beszélhet a Dudással."

Dudás Rezső hétfőn reggel nyolckor vár a Börzsöny utcai rendőrőrsön. József Attila lakótelep. Zöldövezet a IX. kerületben. Törpe rendőrök a hatalmas égimeszelők között. Korábban érek oda. Belépek. Se nem áldozat, se nem bűnöző, akkor mi? A rendőrök keresik a hangnemet. Én is. Űt-pecs-kop székek, ajtók, számítógép. Korán van, a rendőrök még nem rázódtak össze szervezetté. Néhányan még atlétatrikóban isszák első kávéjukat, eseteket mesélnek. Vidám a hangulat. "Amíg elkészülök, beszélgessen a kollégámmal."- kér Dudás Rezső. Traub Ferenc főhadnagy kíváncsi, hogy mit is akarok én a Dudástól. Elmondom. Erről aztán ő is tudna mesélni. Cigány bűnözők, cigány rendőrök. Tapasztalata, az van döggivel. Megérkezik Dudás Rezső. Sok cigánnyal beszéltem már, de soha nem a cigány voltukról. Dudás Rezsőt nem érintik kínosan a kérdések. Könnyedén romázik.

Traub úr határozottan állítja, van cigány bűnözés (Traub úr utólag a cigány bűnözés kifejezést cigány jellegűre módosította, mivel az előbbi "elavult kriminalisztikai fogalom". A módosítást követően Traub főhadnagy a cigány jellegű bűnözés kifejezést is elavult kriminalisztikai fogalomnak minősítette. Lásd keretes írásunkat!), és fel lehet ismerni, ha egy bűncselekményt cigány követ el, mert azok odaszarnak a . tett színhelyére. Ha cigány lennék, ha tudnám is, hogy van igazsága annak, amit a kolléga mond, így bele a pofámba azért rosszul esne. Tán vitatkoznék, védeném a fajtámat. Amit szabad Jupiternek, nem szabad a kisökörnek. De szabad. Dudás úr nem ellenkezik. Egyetért? Szinte mindenben. Traub úr bizalmatlan. Kirakítja a táskából a magnót. Természetesen kikapcsolva. Bár Dudás Rezsővel készítek interjút, mégis mintha ő lenne a "felesleges harmadik". Traub úr és én egy kisasztal mellett fotelben ülünk, Dudás Rezső egy odatolt széken, mint aki csak beugrott egy pillanatra. Cigányok és rendőrök közötti konfliktus? Nincs. Traub úr szerint a média fújja fel az egészet, a TV. Dudás Rezső szerint "Ha van, azt a cigányok szítják, mert így méltányosabb elbánást remélnék. Ténylegesen két dologból adódhat konfliktus cigány és rendőr között. Egyrészt, hogy a cigányok más hőfokon élik meg az eseményeket, másrészt a cigányok szellemi felkészültségének hiánya. Ezek a bűnözők nem egyetemet végzett emberek.." Hogy egy cigány rendőr esetleg hatékonyabb egy cigány bűnözővel szemben? "Ez egy íróasztal mellett kitalált elmélet."- véli Traub Ferenc. Szerinte teljesen mindegy, hogy egy rendőr cigány, zsidó, vagy sárga. Nem lehet általánosítani. Dudás Rezső egyetért. "Egyáltalán nem biztos, hogy saját fajtámmal jobban elbírok. Természetesen sokszor előny, hogy cigány vagyok, mert beszélek cigányul, így a roma bűnözők nem tudnak sutyorogni a hátam mögött. Mondok egy példát: a kis pesti piacon járőröztünk, amikor a romák között kitört a botrány. Az egyik egy szamurájakkal hadonászott. A romák sokan voltak, a rendőrök kevesen. A kollégáim engem küldtek oda, mert tudok cigányul. Oda is mentem a romához, és cigányul meggyőztem, hogy tegye le a kardot. Én nyugodtan lecigányozhatom a cigányt, biztos, hogy nem fog feljelenteni, mert látja, hogy én is az vagyok. Nemrégiben egy kocsmában a romák összeverekedtek. Ha nem én vagyok ott, akkor a roma megpróbálta volna etnikai síkra terelni a szót, mondván, miért pont őt akarják letartóztatni, talán azért, mert cigány. Így ezzel meg se próbálkozott. Ugyanakkor sokszor hátrány, hogy cigány vagyok. Jön a дума, hogy "nehogy már egy cigány jelentsen fel egy másik cigányt".

Hogy több cigány rendőr? Ugyan minek? Ha elmondanám, hogy mégis ezt hogy képelem. Traub úr kezdi elveszíteni a türelmét, vagy talán bosszantják a kérdések. Otthagyja kényelmes fotelét, és átül az íróasztala mögé.

D.R.: - Szerintem nem több cigány rendőrré lenne szükség, hanem arra, hogy a rendőrök beszéljenek cigányul. Ez egy nagyon erős fegyver lenne. Egyébként is, hogy gondolja, hogy több cigány rendőr legyen? Ahhoz, hogy valaki rendőr lehessen, felvételi vizsgákat kell tennie. Ezekben a cigány nem fog átmenni, mert a legtöbbjének még érettségije sincsen.

Kapok a szón, hogy talán az oktatás területén, talán ott lehetne tenni valamit, hogy talán jobban kellene támogatni a cigány gyerekeket a tanulásban, hogy ne bukjának ki már rögtön az általánosból, hogy legalább azt végezzék el. Közröhej tárgyává válok. Tényleg kinevetnek.

D.R.: - Ezekben a gyerekeken így nem lehet segíteni, mert nincs motivációjuk. Akarni, bizonyítani kell. Nem fognak valakit csak azért felvenni, mert cigány. Itt egyenlő elbírálás alá esnek az emberek. Engem sem ér semmilyen megkülönböztetés, mert roma vagyok. Sem előnyömről, sem hátrányomra. egy kollégám "etnikai kistestvérem"-nek hív. Én ezt nem bánom. Sőt, szeretem."

2. „Cigány Kézből nem esznek” téma: 2005.02.07-2005.04.02. 2005. március.

„Több hiteles anyagot cigányok bevonásával néhol az önmagukat vállaló erős identitással rendelkező CIGÁNYOK bevonásával minden téren. Roma kultúra és népismert oktatása, mert hazánkban ennek feladását sugalotta többnyire az egykori társadalmi - politikai érdekek. Meg kell mutatni a "polgárosodó cigány rétegeket is a szegénység és a nyomor, kitaszítottság mellett. Fontos szerepet szánnék a cigány nyelveknek, mert a nyelv elhagyása lazuló összetartáshoz néhol identitás veszteshez vezethet ahogy sok esetben számos példa van erre. Nem csak "oláh(nem bántásként írom) ha nem a romungre cigányok nyelvéről is. Ki kell vezetni- e népet a komplexus zavarokból identitásuk elvesztéséből. Az asszimiláció nem ritkán a cigányságot erősen szétbontotta néhol az egykori hatalmak egymás ellen úszították a cigány csoportokat. A Diploma nem minden esetben esély a több szakma annál inkább, mert sok esetben jobb (jelenleg még nem) helyzeteket is szülhet. Társadalmunk szemlélet váltása is szükséges a majd:700 éve itt élő roma emberek esélyeit növelheti. Jelenleg a diplomás, középfokú végzettségű, illetve 8 ált, végzett roma polgároknak éppúgy nehéz főként, ha látható arcjegyein származása. Társadalom úgy kezeli a romákat mintha új jövevények lennének. Talán eljön az a korszak amikor nem szégyen a cigány nyelv (még a cigányokon belül is ösztönözve lesz önmaga kultúrája átadására és nem a bünözés, prostitúció, műveletlenség, komplexus zavar lesz amiként megítéli- e népet a társadalom egy jelentős része és felsem tételezei, hogy igen szép számmal vannak e felsoroltak ellentétei is!) Nem lesz szégyen a cigány kézből evés sem ahogy már sok helyen is van itthon is külhonban is. - természetesen jó példák is vannak ezekről sem szabad megfeledkezni! (pajikerav achen devleha)”.

3. „Ön szerint ki a cigány” téma: 2003.11.30-2005.06.23. 2005.június.

„Kedves Barátom Köszöntelek! nagyon kevesen részben az értelmiség egyes roma / sint-ura csoportok kiknek lehetnek infóik önmagukról, de a jelentősebb többség szerintem keveset tudhat, illetve: a többségi társadalom is.. Nincs oktatásban a roma(Rom, Kalo,manush, sint) történelem hazánkban sehol- pedig nem ártana ált. iskolákban,(Mind két fél részére oktatni!!! ahová sok roma diák jár ott is vagy a muzsikus (lavutara) cigányoknak is a rajkovok- nak) A Roma(no) nép egyből származik az egész több néppel érintkezve érte el végső letelepedését: 1300-as évektől egyes csoportjai: manush , manushvari, sint-ura, pajiban-ura, kalore, : Oláh Országban élők tovább voltak együtt ennek következtében”

4. „Ön szerint ki a cigány” téma: 2003.11.30-2005.06.23. 2005.június.

„Kedves Barátom! Örvendek és bizony egyetértek teljesen veled! Nincs oktatásban történelmünk, nyelveink stb...Még roma berkeken belül sem oly sok esetben. Nagyobb roma pártoknak kik hitelesek előadásokat kellene tartani és némely roma médiáknak is önmagunkról(Sind: ebből ered a sinti- szinto csoport neve) Manush- kalo, sind, rom-e négy vezető egykoron mellyek cigány csoport nevet is jelölnek.(Világban élő cigányok népnévként mind a négy jelölést használják magukra: kali- kalo -- manush(vari) sint(ura) rom. Mind a négy" Törzsnek" (kasztnak létezett illetve létezik még nyelve amelyek hatottak is egymásra, hisz érintkeztek nem ritkán házasodtak is egymással.Magyarországon: Mária Terézia betiltja a cigányoknak nyelvi formátumaikat TILOS VOLT A CIGÁNY NYELV ezért vesztek el főként a " Romungre csoporté(Sint, pajiban,bengkale). Erős komplexus zavar alakult ki egyes csoportoknál nyelvük elfelejtései miatt illetve összetartásuk részben lazult.Az elmúlt években nagyon sok roma emberrel találkoztam kik elfelejtették nyelvüket de vissza tanulták újból (a világban is a Spanyol :kale csoport)illetve: Piliscsabán, Csobánkán, Nógrád egyes területein még beszélnek a" Romungrok"is nyelvüket ott pajiban-oknak mondják azaz: Kárpáti cigány: szegkovács, muzsikus, vályogvetők leszármazottai) Fontosnak tartanám a eredet tanítását gyermekeinknek ne csak a előítéletek révén tudják meg származásukat.AZ Internet segítségével sok külhoni roma- sinti, kalo, manush csoportokból származó Barátra tettem szert és bizony csodálkoznak, hogy M.O-Gon a cigányoknak mondott emberek java része(60-70%)elfelejtette nyelvét legjobban a Német :szintó muzsikus cigányok furcsálották-e tényt. (laches diwes kalije! Kampel szal bud roma dzaneha kija aveha le romeha, soskoje chib pre vakerenas hine. Bud ternyika hine nyiko(nyista) dzaneha! Indzi kampela sittos! Roma jek hin bud dzivel andro svetos bud 10-12 millione. bud latchije kalore, latchije bashavel hine . Bud amalen hin andro svetos! Me vakerdem lela romanes bud romani dialuktuso pre vakere! Palikerav achen devieha, hoj baxtale thovav dumengelkalo sinyesh? vaker tu romanes! / taves saste thaj baxtale romale!sittyos romanes rom san?”

17.2. Szöveges források: néprajzi szöveges gyűjtések. Néprajzi Adattár, Déri Múzeum.

Néprajzi szöveges gyűjtések.

Néprajzi Adattár, Déri Múzeum, Debrecen.

LELTÁRI SZÁM	MEG-NEVEZÉS	ÉV-SZÁM	LELŐHELY	GYŰJTŐ	MÉRET	MEG-JEGYZÉS	JELENTÉS KÉSZÍTŐJE
DMNA: 1442-75 lsz.	Cigány-tárgyú vegyes gyűjtések Balmaz-újvárosról	1967.	Balmaz-újváros	Náni János	13 oldal, de 8 oldal található meg		Náni János
DMNA: 1303-72 lsz.	A Hajdú-megyei cigányság letelepedése.	1970.	Balmaz-újváros	Náni János	12 oldal	Az 1970-es néprajzi gyűjtő-pályázat dolgozata.	Náni János
DMNA: 1441-75 lsz.	A Balmaz-újváros-i cigányság letelepedése és élete.	1972.	Balmaz-újváros	Náni János	16 oldal		Náni János
DMNA: 1658-77 lsz.	Változások a cigány-lakosság életében Földesen.	1977.	Földes	Gaál Zsigmond és Balogh Jánosné és Sápi Albert	11 oldal	Az 1977-es országos gyűjtő-pályázat dolgozata.	Gaál Zsigmond
DMNA: V.501.lsz.	Vándorcigányok a Nyírségből.	1960. június 15. és 1960. június 20.	Debrecen – Haláp, erdő-gazdaság	Dr. Béres András és Iváncsics Nándor, Faragó István és Iváncsics Nándor	7 oldal, ebből 4 oldal szöveg, 3 oldal rajzok és ábrák, és közel 50 fénykép, de a forrásban kevesebb mint 40 fénykép található	Muzeológusok, néprajz-kutatók.	Iváncsics Nándor

17.3. Képi források: néprajzi fényképek. Archív Fotótár, Déri Múzeum.

Néprajzi fényképek.

Archív Fotótár, Déri Múzeum, Debrecen.

LELTÁRI SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉVSZÁM	MEGJEGYZÉS
18-6. F 18-20. doboz	Czigányélet	Kiss Ferencz	Debrecen	ismeretlen	DMA Fénykép- gyűjtemény, Régi néprajzi képek
20-3. F 18-20. doboz	Cigány kovács vagy lókupec	ismeretlen	Debrecen	1890. körül	DMA Fénykép- gyűjtemény, Régi néprajzi képek
20-4. F 18-20. doboz	Cigány kovács vagy lókupec	ismeretlen	Debrecen	1890. körül	DMA Fénykép- gyűjtemény, Régi néprajzi képek
9. F 60. doboz Piac. Nagy- vásár	Táncoló cigányasszony a debreceni nagyvásárból	Révész End- re	Debrecen	1929. ápr. 22.	DMA Fénykép- gyűjtemény, Régi néprajzi képek

17.4. Képi források: néprajzi fényképek. Fotótár, Déri Múzeum.

Néprajzi fényképek.

Fotótár, Déri Múzeum, Debrecen.

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉV	MEG-JEGYZÉS
1	979	Cigányasszony, hátán a gyerek	Kuzmann Leó	Debrecen	ismeretlen	
2	980	Vak cigány	Perczel Miklós	Debrecen	1918	
3	981	Tapasztó cigányok	Zoltai Lajos	Püspök-ladány	1908	
4	982	Cigányok borotválása	Haranghy György	Hortobágy	1902. júl. 6.	
5	983	Egy lovas ekhós cigányszekér	Kuzmann Leó	Debrecen	ismeretlen	
6	1380	Cigányputri	Zoltai Lajos	Hajdú-hadház	1908	
7	1520	Teknővásár	Kuzmann Leó	Debrecen	ismeretlen	bizony-talan
8	1521	Teknővájók	Kuzmann Leó	Debrecen	ismeretlen	bizony-talan
9	2371	Cigányszekerek	Ecsedi István	Hortobágy, csárda	1930	
10	2685	Hidivásár, cigányok	Ecsedi István	Hortobágy	ismeretlen	
11	4185	Cigányasszony	Lükő Gábor	Vucskó-mező, Máramaros	1940. máj. 16.	
12	6131	Vőfély cigány-lakodalomra hív	Béres András	Püspök-ladány	1950. júl. 19.	
13	6131 a	Vőfély cigány-lakodalomra hív	Béres András	Püspök-ladány	1950. júl. 19.	
14	6131 b	Vőfély cigány-lakodalomra hív	Béres András	Püspök-ladány	1950. júl. 19.	
15	6165	Cigány vőfély hivatgat	Béres András	Püspök-ladány	1950. nov. 20.	
16	6166	Cigány vőfély hivatgat	Béres András	Püspök-ladány	1950. nov. 20.	
17	6344	Öreg ember (Egeresi Mihály, hátul: Rácz Béla cigány)	Béres András	Kismarja	1951. máj. 19.	
18	6349	Cigánytánc, járja Zsákai Károly	Béres András	Kismarja	1951. máj. 20.	
19	7376	Cigánytánc, gyerekek	Béres András	Vértes	1950. máj.	
20	7377	Cigánytánc, gyerekek	Béres András	Vértes	1950. máj.	
21	7378	Cigánytánc, gyerekek	Béres András	Vértes	1950. máj.	
22	7379	Cigánytánc, gyerekek	Béres András	Vértes	1950. máj.	
23	7380	Cigánytánc, gyerekek	Béres András	Vértes	1950. máj.	

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉV	MEG-JEGYZÉS
24	7381	Cigánytánc, gyerekek	Béres András	Vértes	1950. máj.	a háttér- ben Varga Gyula
25	7382	Cigánytánc, gyerekek	Béres András	Vértes	1950. máj.	
26	7383	Cigánytánc, gyerekek	Béres András	Vértes	1950. máj.	
27	7384	Cigánytánc, gyerekek	Béres András	Vértes	1950. máj.	
28	7385	Cigánytánc, gyerekek	Béres András	Vértes	1950. máj.	
29	7386	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
30	7387	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
31	7388	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
32	7389	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
33	7390	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
34	7391	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
35	7392	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
36	7393	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
37	7394	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
38	7395	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	kép- hiány
39	7396	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
40	7397	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
41	7398	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
42	7399	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
43	7400	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
44	7401	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
45	7402	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
46	7403	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
47	7404	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
48	7405	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
49	7406	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1950. máj.	
50	8228	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
51	8229	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉV	MEG-JEGYZÉS
52	8230	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
53	8231	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
54	8232	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
55	8233	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
56	8234	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
57	8235	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
58	8236	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
59	8237	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
60	8238	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
61	8239	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
62	8240	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
63	8241	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
64	8242	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
65	8243	Cigánytánc	Béres András	Vértes	1951. máj. 29.	
66	11548	Öreg cigányasszony az unokájával	Béres András	Rozsály	1955. aug.	
67	11549	Öreg cigányasszony pipázik	Béres András	Rozsály	1955. aug.	
68	12165	Cigányok marhaganét visznek	Balogh István-Kányási István	Nagyiván	1956. szept. 5.	
69	12166	Cigányok marhaganét visznek	Balogh István-Kányási István	Nagyiván	1956. szept. 5.	
70	13406 a	Ruhássátrak a vásárban: cigányok szekere	Béres András	Csenger, Vásártér	1956. máj.	
71	13406 b	Ruhássátrak a vásárban: a vásár látképe	Béres András	Csenger, Vásártér	1956. máj.	
72	13523	Terka néni Öreg cigányasszony	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
73	13524	Öreg cigányasszony	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
74	13525	Kosornyát kötő cigányasszony	Béres András	Rozsály	1957. aug.	

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉV	MEG-JEGYZÉS
75	13526	Kosornyát kötő cigányasszony	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
76	13527	Kosornyát kötő cigányasszony	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
77	13528	Kosornyát kötő cigányasszony	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
78	13529	Cigánytánc, Páros	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
79	13530	Cigánytánc, Páros	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
80	13531	Cigánytánc, Öreg cigány gyereket tanít táncolni	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
81	13532	Cigánytánc, Férfi szóló csapás	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
82	13533	Cigánytánc, Férfi szóló csapás	Béres András	Rozsály	1957. aug.	kép-hiány
83	13534	Cigánytánc, Férfi szóló csapás	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
84	13535	Cigánytánc, Férfi szóló csapás	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
85	13536	Cigánytánc, Férfi szóló	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
86	13537	Cigánytánc, Férfi szóló	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
87	13538	Páros cigánytánc	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
88	13539	Páros cigánytánc	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
89	13540	Cigány csoport. A táncosok	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
90	13541	Páros cigánytánc	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
91	13542	Páros cigánytánc	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
92	13543	Páros cigánytánc	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
93	13544	Páros cigánytánc	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
94	13545	Páros cigánytánc	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
95	13546	Páros cigánytánc	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
96	13547	Páros cigánytánc	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
97	13548	Páros cigánytánc	Béres András	Rozsály	1957. aug.	
98	13564	Tánc Tiszapolgári cigányok botolója	Béres András	Debrecen, Kossuth Gim. udvara	1958. máj.	
99	13565 b	Tiszapolgári cigány tánc csoport	Béres András	Debrecen, Kossuth Gim. udvara	1958. máj.	

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉV	MEG-JEGYZÉS
100	13566	Tiszapolgári cigány tánccsoport botolója	Béres András	Debrecen, Kossuth Gim. udvara	1958. máj.	
101	13899	Bedői románcigány tánccsoport, képek a járási versenyről	Béres András	Bihar-keresztes	1958. ápr.	
102	13900	Bedői románcigány tánccsoport	Béres András	Bihar-keresztes	1958. ápr.	
103	13901	Bedői románcigány tánccsoport	Béres András	Bihar-keresztes	1958. ápr.	
104	13937	Cigányok	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
105	13938	Cigány lakótelep	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
106	13939	Cigány gyerekek a kunyhó előtt	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
107	13940	Cigány gyerekek a kunyhó előtt	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
108	13941	Öreg cigányasszony	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
109	13942	Cigányok csoportja Béres Andrással	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
110	13943	Cigányok csoportja Békés András színházi rendezővel	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
111	13944	Cigánytánc	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
112	13945	Cigánytánc	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
113	13946	Páros cigánytánc	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
114	13947	Szóló cigánytánc	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
115	13948	Szóló cigánytánc	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
116	13949	Szóló cigánytánc	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉV	MEG-JEGYZÉS
117	13950	Páros cigánytánc	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
118	13951	Páros cigánytánc	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	kép-hiány
119	13999	Földbeépített veremszerű cigányputri	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
120	14000	Cigányasszony a kunyhóban	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
121	14001	Cigányok háza	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
122	14002	Cigányok háza	Béres András	Hajdu-hadház, Cigánytelep	1959. szept.	
123	14614 a	Cigányasszony mos (Kóbor cigányok)	Dr. Béres András - Faragó István	Haláp Debrecen	1960	
124	14614 b	Cigányasszony mos (Kóbor cigányok)	Dr. Béres András - Faragó István	Haláp Debrecen	1960	
125	14615	Cigányok szekere	Dr. Béres András - Faragó István	Haláp Debrecen	1960	
126	14616	Cigányok szekere	Dr. Béres András - Faragó István	Haláp Debrecen	1960	
127	14617	Cigánycsalád a kunyhóban	Dr. Béres András - Faragó István	Haláp Debrecen	1960	
128	14618	Cigányasszony a kunyhó előtt	Dr. Béres András - Faragó István	Haláp Debrecen	1960	
129	14619	Vándorcigány település távlati képe	Dr. Béres András - Faragó István	Haláp Debrecen	1960	
130	14620	Vándorcigány település távlati képe	Dr. Béres András - Faragó István	Haláp Debrecen	1960	
131	14621	Kóbor cigányok településének távlati képe	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
132	14622	Kiteregetett ruhák a félig kész cigánykunyhón	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉV	MEG-JEGYZÉS
133	14623	Cigányasszony ebédet főz szabad tűznél	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
134	14624	Cigánytábor	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
135	14625	Iváncsics Nándor a cigányok között	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
136	14626	Tere-fere a fazék mellett	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
137	14627	Cigányasszony iszik	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
138	14628	Cigányember iszik	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
139	14629	Kecskefejés	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
140	14630	Cigányasszony	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
141	14631	Cigánykunyhó	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
142	14632	Cigánycsalád a kunyhó alatt	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
143	14633	Cigánycsalád a kunyhó alatt	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
144	14634	Reggeliznek a cigányok	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
145	14635	Reggeliznek a cigányok	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
146	14636	Cigánycsalád	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
147	14637	Cigánygyerekek	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉV	MEG-JEGYZÉS
148	14638	Cigányasszony mos	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
149	14639	Cigányok a reggeli körül	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
150	14640	Cigányasszony mosogat	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
151	14641	Tuskózó cigány	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
152	14642	Cigány nagypapa az unokával	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
153	14643	Cigányasszony tésztát gyúr	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
154	14644	Cigánygyerek lóháton	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
155	14645	Cigányasszony mosogat	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
156	14646	Vákáncs kunyhó góréja	Dr. Béres András Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	bizony-talan
157	14647	Cigányok alkusznak a lóra	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
158	14648	Cigányasszony főz	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
159	14649	Cigánygyerekek	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	
160	14650	Cigánygyerekek	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	kép-hiány
161	14651	Cigánygyerekek	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	kép-hiány
162	14652	Meztelen cigánygyerekek	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen-Haláp	1960	

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉV	MEG-JEGYZÉS
163	14653	Cigányember magyaráz	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen- Haláp	1960	
164	14654	Cigányasszony mos	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen- Haláp	1960	
165	14655	Fiatal cigányasszony szoptat	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen- Haláp	1960	
166	14656	Mosóvíz előkészítése	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen- Haláp	1960	
167	14657	Fiatal cigányasszony gyermekével	Dr. Béres András - Faragó István	Debrecen- Haláp	1960	
168	14710	Cigánykunyhó	Dr. Béres András - Faragó István	Haláp	1960	
169	15979 a	Cigányputrik	Dr. Béres András	Komádi	1962	
170	15979 b	Cigányputrik	Dr. Béres András	Komádi	1962	
171	15989 a	Cigánytelep	Dr. Béres András	Pocsaj	1962	
172	15989 b	Cigánytelep	Dr. Béres András	Pocsaj	1962	
173	15990 a	Cigánytelep	Dr. Béres András	Pocsaj	1962	
174	15990 b	Cigánytelep	Dr. Béres András	Pocsaj	1962	
175	15991 a	Cigánytelep	Dr. Béres András	Pocsaj	1962	
176	15991 b	Cigánytelep	Dr. Béres András	Pocsaj	1962	
177	15992 a	Cigánytelep	Dr. Béres András	Pocsaj	1962	
178	15992 b	Cigánytelep	Dr. Béres András	Pocsaj	1962	
179	16242	Dr. Béres And- rás múzeumi igazgató a cigá- nyok között	Dr. Béres András - Fekete Gáborné	Pocsaj cigánytelep	1962. ápr. 20.	
180	16243	Dr. Béres And- rás múzeumi igazgató a cigá- nyok között	Dr. Béres András - Fekete Gáborné	Pocsaj cigánytelep	1962. ápr. 20.	
181	16244	Cigány nők	Dr. Béres András - Fekete Gáborné	Pocsaj cigánytelep	1962. ápr. 20.	
182	16245	Cigánytelep utcája	Dr. Béres András - Fekete Gáborné	Pocsaj faluvége	1962. ápr. 20.	

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉV	MEG-JEGYZÉS
183	16246	Cigánytelep	Dr. Béres András - Fekete Gáborné	Pocsaj faluvége	1962. ápr. 20.	
184	16247	Dr. Béres András múzeumi igazgató a cigányok között	Dr. Béres András - Fekete Gáborné	Pocsaj cigánytelep	1962. ápr. 20.	
185	16248	Cigánytelep	Dr. Béres András - Fekete Gáborné	Pocsaj faluvége	1962. ápr. 20.	
186	16324	Cigánygyerekek	Dr. Béres András	Nagyléta	1962. máj. 11.	
187	16325	Cigánygyerekek kocsinknál	Dr. Béres András	Nagyléta	1962. máj. 11.	
188	16326	Cigány lakóház Tiszta udvar rendes ház	Dr. Béres András	Nagyléta	1962. máj. 11.	
189	16329	Cigány lakóház Tiszta udvar rendes ház	Dr. Béres András	Nagyléta	1962. máj. 11.	
190	18273	Burai Zsiga a csárda zenekarának primása	Dr. Béres András	Hortobágy .	1965. jan.	
191	18274	Dr. Béres Andrásné Burai Zsiga cigány-primással	Dr. Béres András	Hortobágy	1965. jan.	
192	18275	Dr. Béres András múzeumi igazgató Burai Zsiga cigány-primással	Dr. Béres András	Hortobágy	1965. jan.	
193	18799	Cigány lakótelep	Dr. Béres András	Fülöp	1964	
194	18800	Cigány lakótelep	Dr. Béres András	Fülöp	1964	
195	18801	Cigány lakóház	Dr. Béres András	Fülöp	1964	
196	19020	Lakatos Péter cigánymesélő és családja	Dr. Béres András	Rozsály	1961	kép-hiány
197	19021	Lakatos Péter cigányprimás családja körében mesél	Dr. Béres András	Rozsály	1961	
198	19022	Lakatos Péter cigányprimás családja körében mesél	Dr. Béres András	Rozsály	1961	
199	19023	Lakatos Péter cigányprimás bordakötés közben mesél	Dr. Béres András	Rozsály	1961	

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉV	MEG-JEGYZÉS
200	19024	Lakatos Péter cigányprímás hegedűkísérettel dalbetétes mesét mond	Dr. Béres András	Rozsály	1961	
201	19025	Lakatos Péter cigánymesélő családja körében	Dr. Béres András	Rozsály	1961	
202	19317	Lakóház a Cigánytelepen	Dr. Béres András	Nádudvar	1965. okt. 28.	
203	19318	Cigány lakóház	Dr. Béres András	Nádudvar	1965. okt. 28.	
204	19322	Cigányegyüttes	Dr. Béres András	Nádudvar Műv. ház udvara	1965. okt. 28.	
205	19323	Cigányegyüttes	Dr. Béres András	Nádudvar	1965. okt. 28.	
206	19324	Táncoló cigányasszony	Dr. Béres András	Nádudvar	1965. okt. 28.	
207	19325	Béres A. táncgyűjtés közben a cigányok között	Dr. Béres András	Nádudvar	1965. okt. 28.	
208	19326	Táncoló cigányok	Dr. Béres András	Nádudvar	1965. okt. 28.	
209	19327	Táncoló cigányok	Dr. Béres András	Nádudvar	1965. okt. 28.	
210	19328	Béres A. cigánytáncot filmez	Dr. Béres András	Nádudvar	1965. okt. 28.	
211	19329	Béres A. cigánytáncot filmez	Dr. Béres András	Nádudvar	1965. okt. 28.	
212	19330	Táncoló cigányok	Dr. Béres András	Nádudvar	1965. okt. 28.	
213	19331	Táncoló cigányok	Dr. Béres András	Nádudvar	1965. okt. 28.	
214	19332	Táncoló cigányok, páros tánc	Dr. Béres András	Nádudvar	1965. okt. 28.	
215	19418	Kultúrverseny, népi táncosok, cigánytánc	Süli Andor	Hajduböszörmény	1953	kép-hiány
216	20307	Vándor cigány szekere	Béres András	Debrecen Hortobágy	1966. máj. 2.	
217	20308	Vándor cigány	Béres András	Debrecen Hortobágyi út	1966. máj. 2.	
218	20309	Vándor cigányok	Béres András	Debrecen Hortobágyi út	1966. máj. 2.	
219	20310	Vándor cigány szekerével	Béres András	Debrecen Hortobágyi út	1966. máj. 2.	

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	FOTÓZTA	LELŐHELY	ÉV	MEG-JEGYZÉS
220	20311	Vándor cigány szekere	Béres András	Debrecen Hortobágyi út	1966. máj. 2.	
221	42315	Ól, kúttal Kovács Piroska udvarán	Dr. Varga Gyula	Kismarja Bánát	1974	bizony-talan
222	42316	Lebontott vertfalu ház	Dr. Varga Gyula	Kismarja Bánát	1974	bizony-talan
223	42317	Cigányház óllal egybeépítve, mellette tyúkól, szénaszín	Dr. Varga Gyula	Kismarja Bánát	1974	
224	42318	Szemét-lerakóhely a Bocskai-várdomb tövében	Dr. Varga Gyula	Kismarja	1974	bizony-talan
225	54508	Cigánybéklyó	Fekete Gáborné	Déri Múzeum	1982	
226	58753	Edényt áruló cigányasszony és leánya	Dr. Varga Gyula	Bihar	1984	
227	68284	Cigányzenekar: 1-2.prímás kontrás brácsás klarinétos cim-balmos bőgős	Fekete Gáborné	Déri Múzeum	1988	
228	72218	Borház cigánytelep	Fekete Gáborné	Románia Ratesti	1991	

17.5. Képi források: cigány dokumentációk. Fotótár, Déri Múzeum.

Cigány dokumentációk

*a Helytörténeti, az Iparművészeti, az Irodalmi, a Képzőművészeti, a Legújabbkori,
a Numizmatikai és a Történeti Gyűjteményben.*

Fotótár, Déri Múzeum, Debrecen.

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	ALKOTÓ	FOTÓZTA	ÉV	OSZTÁLY	MEGJEGYZÉS
1	464	Jelenet a cigány életből	Jankó János	Kuzmann Leó	1930	képző-művészet	
2	473	Hegedűt hangoló cigány fiú	Walentiny János	Kuzmann Leó	1930	képző-művészet	
3	474	Hegedűt hangoló cigány fiú	Walentiny János	Kuzmann Leó	1930	képző-művészet	
4	3607	Cigányzug	ismeretlen	Balogh István	1938. szept.17.	helytörténet	
5	4321	Cigányleány	Holló László	Ember Ödön	1940. dec. 10.	képző-művészet	
6	7889	Cigány leány	Holló László	Kányási István	1953. febr. 6.	képző-művészet	negatív, olajfestmény
7	8957	Csokonai kéz-irat: "A cigányok eredete"	ismeretlen	Dévai Jenő - Balogh István	1953. okt.23.	irodalom	Borsod megye
8	10660	Halászó Cigányok	Toroczkai Oszvald	Kányási István	1955. júl.27.	képző-művészet	vízfestmény
9	10727	Cigány tábor	Zádor István	Kányási István	1955. júl.28.	képző-művészet	
10	10767	Cigányok az erdőben	Menyhárt József	Kányási István	1955. júl.28.	képző-művészet	fametszet
11	15615	Cigánylány	Holló László	Faragó István	1961	képző-művészet	
12	23425	XVI. sz-i cigány-hamisítvány pénz (elő- és hátoldal)	ismeretlen	Fekete Gáborné - Módy György	1969	numizmatika	Nagyházi János gyűjteményéből
13	24005	Szatmár megyei cigány-hamisítvány pénzek feliratai	ismeretlen	Fekete Gáborné - Módy György	1970	numizmatika	
14	24721	Cigányok	ismeretlen	Csorba-Feketéné	1970	történet	
15	24722	Teknővájó cigányok	ismeretlen	Csorba-Feketéné	1970	történet	
16	24723	Üstfoltozó cigányok	ismeretlen	Csorba-Feketéné	1970	történet	

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	ALKOTÓ	FOTÓZTA	ÉV	OSZTÁLY	MEGJEGYZÉS
17	24724	Muzsikus cigányok	ismeretlen	Csorba-Feketéné	1970	történet	
18	24725	Vándorcigányok	ismeretlen	Csorba-Feketéné	1970	történet	
19	24758	Cigány életkép	ismeretlen	Csorba-Feketéné	1970	történet	
20	24762	Cigány életkép	ismeretlen	Csorba-Feketéné	1970	történet	
21	27822	Cigányrajkozó	Gaál Ferenc	Sz. Kürti-Feketéné	1972	képző-művészet	olajfestmény
22	27938	Cigányok	Dienes János	Sz. Kürti-Feketéné	1972	képző-művészet	
23	27957	Cigánylány	Veress Géza	Sz. Kürti-Feketéné	1972	képző-művészet	olajfestmény
24	28892	Cigányélet	Jankó János	Kürti - Feketéné	1972	képző-művészet	
25	28972	Cigányok	Senyei Oláh István	Kürti - Feketéné	1972	képző-művészet	
26	29187	Cigányok	Zándor István	Kürti - Feketéné	1972	képző-művészet	
27	29202	Cigányok	Holló László	Kürti - Feketéné	1972	képző-művészet	
28	30428	Öreg cigány	Holló László	Sz. Kürti - Feketéné	1973	képző-művészet	
29	34671	Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály	Hegyaljai Kiss Géza	Kapusi - Feketéné	1975	legújabbkor	Cikk a Debreceni Kalendáriumból 1943
30	34674	Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály	Hegyaljai Kiss Géza	Kapusi - Feketéné	1975	legújabbkor	Piac utca /alsó részlet/ 1901
31	34675	Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály	Hegyaljai Kiss Géza	Kapusi - Feketéné	1975	legújabbkor	Fő utca 1900-as évek eleje
32	34676	Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály	Hegyaljai Kiss Géza	Kapusi - Feketéné	1975	legújabbkor	Kenyérpiac, 1900-as évek eleje
33	34677	Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály	Hegyaljai Kiss Géza	Kapusi - Feketéné	1975	legújabbkor	Református Nagytemplom a Kossuth szoborral 1900-as évek eleje
34	34678	Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály	Hegyaljai Kiss Géza	Kapusi - Feketéné	1975	legújabbkor	Évszázados református templom /Kistemplom/ 1910

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	ALKOTÓ	FOTÓZTA	ÉV	OSZTÁLY	MEGJEGYZÉS
35	34679	Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály	Hegyaljai Kiss Géza	Kapusi - Feketéné	1975	legújabbkor	Piac utca 1900-as évek eleje
36	34680	Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály	Hegyaljai Kiss Géza	Kapusi - Feketéné	1975	legújabbkor	Városháza 1900-as évek eleje
37	34681	Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály	Hegyaljai Kiss Géza	Kapusi - Feketéné	1975	legújabbkor	Városháza 1900-as évek eleje
38	34682	Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály	Hegyaljai Kiss Géza	Kapusi - Feketéné	1975	legújabbkor	Kereskedelmi és Iparkamara 1900-as évek eleje
39	34683	Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály	Hegyaljai Kiss Géza	Kapusi - Feketéné	1975	legújabbkor	Kereskedelmi és Iparkamara 1900-as évek eleje
40	34684	Kossuth Lajos és a debreceni cigánykirály	Hegyaljai Kiss Géza	Kapusi - Feketéné	1975	legújabbkor	Kollégium a Bocskai szoborral 1900-as évek eleje
41	35516	Vázlatkönyvből Cigányok	Lotz Károly	Kürti - Feketéné	1975	képzőművészet	
42	35517	Vázlatkönyvből Cigányok	Lotz Károly	Kürti - Feketéné	1975	képzőművészet	
43	37349	Cigánylány Halászbárka	Vadász Endre	Feketéné	1976	képzőművészet	
44	38784	Aventurin lakkvázák színes berakással díszítve, ezüst cigány serleg	ismeretlen	Fekete Gáborné	1977	iparművészet	
45	43099	Cigányok	Holló László	Fekete Gáborné	1978	képzőművészet	
46	43997	Cigányasszony	Medgyessy Ferenc	Fekete Gáborné	1978	iparművészet	
47	44748	Érsekújvár, Állomásépület, A vonattal érkezőket cigánybanda fogadja	ismeretlen	Fekete Gáborné	1978	irodalom	repró
48	47419	Nagybánya, Cigány üstfoltozó	ismeretlen	Fekete Gáborné	1979. okt.	irodalom	
49	49483	Cigánykatona	Dienes János	Fekete Gáborné	1980	képzőművészet	
50	55852	Jelenet a cigány életből	Jankó János	Fekete Gáborné	1982	képzőművészet	
51	56456	Cigányköltő	Orosz János	Fekete Gáborné	1983	képzőművészet	
52	60520	Cigánymulatság	Aszmann Ferenc	Fekete Gáborné	1985	képzőművészet	repró

SOR-SZÁM	FOTÓ-SZÁM	MEGNEVEZÉS	ALKOTÓ	FOTÓZTA	ÉV	OSZTÁLY	MEGJEGYZÉS
53	63681	Román kislány	Félegyházi László	Fekete Gáborné	1986	képző-művészet	magántulajdonban dr. Tóth Bélánál (cigány?)
54	67707	É. Kiss Sándor a hadházi cigányok között	ismeretlen	Fekete Gáborné	1989	irodalom	
55	68934	Balázs Kálmán cigányprímás	Gondy Károly -Egey István	Fekete Gáborné	1989	képző-művészet	
56	74898	Ráy Károly, debreceni cigányprímás	ismeretlen	Fekete Gáborné	1993	történet	repró
57	80119	Cigánylány 1929	Holló László	Lukács Tihamér	1997	képző-művészet	
58	81694	Cigánylány	Félegyházi László	Lukács Tihamér	1998	képző-művészet	
59	87077	Cigányok az erdőben	Menyhárt József	Lukács Tihamér	2002	képző-művészet	papír, fametszet
60	87567	Cigányélet	Jankó János	Lukács Tihamér	2002	képző-művészet	
61	89817	Falusiak, Vályogvető cigány	Nagy István	Lukács Tihamér	2002	képző-művészet	képhiány
62	90140	Cigánynő 1943	Tar Zoltán	Lukács Tihamér	2003	képző-művészet	képhiány